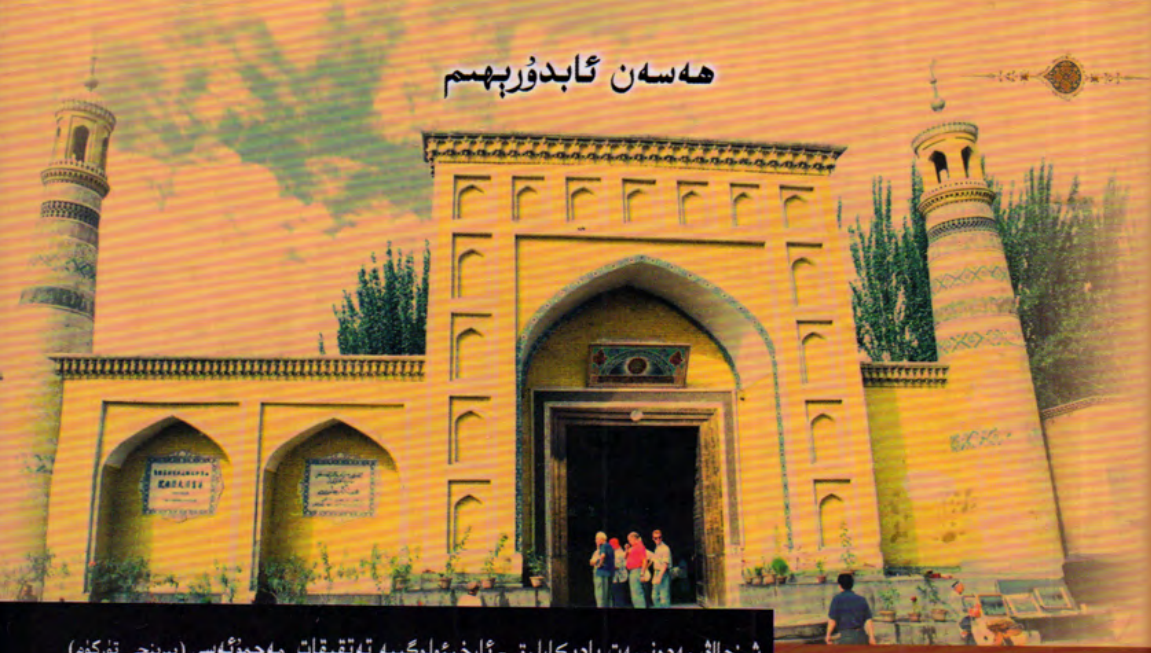
ھەسەن ئابدۇرېھىم

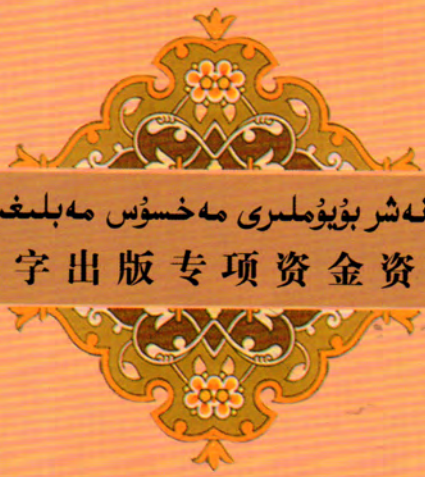
شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات مەجمۇئەسى (بىرىنچى توركۈم)

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق مەدەنىيىتى

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ يېڭى تېخنىكا نەشرىياتى

هەسەن ئابدۇرېھىم

مىللىي يېزىقتىكى نەشر بۇيۇملىرى مەخسۇس مەبلىغگە ئېرىشكەن تۈر
民族文字出版专项资金资助项目

图书在版编目(CIP)数据

新疆伊斯兰建筑文化及其考古调查研究 : 维吾尔文 /艾山·阿不都热衣木著. -- 乌鲁木齐: 新疆科学技术出版社, 2015.6

ISBN 978-7-5466-3177-6

Ⅰ. ①新… Ⅱ. ①艾… Ⅲ. ①伊斯兰教－宗教建筑－文化－新疆－维吾尔语（中国少数民族言）②伊斯兰教－宗教建筑－考古调查－新疆－维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ. ①TU-098.3

中国版本图书馆CIP数据核字(2015)第149372号

نەشر قىلغۇچىلار: تاڭ خۇي
ئادىل مۇھەممەت

پىلانلىغۇچى: ئادىل مۇھەممەت
مەسئۇل مۇھەررىرى: تاھىرجان جۇماخۇن
مەسئۇل كوررېكتورى: ئالىيە مەمەت

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچىلەر: ئوبۇلقاسىم ئەمەت
خەمىدە سەئىدئالىم

بېسىپ ياسىغۇچى: ئاينىسا ئوبۇل

شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات مەجمۇئەسى

(بىرىنچى تۈركۈم)

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق مەدەنىيىتى

* * *

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى يەنئەن يولى №255 پوچتا نومۇرى: 830049)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1/32 880 mm×1230mm باسما تاۋىقى: 10
2015 - يىلى 6 - ئاي 1 - نەشرى
2015 - يىلى 6 - ئاي 1 - بېسىلىشى
ISBN 978-7-5466-3177-6
باھاسى: 32.00 يۈەن

ئاپتور ھەققىدە

ھەسەن ئابدۇرېھىم 1948 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1970 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماتېماتىكا فاكۇلتېتىنى، 1983 - يىلى چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بىناكارلىق فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق - قەدىمكى ئىزلارنى قوغداش مەركىزىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. مەدەنىيەت يادىكارلىق - مۇزېي كەسپى بويىچە تەتقىقاتچى. 2013 - يىلى 7 - ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغان.

ئۇ خىزمەتكە قاتناشقاندىن بۇيان شىنجاڭنىڭ قەدىمكى قۇرۇلۇشلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخ - مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە 1984 - يىلى مەھمۇد قەشقەرى مازىرى، 1986 - يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، 1992 - يىلى ئامانىنىساخان مازىرى، 1993 - يىلى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى، 1997 - 1998 - يىللىرى ئاپاق خوجا مازىرى قاتارلىق دۆلەت، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىگەن. «شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان، نوپۇزلۇق ژۇرناللاردا 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان.

ھەسەن ئابدۇرېھىم ۋە ئۇنىڭ «شىنجاڭنىڭ ئىسلام بىناكارلىق مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابى ھەققىدە

ئادىل مۇھەممەت

(كىرىش سۆز ئورنىدا)

شىنجاڭنىڭ ئىسلام بىناكارلىق مەدەنىيىتى - سەنئىتى شىنجاڭ ئىسلام مەدەنىيىت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى بىر ئاساسىي نۇقتا. ئۇ مەيلى ھۈنەر - سەنئەت نۇقتىسىدىن بولسۇن، مەيلى تارىخىي مەدەنىيەت قاتلىمى نۇقتىسىدىن بولسۇن چوقۇم سىستېمىلىق، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىدىغان، ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگە تۇر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، دۇنيا مەدەنىيەت يادىكارلىق - تارىخىئولوگىيە ئىلىم ساھەسىدە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن «ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئەڭ ئاۋۋال دەل مۇشۇ بىناكارلىق مەدەنىيەت - سەنئىتى تارقىلىق بارلىققا كەلگەن ۋە كىشىلەرگە تونۇلغان. مەدەنىيەت يادىكارلىق - تارىخىئولوگىيە ئىلمىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدا پۈتكۈل ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئورتاق ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىسلام بىناكارلىق مەدەنىيەت - سەنئىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار چوڭقۇرلىشىپ باردى ۋە ئۇنىڭ ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى ئورنى، رولى ۋە تەتقىقاتتىكى قىممىتى كىشىلەر تەرىپىدىن تونۇلدى.

ئېلىمىزده بولسا ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى تونۇشمۇ دەل مۇشۇ ئىسلام بىناكارلىق مەدەنىيەت - سەنئىتى ئارقىلىق بارلىققا كەلدى، چوڭقۇرلاشتى. شۇڭا، شىنجاڭنىڭ ئىسلام بىناكارلىق مەدەنىيەت - سەنئىتى ۋە بۇ ھەقتە چوڭقۇر ئىزدىنىشلەردە بولغان مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بۇ ساھەدىكى ئىزدىنىشلىرى ۋە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ھەسەن ئابدۇرېھىمنىڭ «شىنجاڭنىڭ ئىسلام بىناكارلىق مەدەنىيىتى» ناملىق بۇ كىتابى بىزنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

(1)

مەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزۈش ھارپىسىدا، ئوقۇش پۈتكۈزۈش دىسسېرتاتسىيەسىنى يېزىشقا ماتېرىيال توپلاش جەريانىدا ھەسەن ئابدۇرېھىمنى تونۇدۇم. ئەينى چاغدا مېنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش ماقالەمنىڭ تېمىسى ۋە مەزمۇنى قەدىمكى قەشقەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچ، مەن قەدىمكى قەشقەرگە ئالاقىدار ماتېرىياللارنى توپلاش، رەتلەش ۋە سېلىشتۇرۇش جەريانىدا، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ھەسەن ئابدۇرېھىم يازغان «شىنجاڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتى» ناملىق مەجمۇئەنىڭ بىرىنچى كىتابى بولغان «شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى 10- ئاي نەشرى) ناملىق كىتاب بىلەن يۈز كۆرۈشتۇم. مەن بۇ كىتابنى ۋە كىتابتىكى مەزمۇنلارنى كۆرۈپ بەك ھاياجانلاندىم

هەم كىتابنىڭ يازغۇچىسىغا ئاجايىپ قايىللىقىم بىلەن رەھمەت ئېيتىتىم. چۈنكى بۇ كىتاب شىنجاڭ رايونىدا ئىنقىلابىي بىنكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئالاھىدىلىكى؛ شىنجاڭدا نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقان قەدىمكى ئىمارەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى، قۇرۇلۇشلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى، فوتو سۈرەتلىرى، خەرىتىسى، نەقىش ـ بېزەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى مول، ئىلمىيلىكى كۈچلۈك بولغان تارىخىي تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ۋە تەتقىقات ماتېرىياللىرى توپلىمى بولۇپ، ئۇ يالغۇز شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتى تارىخىنى تەتقىق قىلىش، قەدىمكى ئىمارەتلەرنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەشتە بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى زامان بىناكارلىق نەزەرىيەسى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى توغرىسىدىكى بىلىملىرىمىزنى بېيىتىش، يېڭى ئىمارەتلەرنى لايىھەلەش ۋە بىناكارلىق گۈزەل سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ناھايىتى مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ، كىتابتىكى قەدىمكى قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ بىناكارلىق مەدەنىيىتى ـ سەنئىتى ۋە ئۇلارنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش تارىخى ھەققىدىكى مەزمۇنلار مەن ئوچۇن بەك قىممەتلىك ماتېرىياللار ھېسابلىناتتى. شۇ مەۋەتتىن، مەن گەرچە ئۇستاز ھەسەن ئابدۇرېھىمنى كۆرۈش ۋە سۆھبەتتە تونۇشۇش شەرىپىگە ئىگە بولالمىغان بولساممۇ، سىرلىق مېنىڭ كېيىنكى ئۆگىنىش، خىزمەت ھاياتىمدا بۇ ئۇستازنىڭ نامى ئۇزۇكسىز زىكىر قىلىنىپ تۇردى ھەم ئۇنىڭ

هەم كىتابنىڭ يازغۇچىسىغا ئاجايىپ قايىللىقىم بىلەن رەھمەت ئېيتىتىم. چۈنكى بۇ كىتاب شىنجاڭ رايونىدا ئەنئەنىۋى بىنكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئالاھىدىلىكى؛ شىنجاڭدا نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقان قەدىمكى ئىمارەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى، قۇرۇلۇشلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى، فوتو سۈرەتلىرى، خەرىتىسى، نەقىش ـ بېزەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى مول، ئىلمىيلىكى كۈچلۈك بولغان تارىخىي تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ۋە تەتقىقات ماتېرىياللىرى توپلىمى بولۇپ. ئۇ يالغۇز شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتى تارىخىنى تەتقىق قىلىش، قەدىمكى ئىمارەتلەرنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەشتە بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى زامان بىناكارلىق نەزەرىيەسى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى توغرىسىدىكى بىلىملىرىمىزنى بېيىتىش، يېڭى ئىمارەتلەرنى لايىھەلەش ۋە بىناكارلىق گۈزەل سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ناھايىتى مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ، كىتابتىكى قەدىمكى قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ بىناكارلىق مەدەنىيىتى ـ سەنئىتى ۋە ئۇلارنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش تارىخى ھەققىدىكى مەزمۇنلار بىزگە ئوچۇن بەك قىممەتلىك ماتېرىياللار ھېسابلىناتتى. شۇ مەنىدىن، مەن گەرچە ئۇستاز ھەسەن ئابدۇرېھىمنى كۆرۈش ۋە سۆھبەتنى تونۇشۇش شەرىپىگە ئىگە بولالمىغان بولساممۇ، يىراق مېنىڭ كېيىنكى ئۆگىنىش، خىزمەت ھاياتىمدا بۇ ئۇستازنىڭ نامى ئۇزۇكسىز زىكر قىلىنىپ تۇردى ھەم ئۇنىڭ

كېيىنكى تەتقىقات ماقالىلىرى مېنىڭ ئالاھىدە دىققەت مەركىزىمدە بولدى.

نىھايەت، ئارىدىن بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1995 - يىلى 9 - ئايدا مەن خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن مەكتەت ناھىيەسىدىن قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىغا يۆتكىلىپ باردىم. شۇ يىلى 11 - ئايدا ھەسەن ئابدۇرېھىم جۇڭگو قەدىمكى قۇرۇلۇشلار تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى جاڭ جېپىڭنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى ۋە ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ رېمونت قىلىنىشىغا ئالاقىدار ئىشلارنى بېجىردى. مەن مۇشۇ پەيتتە ئاندىن بۇ ئۇستاز بىلەن دىدار مۇلاقەتتە بولدۇم. شۇنىڭدىن كېيىنكى تۆت - بەش يىل ۋاقىت ئىچىدە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى، ئاپاق خوجا مازىرى قاتارلىق شىنجاڭ ئىسلام بىنكارلىق نەمۇنىلىرى - شىنجاڭ ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ جەۋھەرلىرى رېمونت قىلىندى ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ياسالدى. مۇشۇ جەريانىدا مەن ئۇستاز ھەسەن ئابدۇرېھىم بىلەن بىرگە بولدۇم ھەم ئۇنىڭ شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ھەققىدىكى بىملىرىنى ئۆگەندىم، جاپا - مۇشەققەتكە چىداش ۋە كەسىپكە ئۆزىنى ئاتاش روھىدىن ئىلھام ئالدىم.

ھەسەن ئابدۇرېھىم 1948 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1970 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماتېماتىكا فاكۇلتېتىنى، 1983 - يىلى چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بىناكارلىق فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق - قەدىمكى ئىزلارنى قوغداش مەركىزىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. مەدەنىيەت يادىكارلىق - مۇزېي كەسپى

يېڭچە تەتقىقاتچى. 2013 - يىلى 7 - ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغان.

ئۇ خىزمەتكە قاتناشقاندىن بۇيان شىنجاڭنىڭ قەدىمكى قەۋەتلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخ - مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە 1984 - يىلى مەھمۇد قەشقەرى مازىرى، 1986 - يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، 1992 - يىلى ئامانىنىساخان مازىرى، 1993 - يىلى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى، 1997 - 1998 - يىللىرى ئاپاق خوجا مازىرى قاتارلىق تۆت ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىگەن. «شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان، نوپۇزلۇق ژۇرناللاردا 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان.

ئۇستاز ھەسەن ئابدۇرېھىم ھەقىقەتەن كەسىپكە بېرىلگەن ئىجتىھادلىق، ئىزدىنىش روھىغا باي كىشى ئىدى. ئۇ قاتناشقان ھەم باش بولۇپ ئېلىپ بارغان شىنجاڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش، تەشۋىقات ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتى شىنجاڭنىڭ قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش يولىدا تېلىپ بېرىلغان ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك خىزمەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتى شىنجاڭ رايونىنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ئىشلەپچىقىرىش - تۇرمۇش سەۋىيەسى، دىنىي ئۆرپ - ئادەتى قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدىكى تارىخى،

پەن - مەدەنىيىتى، ھۇنەر - سەنئىتىنى تەتقىق قىلىش، تارىخىي ماتېرىيالىزم ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەلىمى - تەربىيەسى ئېلىپ بېرىش، ھازىرقى زامان بىناكارلىق سەنئىتى سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە يېڭى ئىمارەتلەرنى لايىھەلەش، گۈزەل - سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە ئىدى. ئۇ بۇ ئەھمىيەتلىك خىزمەتنى جان پىدالىق بىلەن ئىشلىدى ھەمدە شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتى، جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىگە ۋاربسلىق قىلىش، قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە بىر كىشىلىك تۆھپە قوشتى.

ھەسەن ئابدۇرېھىم ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچە ئۇسلۇب، شەكىل ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان «شىنجاڭ ئىسلام مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى»نى بىزگە تونۇتتى ھەمدە ئىسلام مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىنىڭ ئالاھىدە بىر تۈرى بولغان ئىسلام بىناكارلىق نەمۇنىلىرىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش، سىزىش، ئۆلچەش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى. ئەڭ مۇھىمى، ئۇ «شىنجاڭ ئىسلام مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى»نىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپ، ئۇنى نامايان قىلىپ، «شىنجاڭ ئىسلام مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» دېگەن ئۇقۇمنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئىلىم ساھەسىدە ئومۇملىشىشىغا تۆھپە قوشتى.

(2)

ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ـ ئىسلام دىنىنىڭ
ارلىقىغا كېلىشى ۋە كەڭ كۆلەملىك تارقىلىشى ئارقىسىدا،
سلام دىنىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى سۈپىتىدە
ارلىقىغا كەلگەن يادىكارلىقلار بولۇپ، ئۇ بارلىقىغا كەلگەن يىل
ەۋرى، تارقىلىش دائىرىسى ۋە تۇرلىرى قاتارلىق
ەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن پۈتكۈل ئىنسانىيەت
ەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئالاھىدە بىر ئورۇن تۇتىدۇ.
«ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» دېگەن بۇ نام
ىنسانىيەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە نىسبەتەن
ېيىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان خاس ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىچىگە
الغان مەزمۇن، بارلىقىغا كەلگەن يىل دەۋر، تارقالغان دائىرە ۋە
ۇرلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى
ەۋەبىدىن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئاتلىش ۋە قوبۇل
لىنىش جەھەتتە بىردەكلىك يوق. ھالبۇكى، ئىنسانىيەت
ەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەمدە دۇنيادىكى ھەرقايسى
لىلەت، رايونلارنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيىتى
ەققىدىكى تەتقىقاتلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن پۈتكۈل
ىنسانىيەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئايرىلماس بىر
سمى بولغان «ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»غا بولغان
ونۇش چوڭقۇرلاشتى ۋە ئومۇمىي بىر ئىلىم ھادىسىسى
ۈپىتىدە قوبۇل قىلىندى، شۇنداقلا مەدەنىيەت
ادىكارلىقلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان
ارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنىڭ
سرىگە ئايلاندى.

(2)

ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ـ ئىسلام دىنىنىڭ
ارلىقىغا كېلىشى ۋە كەڭ كۆلەملىك تارقىلىشى ئارقىسىدا،
سلام دىنىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى سۈپىتىدە
ارلىقىغا كەلگەن يادىكارلىقلار بولۇپ، ئۇ بارلىقىغا كەلگەن يىل
ەۋرى، تارقىلىش دائىرىسى ۋە تۈرلىرى قاتارلىق
ەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن پۈتكۈل ئىنسانىيەت
ەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئالاھىدە بىر ئورۇن تۇتىدۇ.
«ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» دېگەن بۇ نام
ىنسانىيەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە نىسبەتەن
ېيىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان خاس ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىچىگە
الغان مەزمۇن، بارلىققا كەلگەن يىل دەۋر، تارقالغان دائىرە ۋە
ۈرلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى
ەۋەبىدىن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئاتلىش ۋە قوبۇل
لىنىش جەھەتتە بىردەكلىك يوق. ھالبۇكى، ئىنسانىيەت
ەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەمدە دۇنيادىكى ھەرقايسى
ىللەت، رايونلارنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيىتى
ەققىدىكى تەتقىقاتلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن پۈتكۈل
ىنسانىيەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئايرىلماس بىر
سمى بولغان «ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»غا بولغان
ونۇش چوڭقۇرلاشتى ۋە ئومۇمىي بىر ئىلىم ھادىسىسى
سۈپىتىدە قوبۇل قىلىندى، شۇنداقلا مەدەنىيەت
ادىكارلىقلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان
ارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنىڭ
سىرگە ئايلاندى.

شىنجاڭغا ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئەسلىدىكى مەدەنىيىتىدە زور بىر بۇرۇلۇش بارلىققا كېلىپ، ئىسلام دىنى تەسىرى ئاستىدىكى ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى ۋە ناھايىتى ئۇزۇن بىر تەرەققىيات دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى ھەمدە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرگە خاس بولغان مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈردى ۋە بۇ خىل مەدەنىيەتكە خاس بولغان ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدى. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ ئىسلامىيەت دەۋرىگە خاس بولغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ناھايىتى مول بولۇپ، بۇلار شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئاساسلىق بىرىنچى قول ماتېرىيال ھەم ماددىي پاكىت بولۇپ قالدى.

شىنجاڭنىڭ ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىنكى بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەتنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلام دىنى 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭغا تارقالغان. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان. بۇ، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھۆكۈمرانلىق كۈچىگە تايىنىپ ئىسلام دىنىنى كۈچەپ تارقاتقان. مىلادىيە 960 - يىلى 200 مىڭ ئۆيلۈك تۈرك - ئۇيغۇر ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن، قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئۇدۇن بۇددا دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىپ، قايتا - قايتا تىركىشىش ئارقىلىق مىلادىيە 1006 - يىلى قاراخانىيلار خانلىقى قوشۇنى ئۇدۇننى ئىگىلىگەن. ئىسلام دىنى

شىنجاڭدىكى بۇددا دىنىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان لۇڭيۈغا كېڭەيگەن.

مۇڭغۇللار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىسلام دىنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تارقىلىشقا باشلىغان. جەنۇبتا چەرچەن، شىمالدا ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا كېڭەيگەن. ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئالمالىق (بۈگۈنكى قورغاس) ئىسلام دىنىنىڭ شىمالدىكى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسلىق بازىسى بولۇپ قالغان. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى تۈغلۇق تۆمۈر شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنىغا ئالدى بىلەن ئېتىقاد قىلغۇچى، شۇنداقلا مۇڭغۇللار ئارىسىغا ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى مۇڭغۇل خانىدۇر. ئۇ 160 مىڭ چېدىرلىق مۇڭغۇلنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرغان، شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى كۈسەن قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇڭۇشلۇق ھالدا كۈسەننىڭ شەرقىگە قاراپ كېڭەيگەن. تۈغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى خىزىرخان خوجىنىڭ كۈچى بىلەن ئىدىقۇتنى ئىگىلەپ ئىسلام دىنىنى تۇرپان رايونىغا كېڭەيتكەن. 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قومۇل رايونىغا تارقالغان. ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار رايونىدا تارقىلىشى بۇددا دىنىنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك تەسىرىگە خاتىمە بېرىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ يەرلىك خەلقنىڭ بىردىنبىر دىنىي ئېتىقادىغا ئايلانغان.

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ ئومۇملىشىشى بىلەن، شىنجاڭدىكى خەلقلەرنىڭ يالغۇز دىنىي ئېتىقادى ئۆزگىرىپلا قالماي، بەلكى تۇرمۇش ئۇسۇلى ـ ئادەتلىرىمۇ ئۆزگەردى. پۈتۈن خەلق ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئىسلامدىكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئاساسىغا دەسسەتتى يېڭى

ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇردى. شۇ قاتاردا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆي، دەپنە قىلىش ئادەتلىرى ۋە بىناكارلىق سەنئىتىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىپ، ئىسلام مەدەنىيىتىگە خاس بولغان بىناكارلىق ئۇسلۇبى ۋە دەپنە قىلىش ئادەتلىرى بارلىققا كەلدى. قەشقەر ئەينى ۋاقىتتا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختى ھەم سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇش سۈپىتىدە، مۇشۇ مەزگىلدە بارلىققا كەلگەن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئۆرنەكلىرى جۇغلانغان جايغا ئايلاندى. قەشقەر ۋە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا بارلىققا كەلگەن قەدىمكى مەدەنىيەت ۋە ئىسلام دىنى تارقىلىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن ئىسلام مەدەنىيىتى — ھازىرغىچە ئەينەن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مەسچىت - مەدرىسە ۋە مازارلار بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ ئەڭ تىپىك ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى ھېسابىدا، ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرى سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭدىن تېپىلغان قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى شىنجاڭ ئىسلام خانلىقلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان مۇھىم ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەتتىن شۇ دەۋردە قۇيۇلغان ۋە ئوبوروت قىلىنغان بىر تۈركۈم يارماق پۇللار، شۇ دەۋردە ئىشلىتىلگەن قەدىمكى تىل - يېزىق ماتېرىياللىرى، قەدىمكى ۋەسىقىلەر ۋە قەدىمكى ئەسەرلەر ھەمدە زور بىر تۈركۈم تۈرمۇش بۇيۇملىرى — قول ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىياللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە ئالدى بىلەن مەسچىت، مەدرىسەلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلغان.

ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرىشى بىلەن، ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى جۇڭگوغا كىرىپ قۇرۇلۇش - بىناكارلىق جەھەتتە يېڭى بىر سەھىپە ئېچىشتىن باشقا، جۇڭگونىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، جۇڭگو ۋە ئەرەب بىناكارلىق سەنئىتى بىرلەشكەن بىناكارلىقنىڭ يېڭى بىر سەنئەت ئۇسلۇبىنى بارلىققا كەلتۈردى.

شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام بىناكارلىقى بولسا يەرلىكنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشقان ھالدا، تۈرلۈك بىناكارلىق ئۇسلۇبلىرى ساقلانغان ۋە ئۆزئارا تەسىرلەشكەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مەدەنىيەت بەلبېغىنى بارلىققا كەلتۈردى ھەمدە ئۇ يەرلىكنىڭ بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن بىرلەشكەن، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان جۇڭگو ئىسلام بىناكارلىق سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى.

ئومۇمەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنى جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى بىناكارلىق خەزىنىسىدە ئىسلام بىناكارلىقىدىن ئىبارەت يېڭى بىر بىناكارلىق تىپى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. تارىخي دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىسلام بىناكارلىقى ئۇرۇقسىز تەرەققىي قىلدى ھەمدە ئېلىمىز ئىسلام بىناكارلىقنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان قۇرۇلما سىستېمىسى ۋە سەنئەت ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈردى.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئىسلام مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا

ئۆكتەبىرنىڭ قىلىدىغان قەدىمكى قۇرۇلۇشلىرى ـ مەسچىت ـ مەدرىسىلەر ۋە مازارلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇ قۇرۇلۇشلار ياسالغاندىن تارتىپ كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىدىكى مۇقەددەس ئورۇنلارغا ئايلىنىپ ئەتىۋارلىنىپ كەلگەن ھەم قوغدىلىپ، رېمونت قىلىنىپ ۋە قايتا ياسىلىپ كەلگەن. بۇ قۇرۇلۇشلار يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقى ۋە زور كۈچ بىلەن قوللىشى تۈپەيلىدا سىستېمىلىق ھالدا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش قىلىپ بېرىلغان ھەمدە قايتىدىن بايقالغان. ئەڭ دەسلەپ بۇ جەھەتتىكى قەدىمكى ئىسلام مەدەنىيىتى يادىكارلىق قۇرۇلۇشلىرى 1953 ـ 1954 ـ يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش جەريانىدا تەكشۈرۈپ تىزىمغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت مەدەنىيەت مۇنەسىتىرلىقى، دۆلەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى، قوللاپ يارەم بېرىشى بىلەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئەترىتى 1983 ـ يىلى ۋە 1984 ـ يىلى ئۇدا ئىككى يىل مەخسۇس تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىسلام دىنىغا ئائىت قەدىمكى ئىمارەت ۋە ئۇنىڭ خارابىسىغا قارىتا مەدەنىيەت يادىكارلىق ـ ئارخېئولوگىيەلىك قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئەينى چاغدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنى مەركەز قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش خىزمىتى بىرقانچە باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، 1983 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە بولغان ئۇچ ئاي ۋاقىت ئىچىدە قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى، يەكەن ناھىيەسى ۋە ئاتۇش شەھىرىدە ئىسلام دىنىي ئىمارەتلىرى ۋە ئۇنىڭ

خارابسی نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە دالا تەكشۈرۈش خىزمىتى بىلەن ماتېرىيال رەتلەش، تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش، مۇھاپىزەت قىلىش، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ۋە ئىلمىي ئارخېپىنى تۈرغۇزۇش قاتارلىق خىزمەتلەر بىر تۈتاش ئېلىپ بېرىلغان ھەمدە قەشقەر رايونىدىكى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى ئىچىدىكى تارىخىي ۋە بىناكارلىق سەنئىتى بويىچە بەلگىلىك ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان قەدىمكى ئىمارەتلەر ئۆلچەپ خەرىتىگە ئېلىنغان؛ فوتو سۈرەتكە تارتىش ۋە ھەرخىل نەقىش نۇسخىلىرىدىن ئۇلگىلەرنى سىزىش خىزمىتى ئىشلەنگەن؛ بۇ ئىمارەتلەرنىڭ ياسالغان دەۋرى، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە رېمونت قىلىنىش ئەھۋالى ۋە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى قاتارلىقلار تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ھەمدە بۇ ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قورۇلمىسى، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ۋە نەقىش - بېزەكلىرىگە قارىتا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش خىزمىتى سىستېمىلىق ئىشلەنگەن؛ ئىمارەتلەرنىڭ تەكشى يۈز خەرىتىسى، تىك يۈز خەرىتىسى، كەسمە يۈز خەرىتىسى ۋە ئايرىم بۆلەكلىرىنىڭ قۇرۇلما خەرىتىسى بولۇپ جەمئىي 40 پارچىدىن ئارتۇق خەرىتە سىزىپ چىقىلغان؛ بىرنەچچە يۈز پارچە ھەر خىل كۆرۈنۈشتىكى رەڭلىك، رەڭسىز فوتو سۈرەتلەر ۋە 200 پارچىدىن ئارتۇق نەقش نۇسخىسى رەتلەپ چىقىلغان. شۇنداق قىلىپ، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىنىڭ بىر قەدەر تولۇق بولغان ئىلمىي ئارخېپىنى تۈرغۇزۇشقا ئاساس سېلىنغان ھەمدە ئىسلام دىنى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ بىناكارلىق سەنئەت ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىش

خىزمىتى ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

شىنجاڭدىكى ئىسلام قۇرۇلۇش - ئىمارەتلىرىنىڭ ھازىرقى ساقلىنىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلارنى يىل دەۋرى، قۇرۇلۇش - بىناكارلىق ئۇسلۇبى، بىناكارلىق سەنئىتى قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى يادىكارلىقلار ۋە يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەۋە يادىكارلىقلار دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىشقا بولىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى يادىكارلىقلارغا سۇلتان سۇتۇق مازىرى، مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، ئارسلانخان مازىرى، ئوردام مازىرى؛ قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى، قەشقەر ئوردا ئىشىكى جامەسى، خانلىق مەدرىسە قاتارلىقلارنى ۋەكىل خاراكتېرده تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. بۇ دەۋردىكى مەشھۇر مەسچىت، مەدرىسە ۋە مازارلار ھەققىده بىر قىسىم ئالىم، تەتقىقاتچىلىرىمىز تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئېلىپ بارغان ھەم ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلىشقانىدى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرگە تەۋە يادىكارلىقلاردىن يەكەن ئالتۇنلۇق مازىرى، يەكەن ئازنا مەسچىت، يەكەن جامە مەسچىتى، ئابدۇراخمان ۋاڭ مازىرى، ئاپاق غوجا مازىرى؛ قومۇل ۋاڭلار قەبرىستانلىقى، سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى، تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى، كۆچا خانىقاسى، خوتەن جامە مەسچىتى قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. بۇ دەۋردىكى مەشھۇر مەسچىت، مەدرىسە ۋە مازارلار ھەققىده بىر قىسىم تەتقىقاتچى، ئالىملىرىمىز تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئېلىپ بارغانىدى.

ھازىر يۇقىرىدىكى ئىسلام مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى

دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى دەپ ئېلان قىلىندى.

(3)

ھەسەن ئابدۇرېھىمنىڭ «شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق مەدەنىيىتى» ناملىق بۇ كىتابى ئاپتورنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئىلمىي تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ھەمدە شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق نەمۇنىلىرىنى قوغداش، رېمونت قىلىش جەريانىدىكى يازغان ئىلمىي ماقالىلىرى، تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىنىڭ جەۋھەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتاب ئوچ بۆلۈمگە بۆلۈنگەن.

كىتابنىڭ بىرىنچى بۆلۈمى ئاپتورنىڭ شىنجاڭدىكى ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى؛ شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش دوكلاتى ۋە شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى مۇھاپىزەت قىلىش، رېمونت قىلىش ئۇسۇللىرى ۋە بۇ ھەقتىكى ئىلمىي قاراشلىرى، شۇنداقلا مەھمۇد كەشغەرىي مازىرى، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى قاتارلىق شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى نەمۇنىلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش، رېمونت قىلىپ مۇھاپىزەت قىلىش جەريانلىرى، شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە شەھەر بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپقان.

كىتابنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمى ئاپتورنىڭ ئۇزۇن يىللىق خىزمەت جەريانىدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە باھالاپ بېكىتىش، قوغداش خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن شىنجاڭدىكى ئىسلام

بىناكارلىقنىڭ نەمۇنىلىرى بولغان دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۆقتىلىق قوغدىلىدىغان مەسچىت، مازارلار، قەبرىستانلىقلاردىن تەركىب تاپقان ھەمدە بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى بايان قىلىنغان.

كىتابنىڭ ئۇچىنچى بۆلۈمى شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئالىم، تەتقىقاتچىلارنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىسلامىيەت بىناكارلىق سەنئىتى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا يېڭى كىرگەن دەۋردىكى ئىسلام مەدرىسەلىرى، مەھمۇد كەشغەرىي مازىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، ئاپاق خوجا مازىرى قاتارلىقلار ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق نەمۇنىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات ۋە تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار بۇ كىتابنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھەسەن ئابدۇرېھىمنىڭ بۇ كىتابى شىنجاڭنىڭ بىناكارلىق تارىخ - مەدەنىيىتىدىكى ئۆچمەس بىر ئەمگەك بولۇپ، ئۇ شىنجاڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش جەريانى ۋە ئالاھىدىلىكىنى، تەتقىق قىلىش ھەمدە ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق نەمۇنىلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش، رېمونت قىلىش جەھەتتە بىرقەدەر يۇقىرى ئىلمىي پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

مەن مەرھۇم ئۇستاز ھەسەن ئابدۇرېھىمنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى رەتلەپ بۇ كىتابنى نەشرگە تەييارلىدىم. كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن مەرھۇمغا چوڭقۇر ھۆرمەت بىلدۇرىمەن ھەمدە مەرھۇم ۋە ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىغا ۋاكالىتەن بۇ كىتابقا ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن ئالىم، تەتقىقاتچى ئۇستازلارنىڭ بىزنى قوللىغانلىقىغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۇرىمەن.

مۇندەرىجە

بىرىنچى بۆلۈم شىنجاڭنىڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا.....3
شىنجاڭنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى بىناكارلىق سەنئىتى توغرىسىدا.....19
شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش دوكلاتى.....34
شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى مۇھاپىزەت قىلىش، رېمونت قىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدا.....76
شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە شەھەر بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان.....116
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنى ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى.....135
مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى ۋە ئۇنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى...141

ئىككىنچى بۆلۈم شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق نەمۇنىلىرى

مەسچىتلەر.....153

هېيتگاه جامەسى..... 153
ئوردا ئىشىكى جامەسى..... 159
يەكەن جامەسى..... 163
يەكەن ئازنا مەسچىتى..... 165
غۇلجا بەيتۇللا مەسچىتى..... 166
كۇچا خانىقاسى..... 167
خوتەن جامەسى مەسچىتى..... 169
گۇما چوڭ جامەسى..... 171
تۇرپان سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى..... 173
ئۇرۇمچى خانتەڭرى جامەسى..... 176
ئۇرۇمچى ياڭخاڭ مەسچىتى..... 178
كېرىيە جامەسى..... 179
ئۇرۇمچى شەنشى چوڭ مەسچىتى..... 180
غۇلجا تۇڭگان مەسچىتى..... 182

مازارلار..... 184
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى..... 184
ئوردام مازىرى..... 187
مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى..... 189
يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى..... 191
ئارسلانخان مازىرى..... 193
تۇيۇق مازىرى..... 194
چىلتەن مازار (چىلتەنلىرىم)..... 196
نىيە چوڭ مازىرى (ئىمام جەئفەر سادىق مازىرى)..... 198
قەيس غوجام مازىرى..... 200
تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى..... 202
مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا مازىرى..... 205

ئاپاق خوجا مازىرى.....207
يەكەن ئالتۇنلۇق مازىرى.....210
ئابدۇرەھمان ۋاڭ مازىرى.....213
قومۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى.....215

ئۇچىنچى بۆلۈم شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ھەققىدە تەتقىقات

شىنجاڭنىڭ ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتى.....221
ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا يېڭى كىرگەن دەۋردىكى ئىسلام مەدرىسەلىرى.....245
«ھەزرىتى موللام» مازىرىنى نۇقتا قىلىپ ئوپالدا ئېچىلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش دوكلاتى.....255
يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھى توغرىسىدىكى تارىخىي ھۆججەتلەر.....269
ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىناكارلىقى.....271
ئاپاق خوجا مازىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا.....277

بىرىنچى بۆلۈم

شىنجاڭنىڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا

شىنجاڭنىڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى تارىخى ئۇزۇن، شەكلى ھەرخىل، مەزمۇنى مول بولۇپ، ئۇ تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. جۇملىدىن ئۇ ئىسلام دىنى تارقالغاندىن بۇيانقى شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ئىشلەپچىقىرىش - تۇرمۇش سەۋىيەسى، دىنىي ئۆرپ - ئادىتى قاتارلىقلارنى چۈشىنىش ھەمدە شىنجاڭنىڭ تارىخى، پەن - مەدەنىيىتى، ھۇنەر - سەنئىتى، دىنىي ئۆرپ - ئادىتىنى تەتقىق قىلىش، تارىخىي ماتېرىيالىزم ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەلىم - تەربىيەسى ئېلىپ بېرىش، يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە يېڭى ئىمارەتلەرنى لايىھەلەش ۋە ھازىرقى زامان بىناكارلىق گۈزەل - سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ساقلانغان ئىسلام دىنىغا ئائىت قەدىمكى ئىمارەت ۋە ئۇنىڭ خارابىسى ئىنتايىن مول.

ئەپسۇسكى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» پەيدا قىلغان ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە، كۆپ ساندىكى ئىسلام ئىمارەتلىرى ۋە ئۇنىڭ خارابىسى ئەكسىيەتچى «سول» چىل لۇشيەننىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىدى. بىرقىسىم ئىسلام دىنىغا ئائىت قەدىمكى ئىمارەتلەر پۈتۈنلەي بۇزۇپ تۈزلىۋېتىلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، ئىسلام ئە-

مارەتلىرىنى نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى پىلانلىق ئاساستا قانات يايدۇرۇشقا تولۇق شەرت - شارائىت يارىتىلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئەترىتى 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئۇدا ئۈچ يىل ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىسلام دىنىغا ئائىت قەدىمكى ئىمارەت ۋە ئۇنىڭ خارابىسىگە نىسبەتەن يەنە بىر قېتىم مەدەنىيەت يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيەلىك قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئىسلام ئىمارەتلىرىنى ئاساس قىلىپ تارىخىي ۋە بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە بەلگىلىك ئىلمىي تەتقىقات قىلىنىشىغا ئىگە بولغان ئىسلام ئىمارەتلىرىنى ئۆلچەپ خەرىتىگە ئېلىش، فوتو سۈرەتكە تارتىش، ھەر خىل نەقىش ئۈلگىلىرىنى توپلاش، رەتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىمارەتلەرنىڭ ياسىلىش دەۋرى، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى رېمونت قىلىش، قايتا ياساش ئەھۋالى، مۇناسىۋەتلىك تارىخىي شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى. تۆۋەندە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىمەن.

جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، يۇرتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل بىناكارلىق سەنئىتى بىر ۋاقىتتا تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. شىنجاڭنىڭ شەرقىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى داۋاملىق بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن، ئىدىقۇت شەھرىنى ئاساس قىلغان بۇددا دىنى ئىبادەتخانا - مىڭ ئۆي بىناكارلىقى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى مەيدانغا كەلدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىسلام دىنى مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، مەسچىت، ئىسلام ئۆلىمالىرى ۋە ئىلىم - پەن ئىگىلىرىنى تەربىيەلەيدىغان مەدرىسە، خان - پادىشاھ ۋە ئاتاقلىق ئىلىم - پەن ئالىملىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن مازارلار ياسالغان. مەركىزىي شەھەرلەردە خاقان - پادىشاھلار نامىدىكى «خانلىق مەدرىسە» ۋە مەسچىتلەر ياسىلىپ ناھايىتى تېز ئومۇملاشقان ۋە يېزا - كەنتلەرگە قەدەر كېڭەيگەن. قەشقەردە يۇسۇپ قەدىرخان دەۋرىدە «ساچىيە مەدرىسەسى» ۋە «ھەمىدىيە مەدرىسەسى» ياسالغان. ئۇزۇن ئۆتمەي قەشقەر ئوپالدا «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» بىنا قىلىنغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ياسىلىش شەكلى جەھەتتە ئىسلام دىنى تارقىلىش-تىن بۇرۇنقى ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئىسلام دىنى قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ئاساسەن ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە ئالدى بىلەن مەسچىت، مەدرىسەلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلغان. مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنىڭ دەرۋازا پەشتىقى، دېرىزە ۋە مېھرابلىرىغا ئەگمە چىقىرىشتىن باشقا، ئاساسىي قىسمى ياغاچ قۇرۇلما، ۋاسا-جۇپ، تۈز تورۇسلۇق ياسالغان. تۈرۈك، لىم، جەگە، ھاراق، پارا-مان، ئىشكىلىرىگە نەقىش ئويۇلغان، دېرىزىلىرىگە ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان، تورۇسلىرىغا چاسا خا ئويۇقچە چىقىرىلغان ۋە رەڭ-گارەڭ نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. مېھراب ۋە پەشتاق مۇنارلىرى گەچ ئويما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن. مازارلار نىسبەتەن ئاددىي ياسالغان بولۇپ، پادىشاھ ۋە ئۆلىمالارنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە ۋاسا-جۇپ تۈز تورۇسلۇق پېشايۋانلارنى ياساپ، تۆت ئەتراپىغا ياغاچ پەنجىرە ياكى رېشاتكا ئورنىتىپ توسۇپ قويۇش، كىچىك ياكى خىش بىلەن قەبرە قاتۇرۇپ، ئالدىغا تۇغ ياكى ئەلەم قاداپ قويۇش بىلەن چەكلەنگەن. مازارلارنى ھەشەمەتلىك قىلىپ ياساش ۋە ئۇنىڭغا ئېـ-

ئىتىقاد قىلىش، چوقۇنۇش ئادەتلىرى تېخى شەكىللەنمىگەن. نەقىش - بېزەكلىرى ياغاچ ئويما نەقىش، گەچ ئويما نەقىش، كاھىش، رەڭ - لىك سىزما نەقىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ ئويمىچىلىق سەنئىتى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان.

XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شىنجاڭنىڭ ئىچكى - تاشقى ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. مىلادىيە 1352 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدى ۋە چاغاتاي ئۇ - لۇسىنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈردى. مىلادىيە 1380 - يىللىرى خىزىر خوجا بېشبالىق، تۇرپان، قومۇل رايونلىرىدا ئىسلام ئې - چىپ، شىنجاڭنى ئىسلام دىنى ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا ئاساسلىق دىنغا ئايلاندى ۋە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى. بىنا - كارلىق تېخنىكىسى ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى تەرەققىي قىلدى. خىش ۋە كاھىش ئاساسلىق قۇرۇلۇش ماتېرىيالىغا ئايلاندى. ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاسا جۇپ، تۇز تورۇسلۇق، خىش ياكى كېسەك بىلەن ئەگمە چىقىرىپ گۈمبەز تورۇسلۇق ياساش ئۇسۇلى بىر ۋاقىتتا تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى.

XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى كۆچادا مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا مازىرى، ئىلى قورغاستا تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى ياسالدى. تۇغلۇق تۆ - مۈرخان مازىرىنىڭ تەكشى يۈزى ئۇزۇنچاق چاسا، خىش قۇرۇلمە - لىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان بولۇپ، مازارنىڭ ئالدى تەرىپى 20 نەچچە خىل كۆركەم نۇسخىدىكى گېئومېتىرىيەلىك نەقىش ۋە گۈل - گىياھلارنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن. ھەربىر كاھىش خىش ئۆلچەملىك ۋە نەپىس ئىش - لەنگەن بولۇپ، بىر - بىرىگە ماس ھالدا رەت - رېتى بىلەن مۇس - تەھكەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مازارنىڭ ئالدىدىكى ئەگمىنىڭ ئۇس - تىگە بىر قۇر ئايلاندۇرۇپ ئايەت پۈتۈلگەن كاھىش، مازارنىڭ ئە - شىكى ئۈستىدىكى كىچىك دېرىزىنىڭ ئەتراپىغا «اللە» خېتى چۈ -

شۇرۇلگەن كاھىش خىش ئورنىتىلغان بولۇپ، پۈتۈن مازار ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە ناھايىتى قويۇق مۇھىر ئالاھىدىلىككە ئىگە.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئۆزۈكسىز تەرەققىي قىلدى، كېڭەيتىپ ياسالدى. مازار - ماشا-يخلارنى زىيارەت قىلىش، خوجىلارغا چوقۇنۇش پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، مازار بىناكارلىقى ئىسلام بىناكارلىقىدا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىدى. سۇلتان ئابدۇرېشىت خان دەۋرىدە (1533 ــ 1570) ئاتۇش مەشھەتتە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازا-رى، قەشقەردە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى خىش ۋە رەڭلىك كا-ھىش بىلەن كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك قىلىپ قايتا ياسالدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر ئۇزۇكسىز كۆپىيىپ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، خۇيزۇ، تاجىك، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق يەتتىگە يەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەس-جىت، مەدرىسە، مازار بىناكارلىق سەنئىتى قۇرۇلمىسى، شەكلى، ياساش تېخنىكىسى، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە داۋاملىق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئەسلىدىكى مەسچىت، مەد-رىسە ۋە مازارلار قايتا كېڭەيتىپ رېمونت قىلىنىپلا قالماستىن، يەنە كۆپلىگەن چوڭ، بىناكارلىق سەنئىتى يۇقىرى پەللىگە مەسچىت، مازارلار ياسالدى. ئازادلىق ھارپىسىدىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئا-ساسلانغاندا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا جەمئىي 13 مىڭ مەسچىت بولۇپ، 40 مىڭ نوپۇسقا ئىگە قەشقەر شەھىرى ئە-جىدە 126 ئورۇندا مەسچىت ياسالغان. ھەربىر كوچىغا بىر ياكى بىرنەچچە مەسچىت، ئوردا مەسچىت، قازانچى مەسچىت، ئوردا ئە-تىكى ئازنا مەسچىت، تۆشۈك دەرۋازا مەسچىت، قاسقان بازىرى مەسچىت، ئاپاق خوجا مازىرى، ئارسلان خان مازىرى، ئىسكەندەر ۋاك مازىرى قاتارلىق تارىخىي ۋە بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە مەشھۇر بولغان مەسچىت ۋە مازارلار قايتا كېڭەيتىپ ياسالغان بو-

لۇپ، شەھەر ئىچى ۋە ئەتراپى ئوخشاشلا ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى-نى ئاساس قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلغان ۋە ئىسلام بىناكارلىقى شەھەر، يېزا - كەنت بىناكارلىقىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن، 575 ئائىلە ئولتۇراقلاشقان خوتەن ناھىيەسىدە 36 مەسچىت سې-لىنغان. ئىسلام دىنى نىسبەتەن كېپىن ئومۇملاشقان تۇرپان، قۇ-مۇل، ئۇرۇمچى رايونلىرىدىمۇ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ناھايى-تى تېز تەرەققىي قىلغان. سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى، قۇمۇل ۋاڭ قەب-رىستانلىقى، ئۇرۇمچى ياڭخاڭ مەسچىت، نەمىن مەسچىت، شەنشى چوڭ مەسچىتى قاتارلىقلار چىڭ دەۋرىدە يېڭىدىن ياسالغان بولۇپ، بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە ئۆزىگە خاس دەۋرى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بۇ مەزگىلدە خۇيزۇلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشى-شى ۋە خۇيزۇ مەسچىت بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىل-شى، شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ بېيىتتى. خۇيزۇ مەسچىت بىناكارلىق سەنئىتى، ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ياسىلىش شەكلى جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلاردا شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبى ئاساسىدا ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلدى. مىلادىيە 1784 - يىلى غۇلجا شەھە-رىدە شەنشى خۇيزۇ مەسچىتى سېلىندى. 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ئۇرۇمچىدە شەنشى چوڭ مەسچىتى ياسالدى. خۇيزۇلارنىڭ مەسچىت بىناكارلىقى سان جەھەتتە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ياسىلىش شەكلى ۋە قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى-نى ساقلاپ قالغان بولۇپ، خۇيزۇ مەسچىت بىناكارلىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

چىڭ دەۋرىدە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر ئالا-ھىدىلىكى مەسچىت، مەدرىسە ۋە مازارلارنىڭ چوڭ دەرۋازىسى، پەشتاق مۇنارلىرىنى ياساش تېخنىكىسى يېڭى سەۋىيەگە كۆتۈرۈل-گەن. چوڭ دەرۋازىسى ۋە پەشتاق مۇنارلىرى ئېگىز، پۇختا ياسا-لىپلا قالماستىن، بەلكى ناھايىتى كۆركەم ۋە نەپىس زىننەتلەنگەن.

شىمارەتلەرنى رەڭگارەڭ كاھىش، سىزما نەقىش، ياغاچ ئويما نەقىش، گەچ ئويما نەقىش بىلەن زىننەتلەش ھۈنەر تېخنىكىسى ئۇ-مۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان ۋە تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى سەۋىيەگە كۆتۈرۈلگەن.

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى تۆۋەندىكى بىرقانچە ئالا-ھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1. ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىقى ئىمارەتلەرنىڭ ئەمەلىي رولى، يا-سىلىش شەكلى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن مەسچىت، مەدرىسە، مازار بىناكارلىقى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلىنىلغان ۋە ئىسلام دىنىي ئۆرپ - ئادىتى، كونكرېت يەر شارائى-تى، دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن جانلىق ۋە ئازادە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بىر يۇرۇش ئۆي - ئىمارەتلەر توپىدىن تەشكىل تاپقان.

مەسچىت — مۇسۇلمانلارنىڭ كوللېكتىپ دىنىي پائالىيەت بە-لىن شۇغۇللىنىدىغان مۇھىم ئورنى. مەسچىت ئادەتتە چوڭ مەرۋازا، پەشتاق مۇنارى، ئىبادەت زالىدىن تەشكىل تاپقان. چوڭ مەسچىتلەر مەدرىسە، قازىخانا، سەرەپخانا قاتارلىق ئۆي - ئىمارەت-لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، شەرق - غەرب يۆنىلىشى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئىچىدە ئىشىك زالى بو-لۇپ، دەرۋازىغا ئۇدۇل قىلىپ دېرىزە ئېچىلغان ۋە ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان. چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئىچىدە ئىشىك زالى بو-لۇپ، دەرۋازىغا ئۇدۇل قىلىپ دېرىزە ئېچىلغان ۋە ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان. ئىككى يان تەرىپىگە ئەگمە ئىشىك ئېچىلغان. پەش-تاق مۇنارى بىلەن چوڭ دەرۋازىسى قوشۇلۇپ پۈتۈن مەسچىتكە

نىسبەتەن گۈزەل ئالدىنقى مەنزىرە ھاسىل قىلغان. ئىبادەت زالى مەسچىت ئىچىدە ئاساسلىق ئىمارەت بولۇپ، غەرب تەرەپ ئوتتۇرىسىغا مېھراب ۋە مۇنبەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تاشقىرىقى قىسمى كەڭ كەتكەن ئالدى ئوچۇق پېشايۋان ۋە كايۋاندىن تەشكىل تاپقان. جامە ـ مەسچىتلەر مەسچىت ۋە مەدرىسە دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن، ئىچكەركى قىسىمغا مەسچىت، تاشقىرىقى قىسىمغا مەدرىسە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

مەدرىسە ـــ ئىسلام ئۆلىمالىرى ۋە ئىسلام ئىلىم ـ پەن ئىگىلىرىنى تەربىيەلەيدىغان ئالىي بىلىم يۇرتى بولۇپ، پادىشاھ نامىدىكى مەدرىسەلەر چوڭ، كۆركەم ياسالغان. شەخسىيلەر نامىدىكى مەدرىسەلەر نىسبەتەن كىچىك ياسالغان. مەدرىسەلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مەسچىتلەرگە ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئوقۇتۇش ئىشى ۋە تالىپلارنىڭ ئىبادەت پائالىيەتلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغان دەرسخانا، مەسچىت، قىرائەتخانا، مۇدەررىس ئىشخانىسى، ياتاق، سەراپخانا قاتارلىق بىر يۇرۇش ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

مازار ـــ ئىسلام تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق خان ـ پادىشاھ، مەشھۇر دىنىي زاتلار ۋە ئىسلام ئۆلىمالىرى دەپنە قىلىنغان ئورۇن بولۇپ، يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. يەر ئاستىغا قەبرە ئىگىسى دەپنە قىلىنغان، يەر ئۈستىگە قەبرە قاتۇرۇلغان ۋە خاتىرە ئىمارەت ياسالغان. مازار قەبرە ئىگىسىنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنىغا قاراپ، پادىشاھلار مازىرى («ئالتۇن لوق»)، خوجىلار مازىرى، ھەزرىتى مولالام (ئۇلۇغ ئالىم) مازىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنگەن. پادىشاھ، خوجا ئەۋلادى، ئالىم ۋە ئۆلىما كىشىلەرنىڭ مازىرى چوڭ ۋە كۆركەم ياسالغان بولۇپ، پۇقرالارنىڭ قەبرىسى ئۇلارنىڭ مازىرىنى مەركەز قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مازار ئادەتتە مازار چوڭ دەرۋازىسى ۋە روزى مەرىكىسى (قەبرىگاھى) دىن تەشكىل تاپقان. كۆلىمى چوڭ بولغان مازارلاردا دىنىي پا-

ئالىيەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تىلاۋەتخانا، ئېتىكاپخانا، مەسچىت، مەدرىسە قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي - ئىمارەتلەر كېڭەيتىپ ياسالغان ۋە قەبرىگاھنى مەركەز قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئىمارەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئۆز ئورنىنىڭ ئولتۇرۇشلۇق قورۇ - جاي بىناكارلىقىدىكى «ئايۋان - سارايى»، «باغ - ھويلا» شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئىچكىرى - تاشقىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئاساسلىق ئىمارەتلەر بىلەن قوشۇمچە ئىمارەتلەر بىر - بىرىگە ماس ھالدا ئۆزئارا قوشۇلۇپ بىر يۈرۈش ئىمارەتلەر توپىنى تەشكىل قىلغان. سىرتقى مۇھىت شارائىتىنىڭ تەسىرى ۋە گۈزەللەشتۇرۇشكە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن، ئىچىگە كۆل ياكى قۇدۇق قېزىش، ئەتراپىغا دەل - دەرەخ قويۇپ كۆكەرتىش، باغ ياساش ئارقىلىق گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغان ۋە ئىمارەتلەرنىڭ سىرتقى كۆركەملىكىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان بولۇپ، ئۇيغۇر مۇسۇلمانلار دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئورۇن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر سايا‌ھەت، دەم ئېلىش ۋە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئاممىۋى ئورۇنغا ئايلانغان.

2. قۇرۇلمىسى ۋە ياسىلىش شەكلى

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىقى ياغاچ قۇرۇلما، خىش - ياغاچ قۇرۇلما، خىش - قۇرۇلما ۋە بۇ قۇرۇلمىلارغا ماس ھالدا ۋاسا جۇپ، تۈز تورۇسلۇق، گۇمبەز ئەگمە تورۇسلۇق ئىككى خىل ياسىلىش شەكلىگە ئىگە.

ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاسا جۇپ، تۈز تورۇسلۇق قىلىپ ياساش — ئىسلام بىناكارلىقىدا ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان بىناكارلىق

ئۇسۇلى بولۇپ، ئېگىز كۆتۈرۈلگەن سۇپا ئۈستىگە تەكشى يۈزى تۆت چاسا ياكى ئۇزۇنچاق چاسا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ياغاچ تۈۋرۈك-لەرنىڭ ئۈستىگە توغرا قويۇلغان لىم، جەگە، ھاراقلارنى ئۆزئارا قۇراشتۇرۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئۇنىڭدا لىم ۋە ھاراق ئۈستىگە ناۋا تارتىلىپ، جەگنىڭ ئۈستىگە باسما ـ كەۋزە قويۇلغاندىن كېيىن ۋاسا تىزىلغان. ۋاسىنىڭ ئۈستىگە بورا سېلىپ، سامانلىق لاي بىلەن سۈۋالغان. بۇ خىل بىناكارلىق ئۇسۇلى مەسچىت ۋە مەدرە-سەلەرنى ياساشتا كەڭ قوللىنىلغان. قاراخانىيلار دەۋرىدە مازارلار-نى ياساشتىمۇ ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاسا جۇپ تۈز تورۇسلۇق ياساش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. مازارنىڭ تۆت ئەتراپىغا ياغاچ رېشاتكا ۋە پەنجىرە ئورنىتىلغان. ئالدىغا تۈغ، ئەلەم قادالغان؛ خىش قۇرۇلمە-لىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ئىمارەتلەرنىڭ تەكشى يۈزى تۆت چاسا، سەككىز تەرەپلىك ئىككى خىل بولۇپ، بۇرجىكىگە ئەگمە چىقە-رىش ئارقىلىق يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۈستىگە گۈم-بەز ئەگمىسى قويۇرۇلغان. گۈمبەز ئەگمىسى بەلگىلىك گېئومې-تىرىيەلىك شەكىلگە ئىگە بولۇپ، قۇرۇلما جەھەتتە مۇستەھكەم، سىرتقى كۆرۈنۈشى كۆركەم ياسالغان. تەكشى يۈزى نىسبەتەن چوڭ بولغان گۈمبەزلەرنى ياساشتا، ئالدى بىلەن ئەگمە تۈۋرۈك ۋە مېھراب شەكىللىك ئەگمىلەر ئارقىلىق يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈ-رۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز ئەگمىسى قويۇرۇل-غان. گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە قەپىزەك چىقىرىلغان، تۆت بۇرجىكىگە مۇنار ياسالغان بولۇپ، ئېگىز دەرۋازا پەشتىقى، گۈمبەز، چوڭ ـ كىچىك مۇنارلار ئۆزئارا قوشۇلۇپ، گۈزەل سىرتقى مەنزىرە ھاسىل قىلغان.

ئىمارەتلەرنى لايىھەلەشتە ئەمەلىي رولى، قۇرۇلما ۋە ياسىلىش سەنئىتىنىڭ بىرلىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن. قۇرۇلما جە-ھەتتىكى ھەرخىل ئۆزگىرىش ئارقىلىق ياسىلىش شەكىلىنىڭ

كۆرسەتكەنى تېخىمۇ ئاشۇرغان، پۈتۈن قۇرۇلمىنى تەشكىل قىلغان ئىرىم قىسىملىرىنى ئىشلەش ھۈنەر ـ سەنئىتى بارغاز. سىرى تەرەققىي قىلغان. ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنىڭ تۈۋ. رىكىسىرى تۆت قىرلىق، سەككىز قىرلىق، يۇمىلاق ياسالغان ۋە نە. قىش ئويۇلغان. تۈۋرۈك بېشىغا كاللا مۇھەننەس شەرىپە چىقىرىل. غان. ئوستىگە نەقىش ئويۇلغان. دېرىزىلىرىگە ھەرخىل نۇسخىدە. كى ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان. دەرۋازا پەشتىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئىگىز چوڭ ئەگمە، ئىككى تەرىپىگە مۇنار ۋە ئەگمە تەكچە چىقە. رىلغان. بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، قۇرۇلما، ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش ـ بېزەك. لىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. كۆلىمى نىسبەتەن چوڭ بولغان مەسچىتلەرنى ياساشتا، خىش قۇ. رۇلما، گۈمبەز تورۇسلۇق ۋە ياغاچ قۇرۇلما، ۋاسا جۇپ تۈز تورۇس. لۇق ئىككى خىل ياساش ئۇسۇلى بىرلەشتۈرۈلگەن ۋە ئۆزئارا قو. شۇلۇپ بىر پۈتۈن بىناكارلىق قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغان.

ئىمارەتلەرنى پۈختا ۋە يەر تەۋرەشكە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان قىلىش ئۈچۈن، ئىشىك، دېرىزە بېشى، گۈمبەز، مۇنار، پەشتاق ۋە دەرۋازا ئەگمىسى ئارىسىغا ياغاچ تارتما قويۇلغان. ياغاچ قۇرۇلمە. لىق ئىمارەتلەردە تام ئارىلىقىغا تۈۋرۈك ئېلىنغان، تۆت تەرىپىگە ھارىق قويۇپ، لىم بىلەن چېتىشتۇرۇلغان. گۈمبەز تورۇسلۇق ئە. مارەتلەرنىڭ تۆت بۇرجىكىگە چىقىرىلغان مۇنارلار ۋە چوڭ دەرۋا. زىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى مۇنارلارمۇ ئىمارەتلەرنىڭ يەر تەۋرەش. تىن ساقلىنىش كۆچىنى ئاشۇرۇشتا بەلگىلىك رول ئوينىغان.

مۇنار ــ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدە. لىكى. ئۇ ياسىلىش شەكلى ۋە ئەھمىيى رولىغا ئاساسەن پەشتاق مۇنارى، مەنزىرە مۇنارى ۋە خاتىرە مۇنارى دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. پەشتاق مۇنارى ئەزان ئېيتىدىغان ئورۇن بولۇپ، ئىچىدىكى پەلە.

پەي بىلەن ئۇستىگە چىقىشقا بولىدۇ. مەنزىرە مۇنارى مەسچىت ۋە مازارلارنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ۋە ئاساسلىق ئىمارەتنىڭ تۆت ئەترا-پىغا ياسالغان بولۇپ، ئىمارەتلەرنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى قۇرۇلما جەھەتتە بەلگىلىك رول ئويناپدۇ. خا-تىرە مۇنار قۇرۇلما جەھەتتە مۇستەھكەم، ياسىلىش شەكلى كۆر-كەم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى نەقىش - بېزەكلىرى مول بولۇپ، ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە.

3. نەقىش - بېزەكلىرى

ئىسلام ئىمارەتلىرى نەقىش - بېزەكلىرىنىڭ شەكلى ھەر-خىل، مەزمۇنى مول بولۇپ، ئىشلەتكەن ماتېرىيال ۋە ھۇنەر - سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ياغاچ ئويما نەقىش، خىش ئويما نەقىش، گەچ ئويما نەقىش، خىش تىزما نەقىش، گۈللۈك خىش، كاھىش، رەڭلىك سىزما نەقىش قاتارلىق ئون نەچچە خىلغا بۆلۈن-گەن. ياغاچ قۇرۇلما ئىمارەتلەردە ياغاچ ئويما نەقىش، رەڭلىك سىزما نەقىش كۆپرەك ئىشلىتىلگەن. خىش قۇرۇلمىلىق ئىمارەت-لەردە گەچ ئويما نەقىش، گۈللۈك خىش، خىش تىزما نەقىش، كا-ھىش ئاساس قىلىنغان. خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنى زىننەتلەشتە ھەرخىل نەقىش - بېزەك شەكىللىرى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان بولۇپ، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە قۇرۇلما جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن جانلىق بىر تەرەپ قىلىنغان. چوڭ دەرۋازا، پەشتاق مۇنارى، ئىشىك، دېرىزە، مېھراب، تەكچە، تۈۋرۈك، ھاراق، جەگە، تورۇستىكى چاسا خا ئو-يۇقچە، تۈگلۈك قاتارلىق كۆزگە ئاسان چېلىقىدىغان ئورۇنلىرىنىڭ نەقىش - بېزەكلىرى نىسبەتەن زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ،

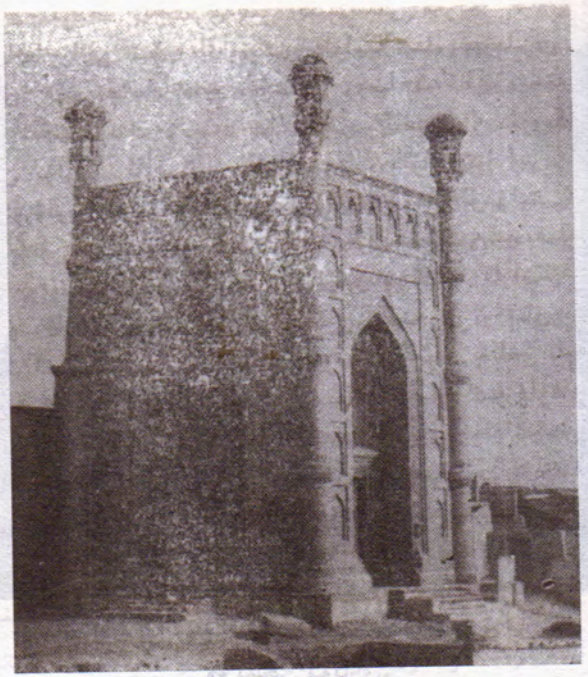
ئۈرۈمچى ۋە نەپىس ئىشلەنگەن.

ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ نەقىش - بېزەكلىرى ئاساسەن گېئو-مېترىيەلىك نەقىش ۋە گۈل - گىياھ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ غۇنچە - سۈنبۈلى، غول - يوپۇرماقلىرىنىڭ ئۆزگەرتىلگەن ياكى گۈزەل-لەشتۈرۈلگەن شەكلى بولۇپ، ئىجابىي ھالدا ئوبرازلاشتۇرۇلغان ۋە تېمىغا بېيىتىلغان، نەقىشلەرنى ھاسىل قىلغۇچى ئېلېمېنتلار بىر - بىرى بىلەن ئۆز رېتى بويىچە باغلانغان. نەقىشلەرنىڭ بەزى-لىرى بىر ئېلېمېنتنى مەركەز قىلىپ بىر - بىرىگە ماس ھالدا شەكلى يانغا ياكى تۆت تەرەپكە داۋاملاشسا، بەزىلىرى بىر ئېلې-مېنتنى مەركەز قىلىپ يۇمىلاق، تۆت چاسا، ئوچ بۇرجەك، رومبا شەكىلدە مۇستەقىل بىر نەقىش بولۇپ شەكىللەنگەن. نەقىشلەرنىڭ زىچ - شالاڭلىقى، ئاددىي ۋە مۇرەككەپلىكى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇ-رۇلغان بولۇپ، ئارقىمۇئارقا ئۇلاپ داۋاملاشتۇرۇش، كېسىشتۇ-رۇش، قاتار قىلىش، ئايلاندۇرۇش، قارىمۇقارشى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۆزگىرىشچان ھەم بىر پۈتۈن نەقىش قۇ-رۇلمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. نەقىش نۇسخىلىرىنىڭ تۈرى ناھا-يىتى كۆپ بولۇپ، ئېلېمېنتلارنىڭ تۈزۈلۈش شەكلىگە قاراپ، غۇنچە، چېچەك، ياپراق، ئۈزۈم، بادام، ئانار، سۈخەر، يازا، كۈر-گۈل، رەنجى، توقۇناق، خونچا، شەددە، پىلتە، ناۋا، ئىسلىما، كەك-لىك قېشى قاتارلىق بىرنەچچە ئون خىلغا ئايرىلغان. نەقىشلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدىن ھاسىل بولغان شەكىللەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئىشلىتىش ئورنىغا ئاساسەن نەمويەن نەقىش، كۈپۈشەك نەقىش، مېھرابچە نەقىش قاتارلىقلارغا بۆلۈنگەن. قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ۋە بىناكارلىق گۈزەل - سەنئەت تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ نەقىشلەرنى ئىشلەش ھۈنەر - سەنئىتىمۇ ئۈزۈكسىز تە-رەققىي قىلغان. قاراخانىيلار دەۋرىدە تەكشى يۈزلۈك سىزما نەقىش ۋە تەكشى يۈزلۈك ئويما نەقىش كۆپرەك قوللىنىلغان. چىڭ دەۋرە-

شىنجاڭ داشۇ تۇرپانلىقلار كىتابخانىسى
新疆大学图书馆藏书

دە نەقىش - بېزەك سەنئەتىنىڭ ھەرخىل شەكىللىرى ئومۇميۈز-لۈك قوللىنىلغان ۋە تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى سەۋىيەگە كۆتۈرۈلگەن.

ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ نەقىش - بېزەكلىرىدە شەكىل بىلەن مەزمۇن ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن. بۇ خىل ئالاھىدىلىك نەقىش - بېزەكلىرىنىڭ شەكلى، رەڭگى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشتا كونكرېت ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇ يالغۇز ئىمارەتلەرنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىشلىتىش قىممىتىنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگەن. مازارنىڭ ئىچىدىكى قەبرىلەرنىڭ نەقىش - بېزەكلىرى نىسبەتەن مول بولۇپ، ئاق رەڭ، يېشىل رەڭ، كۆك رەڭ، زەڭگەر-رەڭ، سېرىق رەڭنى ئاساس قىلغان، مازار چوڭ دەرۋازىسى، روزى مەرىكىسى، قەبرىسى، مۇنار ۋە پەنجىرىلىرىگە ياسالغان ۋاقتى، بېغىشلىما ۋە قۇرئان ئايەتلىرى ھۆسىن خەت ئۇسلۇبى بىلەن يېزىلغان ياكى ئويۇپ چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ يالغۇز نەقىش - بېزەكلىرىنىڭ مەزمۇننى بېيىتىپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئىمارەتكە نىسبەتەن قويۇق دىنىي تۇس كىرگۈزگەن. مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنى زىننەتلەشتە چوڭ دەرۋازا، پەشتاق مۇنارى، ئىچكەركى ۋە تاشقىرقى مەسچىتنىڭ مېھراب، تەكچە، چاسا خا تورۇس، تۈۋرۈك، لىم، ھاراق، جەگىلىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، يېشىل رەڭ، قىزىل رەڭ، بىنەپشە رەڭ، جىگەر رەڭ، ھال رەڭ، زەڭگەر رەڭ قاتارلىق ئوچۇق ۋە ئىللىق رەڭلەر كۆپرەك ئىشلىتىلگەن. نەقىش - بېزەكلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جانلىق، ئىشلەش ھۈنەر - سەنئىتى يۇقىرى، شەكلى كۆركەم ھەم نەپىس، رەڭ سىلىشتۇرۇ-مىسى ئېنىق ۋە كۈچلۈك، جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، كىشىگە بەدىئىي زوق، مەنىۋى ئوزۇق بېرىدۇ ۋە ھۇزۇر ئېپتىخار - بەخش ئېتىدۇ.

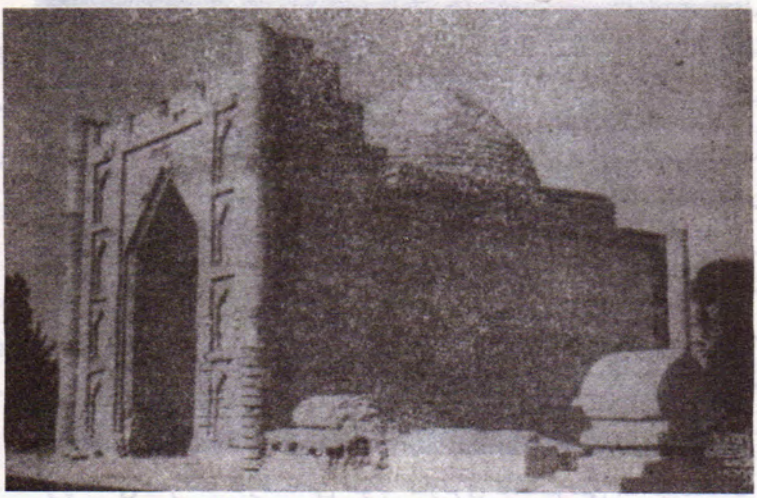
كۆچا ناھىيەسىدىكى جامە مەسچىتى.

كۆچادىكى مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا مازىرى تاشقىرىقى مەسچىتىنىڭ پېشايۋان ئۈستى كۆرۈنۈشى.

قومۇل ۋاڭ قەبرىستانلىقىدىكى شاھمەخسۇت مازىرى ۋە تەيجى مۇنارى.

قومۇل ۋاڭ قەبرىستانلىقىدىكى بېشىرۋاڭ مازىرى.

شىنجاڭنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى بىناكارلىق سەنئىتى توغرىسىدا

ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى شىنجاڭدا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئۈزۈكسىز ئىلگىرى سۈردى.

شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ياسلىش شەكلى ۋە نەقىش بېزەكلىرى جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل بىناكارلىق سەنئىتى بىرلا ۋاقىتتا تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. شىنجاڭنىڭ شەرقىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى داۋاملىق بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن، ئىدىقۇت شەھىرىنى ئاساس قىلغان بۇددا دىنى ئىبادەتخانا بىناكارلىقى ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلدى. شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى مەيدانغا كەلدى.

قاراخانىيلار دەۋرى ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە ئومۇملىشىش دەۋرى بولۇپ، ئىسلام مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئىلىم - مەرىپەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مەسچىت، ئۆلىمالار ۋە ئىلىم - پەن ئىگىلىرىنى تەربىيەلەيدىغان مەدرىسەلەر قۇرۇلدى ھەمدە ئاتاقلىق ئىلىم - پەن ئىگىلىرىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن نۇرغۇنلىغان مازارلار ياسالدى. مەركىزىي شەھەرلەردە پادىشاھ نامىدىكى «خانلىق مەدرىسە» ۋە مەسچىتلەر ياسلىپ تېز ئومۇملىشىپ، يېزا - كەنتلەرگىچە كېڭەيدى. يۇسۇپ قەدىرخان زامانى-

سىدا قەشقەردە «ساچىيە مەدرىسەسى» بىنا قىلىنىپ، يۇقىرى ئىلىم - مەرىپەت مەركىزىگە ئايلاندى. ئۇزۇن ئۆتمەي قەشقەردىكى دۆلەتباغدا يەنە «ھەمىدىيە مەدرىسى»، ئوپالدا «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» بىنا قىلىندى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ياسىلىش شەكلى، ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنقى ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئىسلام دىنى قائىدە - يوسۇن، ئۆرۈپ - ئادەتلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ ئىسلاھ قىلىش ئاساسىدا راۋاجلاندۇرۇلغان. مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنىڭ پەشتاقلىرى، ئىشىك - دېرىزە ۋە مېھرابلىرىغا ئەگمە چېقىرىشتىن باشقا، ئاساسىي قىسمى ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاسا جۇپ توروس قىلىپ ياسالغان. تۆۋرۈك، لىم، جەگە، ھاراق، پارامان ۋە ئىشىكلىرىگە نەقىش ئويۇلغان، تورۇسلىرىنىڭ خالىرىغا چاسا شەكىللىك ئويۇقچە چىقىرىلغان ۋە رەڭگارەڭ نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. دېرىزىلىرىگە ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان، مېھراب ۋە پەشتاق مۇنارى گەچ ئويما نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. مازارلار نىسبەتەن ئاددىي ياسالغان بولۇپ، پادىشاھ ۋە ئاتاقلىق كىشىلەرنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە ۋاسا جۇپ تۇز تورۇسلۇق پېشايۋانلارنى ياساپ، ئەتراپىقا ياغاچ پەنجىرە ياكى رېشاتكا ئورنىتىپ توسۇپ قويۇشتىن باشقا، كىچىك ياكى خىش بىلەن قەبرە قاتۇرۇپ، ئالدىغا تۇغ - ئەلەم قاداپ قويۇلغان. مازارلارنى ھەشەمەتلىك ياساش ۋە ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىش، چوقۇنۇش ئادەتلىرى تېخى شەكىللەنمىگەن. نەقىش بېزەكلىرى ــ ياغاچ ئويما نەقىش، گەچ ئويما نەقىش، گۈللۈك خىش ۋە رەڭلىك سىزما نەقىش قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ ئويما نەقىش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ.

قارخانىيلار دەۋرىدە بىناكارلىق سەنئىتى بىر قەدەر تەرەققىي قىلىپ، ئوردا - ساراي، مەسچىت، مەدرىسە ۋە ئولتۇراق قورۇ - جايلار كۆپ ياسالغان بولسىمۇ، لېكىن مۇكەممەل ساقلىنىپ قال-

ھاللىرى ناھايىتى ئاز. ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان ئىسلام ئىمارەتلىرى ئىچىدە بىر قىسىم ئىمارەتلەر (مەسىلەن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى قاتار-لىقلار) قارخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن پادىشاھ ۋە ئاتاقلىق ئالىم - ئۇلىمالارنىڭ نامىغا ئاتاپ ياسالغان خاتىرە ئىمارەتلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىش ۋە قايتا ياساش جەريانىدا ئەسلىدىكى ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، قۇ-رۇلمىسى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى قاتارلىقلار ئۆزگىرىپ كەتكەچ-كە، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ھازىرقى مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئايۋان، ئېتىكاپخانا، ھۇجرا، مەسچىت ۋە چوڭ دەرۋازا قاتارلىق ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ ياسالغان بىر يۈرۈش ئۈي - ئىمارەتلەردىن تەركىب تاپقان. روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخا-نا، ئايۋان ئۈي، كېسەك ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاسا جۇپ تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. لىم، جەگە، ھاراق، پارامانلىرغا ھەر خىل نۇسـ-خىدىكى نەقىشلەر ئويۇلغان. روزى مەرىكىسى ۋە دېرىزىلىرىگە يا-غاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان. ئېتىكاپخانا، ھۇجرا ۋە چوڭ دەرۋازا زالى گۇمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. پارامانلاردا ساقلىنىپ قالغان قارا سىياھ بىلەن پارس نۇسخىسىدا يېزىلغان بېغىشلا-ملارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ مازار ھىجرىيەنىڭ 1245 - يىلى ۋە 1315 - يىلى ئىككى قېتىم رېمونت قىلدۇرۇلغان. رېمونت قىلىش جەريانىدا ئېتىكاپخانا ۋە ھۇجرىسى كېڭەيتىپ ياسالغان. ئەڭ قەدىمكى روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئايۋان ئۆينىڭ ياسا-لىش شەكلى ۋە قۇرۇلمىسى ئۆزگەرتىلمىگەن. ئەسلىدىكى نەقىش ئويۇلغان لىم، جەگە، ھاراق، پارامانلارنىڭ بۇزۇلمىغانلىرى ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىنغان. مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىدىكى ۋاسا جۇپ تۈز تورۇسلۇق ۋە گۇمبەز تورۇسلۇق ئىككى خىل ياساش ئۇسۇلى — ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بولمىغان ئىككى دەۋرىدىكى ئىسلام بىناكارلىق

سەنئەتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى 1983 ـ يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى. 1985 ـ يىلى ئەسلىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسلىش شەكلى ۋە نەقىش بېزەكلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك ئاساسىدا قايتا ياساپ ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى.

ئوپال تەۋەسىدە قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت ئىسلام ئىمارەتلىرىدىن «سەيپىدىن بۇزرۇكۋارلىرىم»، «ھەزرىتى پادىشاھىم»، «ئىككى ئىمامىلىرىم»، «يەتتە قىزلىرىم» قاتارلىق مازارلار ھازىرغا قەدەر ساقلانماقتا. بۇ مازارلارنىڭ ياسلىش شەكلى ۋە سەنئىتى ئالاھىدىلىكى مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قارا-خانىيلار دەۋرىدىكى ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شىنجاڭنىڭ ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. مىلادىيە 1352 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ۋە چاغتاي ئولۇسىنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈردى. 1368 ـ يىلى يۈەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلدى. 1370 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈر ئىمپېرىيەسى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. مىلادىيە 1380 ـ يىلى قېدىرخان خوجا بېشىبالىق، تۇرپان، قومۇل رايونلىرىدا ئىسلام ئېچىپ شىنجاڭنى ئىسلام دىنى ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا ئاساسلىق دىنغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. بىناكارلىق تېخنىكىسى تەرەققىي قىلىپ خىش ۋە كاھىش ئاساسلىق قۇرۇلۇش ماتېرىيالىغا ئايلاندى. ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاسا جۇپ تۇز تورۇس ۋە خىش ياكى كېسەك بىلەن ئەگمە چىقىرىپ گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياساش ئۇسۇلى بىرلا ۋاقىتتا تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياسالغان ئىسلام ئىمارەتلىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە تارىخىي ئىمارەت. ئۇنىڭ تەكشى يۈزى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە بولۇپ، خىش قۇرۇلمىلىق ۋە گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. تېمىنىڭ ئارىلىقىغا ئۈستىگە چىقىدىغان پەلەمپەي ۋە ئايلىنىپ ئۆتكىلى بولىدىغان قەۋەتلىك كاربىدور چىقىرىلغان. گۈمبەزنىڭ ئېگىزلىكى 14.5 مېتىر كېلىدۇ. مازارنىڭ ئالدى تەرىپى ناھايىتى كۆركەم ياسالغان بولۇپ، 20 نەچچە خىل نەقىش ئويۇلغان رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن. ھەربىر كاھىش ئۆلچەملىك ۋە نەپىس ئىشلەنگەن بولۇپ، بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ رەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مازارنىڭ ئالدى ئىشكى ئۈستىدىكى ئەگمىگە ئاپەت پۈتۈلگەن كاھىش، ئىككى تەرىپىگە تۇغلۇق تۆمۈرخاننى مەدھىيەلەيدىغان بېغىشلىما پۈتۈلگەن كاھىش، ئىشىك ئۈستىدىكى پەنجىرىنىڭ ئەتراپىغا «الله» خېتى چۈشۈرۈلگەن كاھىش ئورنىتىلغان بولۇپ، پۈتۈن مازارنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش بېزەكلىرى ناھايىتى قويۇق دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قىلىنغان.

يەكەن كونا شەھەرىدىكى ئازنا مەسچىت مىلادىيە 1470 ـ يىللىرى مىرزا ئابابەكرى خان ۋاقتىدا ياسالغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى، ياسىلىش شەكلىنىڭ كۆركەم بولۇشى بىلەن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان. پۈتۈن مەسچىت ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ ياسالغان. دىيامېتىرى 2.60 مېتىر، ئېگىزلىكى 5.50 مېتىر كېلىدىغان 51 كىچىك گۈمبەز ۋە دىيامېتىرى 7.90 مېتىر، ئېگىزلىكى 13 مېتىر كېلىدىغان بىر چوڭ گۈمبەزدىن تەركىب تاپقان. مەسچىت دەرۋازىسى ۋە چوڭ گۈمبەزنىڭ ئالدى تەرىپى پەشتاقلىق ياسالغان ۋە ئۈستىگە مۇنار چىقىرىلغان. ھويلىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى تەرىپىگە پېشايۋان ياسالغان. مەسچىتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغان گۈمبەز ۋە گۈمبەزلەرنى ئۆزئارا تۇ-

تاشتۇرۇپ تۇرىدىغان خىش تۇۋرۇكلەر ئارىسىغا چىقىرىلغان ئەگ-
مىلەر بەلگىلىك گېئومېترىيەلىك شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ياسى-
لىش شەكلى ۋە قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھى-
دىلىككە ئىگە.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلدى. *مازار - ماشايىخلارنى زىيارەت قى-* لىش، خوجىلارغا چوقۇنۇش پائالىيەتلىرىنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگى-شىپ، مازار بىناكارلىقى ئىسلام بىناكارلىقىدا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىدى.

مىلادىيە 1533 - يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى سۇلتان سەئىدخان ئۆلگەندىن كېيىن، يەكەن كونا شەھىرى ئالتۇن دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانلار قەبرىستانلى-قى — «ئالتۇن مازار»، غەرب تەرىپىگە «ئالتۇن مەسچىت» ياسال-دى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى قايتا كېڭەيتىپ ياسالدى. خوجا مۇھەممەت شېرىپ مازىرى يېڭىدىن ياسالدى. ئابدۇللاخان دەۋرىدە يەكەن جامەسى كېڭەيتىلىپ ياسالدى، ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ياغاچ ئويما نەقىش ۋە گەچ ئويما نەقىش بىلەن ئىش-لەنگەن رەڭدار كاھىش ھەم خىلمۇخىل نۇسخىدا ياسالغان ياغاچ پەنجىرىلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇ چاغدا ئىسلام بىناكارلىقى شەھەر بىناكارلىقىدىنمۇ ناھايىتى مۇ-ھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىسلام بىناكارلىقى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدى. خۇيزۇلار شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، خۇيزۇ بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن شىنجاڭدىكى ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى-نىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ بېيىدى. خۇيزۇلارنىڭ مەسچىت بىناكارلىق سەنئىتى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى رايونلاردا شەكىللەنگەن ئەنئەنە-

ۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبى ئاساسىدا ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلدى. غۇلجا، ئۈرۈمچى، قاراشەھەر قاتارلىق رايونلاردىكى خۇيزۇلار توپ-لىشىپ ئولتۇراقلاشقان كوچا - مەھەللىلەردە خۇيزۇ مەسچىتلىرى ياسالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەسچىت، مەدرىسە ۋە مازار بىناكارلىقى ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا داۋاملىق تەرەققىي قىلدى. ئەسلىدىكى مەسچىت، مەدرىسە، مازارلار رېمونت قىلىندى ۋە كېڭەيتىپ ياسالدى.

ھازىر ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلى-نىۋاتقان ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قايتا رېمونت قىلىنغان ياكى يېڭىدىن كېڭەيتىپ ياسال-غان. قەشقەردە ھېيتگاھ جامەسى ۋە ئاپاق خوجا مازىرى ئۇزۇكسىز كېڭەيتىلىپ ياسالغان ۋە رېمونت قىلىنغان. ئىسكەندەر ۋاڭ مازا-رى يېڭىدىن ياسالغان، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا 40 مىڭ نو-پۇسقا ئىگە قەشقەر شەھىرىدە 126 ئورۇندا مەسچىت بولۇپ، ھەر-بىر كوچىغا بىر ياكى بىرنەچچە مەسچىت توغرا كەلگەن. يەركەندە خوجا مۇھەممەت شېرىپ مازىرى ۋە يەكەن جامەسى كېڭەيتىپ يا-سالغان. ئابدۇراخمان ۋاڭ مازىرى ۋە بەيسى ھېكىم بەگ مازىرى يېڭىدىن ياسالغان. 575 ئائىلە ئولتۇراقلاشقان خوتەن ناھىيەسىدە 36 مەسچىت بولۇپ، 16 ئائىلىگە بىردىن مەسچىت توغرا كەلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدە خوتەن جامە مەسچىتى ئەڭ چوڭ ياسالغان. كۇچادا جامە مەسچىتى بىلەن رەستە مەسچىتى قايتا كېڭەيتىپ ياسالغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى، ئۈرۈمچى، تۇرپان ۋە قومۇل رايونلىرىدا ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئۇيغۇرلۇق تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. غۇلجا شەھىرى ئىلىدىكى 9 شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن مۇسۇل-مان شەھىرى دەپ ئاتالغان. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا غۇلجا مەدرە-سەسى، شەھەر سىرتىغا خۇيزۇ مەسچىتى قاتارلىق 10 نەچچە مەس-چىت ياسالغان. تۇرپاندا مىلادىيە 1778 - يىلى سۇلايمان ۋاڭ مۇ-

ناری یاسالغان. ئورۇمچىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شەنشى كو-چىسى مەسچىتى، ياڭخاڭ (نوغاي) مەسچىتى، نەنمىڭ مەسچىتى قا-تارلىق 10 دىن ئارتۇق مەسچىت سېلىنغان. قومۇلدا قومۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى، تۇغلۇق مازىرى، قومۇل يېڭى مەدرىسە-سى، ئازنا مەسچىت قاتارلىقلار ياسالغان. قومۇل ۋاڭلىرى قەبرىس-تانلىقىغا توققۇز ئەۋلاد ۋاڭ ئەۋلادلىرى دەپنە قىلىنغان. هازىر پە-قەت هېيتگاه مەسچىت، بېشىرۋاڭ مازىرى، شامەخسۇت مازىرى ۋە تەجىلەر مازىرى ساقلىنىپ قالغان.

چاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەسچىت ۋە مازارلارنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى كېڭەيتىلگەن. ياسىلىش شەكلى تېخىمۇ كۆركەملەشتۇرۇلگەن. پەشتاقلىق چوڭ دەرۋازا ۋە مۇنارلار-نى ياساش سەنئىتى يۇقىرى كۆتۇرۇلگەن. رەڭگارەڭ كاھىش ۋە يا-غاچ ئويما نەقىش، رەڭلىك سىزما نەقىش، گەچ ئويما نەقىش ۋە گۈللۈك خىشلار بىلەن ئىمارەتلەرنى زىننەتلەش هۈنەر - سەنئىتى تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن.

* * *

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكلى هەر خىل، مەزمۇنى مول بولۇپ، ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش بېزەكلىرى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل يەرلىك ئالاهىدىلىك ۋە مىللىي شەكىللەرگە ئىگە.

1. ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

ئىسلام ئىمارەتلىرى ئىسلام دىنىنىڭ بەلگىلىك قائىدە - يو-سۇنى، ئۆرپ - ئادىتى، كونكرېت يەر شارائىتى ۋە ئەمەلىي ئېهتە-ياجىغا ئاساسەن قانۇنىيەتلىك هالدا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ

مەسچىت بىناكارلىقى، مەدرىسە بىناكارلىقى ۋە مازار بىناكارلىقى دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

مەسچىت ــ مۇسۇلمانلارنىڭ كوللېكتىپ ھالدا دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇھىم ئورنى. ئۇ، شەھەر ۋە يېزا - كەنتلەردىكى مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مەھەللە، كوچا ۋە ئاممىۋى مەيدانلارغا جايلاشقان. مەسچىتلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلەردە تۇتقان ئورنى ۋە كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ھېيتگاھ مەسچىت، جامە مەسچىت، ئازنا مەسچىت، مەھەللە مەسچىت قاتارلىقلارغا بۆلۈنگەن. مەسچىت ئادەتتە چوڭ دەرۋازا، پەشتاق مۇنارى ۋە ئىبادەت زالىدىن تەركىب تاپقان. چوڭ مەسچىتلەر مەدرىسە، سەرايخانا قاتارلىق ئۆي - ئىمارەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، شەرق - غەرب يۆنىلىشى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەسچىتنىڭ دەرۋازىسى، دەرۋازا پەشتىقى ۋە پەشتاق مۇنارى مەيدان ياكى كوچىلارغا قارىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، پەشتاق مۇنارى بىلەن دەرۋازا پەشتىقى ئۆزئارا قوشۇلۇپ پۈتۈن مەسچىتكە نىسبەتەن گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغان. ئىبادەت زالى مەسچىت ئىچىدىكى ئاساسلىق ئىمارەت بولۇپ، ئىچكىرى - تاشقىرى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. ئىچكى قىسمى تۆۋرۈكلۈك زال بولۇپ، غەرب تەرىپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا مېھراب ۋە مۇنبەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. سىرتقى قىسمى ئالدى ئوچۇق چوڭ كەتكەن پېشايۋان ۋە ئايۋاندىن تەركىب تاپقان. جامە مەسچىتلەر مەسچىت ۋە مەدرىسە دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئىچكى قىسمىغا مەسچىت، سىرتقى قىسمىغا مەدرىسە جايلاشقان.

مەدرىسە ــ ئىسلام ئۆلىمالىرى ۋە ئىلىم - پەن ئىگىلىرىنى تەربىيەلەيدىغان ئالىي بىلىم يۇرتى بولۇپ، پادىشاھ نامىدىكى مەدرىسەلەر چوڭ ۋە كۆركەم ياسالغان. شەخسلەر نامىدىكى مەدرىسەلەر بولسا، نىسبەتەن كىچىكرەك ياسالغان. مەدرىسەنىڭ قۇرۇلمىسى مەسچىتكە ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ۋە تا-

لىپلارنىڭ ئىبادەت پائالىيەتلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغان دەرسخانا، ئىبادەتخانا، قىرائەتخانا، مۇدەررىسخانا ۋە سەپاخانا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

مازار — ئىسلام تارىخىدىكى ئاتاقلىق پادىشاھ، ئالىم ۋە دىنىي زاتلار دەپنە قىلىنغان ئورۇن بولۇپ، يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. يەر ئاستىغا ئۆلگۈچى دەپنە قىلىنغان، يەر ئۈستىگە قەبرە ۋە خاتىرە ئىمارەت ياسالغان. مازار — ئۆلگۈچىنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنىغا قاراپ پادىشاھلار مازىرى، خوجىلار مازىرى ۋە ھەزرىتى موللام مازىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنگەن. پادىشاھ، خوجا ئەۋلادى، ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ قەبرىسى چوڭ ۋە كۆركەم ياسالغان، پۇقرالارنىڭ قەبرىسى بولسا، ئۇلارنىڭ مازىرىنى مەركەز قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مازار ئادەتتە مازار دەرۋازىسى ۋە روزى مەرىكسى (قەبرىگاھ) دىن تەركىب تاپىدۇ. كۆلىمى چوڭ بولغان مازارلاردا دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تالاۋەتخانا، ئېتىكاپخانا، مەسچىت، مەدرىسە، ھوجرا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي - ئىمارەتلەر ياسالغان ۋە روزى مەرىكسىنى مەركەز قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئىمارەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئولتۇراق قورۇ - جاي بىناكارلىقىدىكى «ئايۋان - سارايى»، «باغ - ھويلا» شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىن پايدىلىنىپ، ئىچكىرى - تاشقىرى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئاساسلىق ئىمارەتلەر بىلەن قوشۇمچە ئىمارەتلەر بىر - بىرىگە ماس ھالدا ئۆزئارا قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن بىناكارلىق تۈسىنى تەشكىل قىلغان. سىرتقى مۇھىتنى گۈزەللەشتۇرۇشكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن. ئىچىگە كۆل ياكى قۇدۇق قېزىش، ئەتراپىغا دەل - دەرەخ تىكىپ كۆكەرتىش، باغ ياساپ مېۋىلىك دەرەخ ۋە گۈل ئۈستۈرۈش ئارقىلىق گۈزەل سىرتقى مەنزىرە ھاسىل قىلىنغان. بۇ، ئىمارەتلەرنىڭ سىرتقى كۆركەملىكىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان. ئۇ يالغۇز مۇسۇلمانلار دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان

ئورۇن بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر سايامەت، ئېكسكۇرسىيە، ھېيت - بايرام ۋە مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئاممىۋى مەدەنىيەت ئورنىغا ئايلانغان.

2. ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ياسىلىش شەكلى

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىقى ياغاچ قۇرۇلما، توپا - ياغاچ قۇرۇلما، خىش - كېسەك قۇرۇلما ۋە ۋاسا جۇپ تورۇس، گۈمبەز - ئەگمە تورۇس، يانتۇ تورۇس قاتارلىق شەكىللەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ قۇرۇلما ۋاسا جۇپ تورۇس ۋە خىش قۇرۇلما گۈمبەز تورۇستىن ئىبارەت ئىككى خىل ياساش ئۇسۇلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ۋاسا جۇپ تورۇسلۇق قىلىپ ياساش، ئىسلام بىناكارلىقىدا ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئېگىز كۆتۈرۈلگەن سۇپا ئۈستىگە چاسا ياكى ئۇزۇنچاق چاسا ياغاچ تۈۋرۈكلەرنى ئورنىتىپ، ئۆينىڭ ئۈستىگە لىم، جەگە ۋە ھاراقلارنى توغرىسىغا تىزىپ ئۆزئارا قۇراشتۇرۇش ئارقىلىق ياسالغان، جەگنىڭ ئۈستىگە باسما - كەۋزە قويۇلغان ۋە ۋاسا تىزىلىپ، لىم ۋە ھاراق ئۈستىگە ناۋا تارتىلغان. بۇ خىل ياساش ئۇسۇلى مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنى ياساشتا كەڭ قوللىنىلغان. قاراخانىيلار دەۋرىدە مازارلارنى ياساشتىمۇ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاسا جۇپ تورۇس قىلىپ ياساش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. تۆت ئەتراپىغا ياغاچ رېشاتكا ۋە پەنجىرە ئورنىتىلغان. خىش قۇرۇلما گۈمبەز تورۇسلۇق ئىمارەتلەرنىڭ تەكشى يۈزى تۆت چاسا، ئۇزۇنچاق چاسا ياكى سەككىز قىرلىق ياسالغان. تۆت بۇرجىكىگە ئەگمە چىقىرىش ئارقىلىق يۇمىلاق گۈمبەز چەمبىرىكى ھاسىل قىلىپ، ئۈستىگە گۈمبەز ئەگمىسى قوپۇرۇلغان. گۈمبەز ئەگمىسى بەلگىلىك گېئومېترىيەلىك شەكىلگە ئىگە بولۇپ، قۇرۇلما جەھەتتىن مۇستەھكەم، سىرتقى كۆرۈنۈش جەھەتتىن كۆر-

كەم ياسالغان. تەكشى يۈزى نىسبەتەن چوڭ گۈمبەزلەرنى ياساشتا، ئالدى بىلەن ئەگمە تۈۋرۈك ۋە ئەگمە تەكچىلەرنى چىقىرىش ئارقىلىق، يۈمىلاق گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە قەپىزەك چىقىرىلغان، تۆت ئەتراپىغا مۇنار ياسالغان. ئېگىز دەرۋازا پەشتىقى گۈمبەز ۋە چوڭ - كىچىك مۇنارلار ئۆزئارا قوشۇلۇپ گۈزەل سىرتقى مەنزىرە ھاسىل قىلغان.

ئىمارەتلەرنى لايىھەلەشتە قۇرۇلما ۋە ياسىلىش سەنئىتىنىڭ بىرلىكىگە، سىرتقى كۆرۈنۈش جەھەتتىن كۆركەم بولۇشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن. قۇرۇلما جەھەتتىكى ھەرخىل ئۆزگىرىش ئار-قىلىق شەكلىنىڭ كۆركەملىكىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان. ياغاچ قۇرۇل-مىلىق ئىمارەتلەردە تۈۋرۈكلىرىنى تۆت قىرلىق، سەككىز قىر-لىق، يۈمىلاق ياساش، ئىمارەتنىڭ ئېچكى - تاشقى تاملىرىغا ئەگمە تەكچە، دېرىزە ۋە ھەر خىل نۇسخىدىكى ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىش، دەرۋازا پەشتاقلىرىغا مۇنار، ئەگمە، تەكچىلەرنى چىقىرىش ئارقى-لىق قۇرۇلما جەھەتتىن پۈختا بولۇشىغا دەخلى يەتكۈزمىگەن ئا-ساستا ھەر خىل ئۆزگىرىش قىلىش ئارقىلىق شەكىل جەھەتتىكى كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇشتا زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن. كۆ-لىمى چوڭ مەسچىت ۋە مازارلارنى ياساشتا خىش قۇرۇلما گۈمبەز تورۇسلۇق ۋە ياغاچ قۇرۇلما ۋاسا جۇپ تۈز تورۇسلۇق ئىككى خىل ياساش ئۇسۇلى بىرلەشتۈرۈلگەن ۋە بىر پۈتۈن بىناكارلىق قۇرۇل-مىسىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، قۇرۇلما جەھەتتىكى ئۆزگىرىش ئارقىلىق بىناكارلىق سەنئىتى سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن.

ئىمارەتلەرنى پۈختا ياساش ۋە يەر تەۋرەشتە بۈزغۇنچىلىققا ئۇچراشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىشىك، دېرىزە، گۈمبەز، مۇ-نار ۋە دەرۋازا پەشتاق ئەگمىلىرىنىڭ ئىتتىرىش كۈچى مەركەز-لەشكەن ئورۇنلىرىغا ياغاچ تارتما قويۇلغان. ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئى-مارەتلەردە لىم بىلەن چېتىشتۇرۇپ ھاراق ئورۇنلاشتۇرۇلغان، تۈۋرۈك بېشىغا شەرىپە چىقىرىلغان ھەم ناھالچە قويۇلغان. تام ئا-

رىلىقىغا تۇتۇرۇك ئورنىتىلغان. ئىمارەتلەرنىڭ تۆت بۇرجىكى ۋە دەرۋازا پەشتىقىنىڭ ئىككى يېنىدىكى مۇنارلارمۇ يەر تەۋرەشتىن ساقلىنىش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا بەلگىلىك رول ئويناپدۇ.

مۇنار ــ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى. ئۇ ئەمەلىي رولى ۋە ياسىلىش شەكلىگە ئاساسەن پەشتاق مۇنارى، مەنزىرە مۇنارى ۋە خاتىرە مۇنارى دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. پەشتاق مۇنارى ــ ئەزان ئېيتىپ مۇسۇلمانلارنى بەش ۋاق نامازغا ئوقۇشقا دەۋەت قىلىدىغان مۇھىم ئورۇن بولۇپ، ئىچىدىكى پەلەمپەي بىلەن ئۈستىگە چىقىشقا بولىدۇ. مەنزىرە مۇنارى ــ مەسچىت ۋە مازارلارنىڭ دەرۋازىسى ۋە ئاساسلىق ئىمارەتنىڭ تۆت ئەتراپىغا ياسالغان بولۇپ، ئىمارەتلەرنىڭ سىرتقى كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇپلا قالماي، بەلكى قۇرۇلما جەھەتتە بەلگىلىك رول ئويناپدۇ. خاتىرە مۇنارى ــ ئىسلام تارىخىدىكى ئاتاقلىق شەخسلەرنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسالغان. مۇنارلار قۇرۇلما جەھەتتە مۇستەھكەم بولۇپلا قالماستىن، ياسىلىش شەكلى كۆركەم ۋە نەپىس، نەقىش - بېزەكلىرى مول بولۇپ، ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكلىگە ئىگە.

3. نەقىش - بېزەكلىرى

ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ نەقىش - بېزەكلىرى ناھايىتى مول بولۇپ، ئىمارەتلەرنىڭ ئەمەلىي رولى، قۇرۇلما جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان بېزەش ئۇسۇلى ۋە نەقىش شەكلى قوللىنىلغان. ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەردە ياغاچ ئويما نەقىش، رەڭلىك سىزما نەقىش، خىش قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەردە خىش ئويما نەقىش، گەچ ئويما نەقىش، كاھىش ۋە گۈللۈك خىش ئاساس قىلىنغان. خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەردە نەقىش - بېزەك

ھۈنەر ـ سەنئەتىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى ئومۇميۈزلۈك قوللـ
ىنىلغان. ئىمارەتلەرنى زىننەتلەشتە نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئـو ـ
مۇمغا ئېتىبار بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. دەرۋازا پەشتاقلىرى،
گۈمبەز، مۇنار، ئىشىك، دېرىزە، مېھراب، تۇۋرۈك، لىم، ھاراق،
جەگە، تورۇسلاردىكى چاسا خالىق ئويۇقچە، تۇڭلۇك قاتارلىق كۆز ـ
گە ئاسان چېلىقىدىغان قىسىملىرى ئالاھىدە نەقىشلەنگەن ۋە نە ـ
پىس ئىشلەنگەن.

ئىسلام ئىمارەتلىرىدىكى نەقىش ـ بېزەكلەر ئاساسەن گېئومې ـ
تىرىيەلىك نەقىش، گۈل ـ گىياھ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ گۈل ـ غۇنـ
چىلىرى، غول يوپۇرماقلىرىنىڭ ئۆزگەرتىلگەن ياكى گۈزەللەشتۇ ـ
رۇلگەن شەكىللىرى بولۇپ، نەقىشلەرنىڭ بەزىلىرى بىر ئېلې ـ
مېنتنى مەركەز قىلىپ بىر ـ بىرىگە ماس ھالدا ئىككى يانغا ياكى
تۆت تەرەپكە داۋاملاشسا، يەنە بەزىلىرى بىر ئېلېمېنتنى مەركەز
قىلىپ يۇمىلاق، تۆت چاسا، ئۈچ بۇرجەك، رومبا شەكىلدە مۇستە ـ
قىل بىر نەقىش بولۇپ شەكىللەنگەن. نەقىشلەرنى ھاسىل قىلغۇ ـ
چى ئېلېمېنتلار بىر ـ بىرىگە ماس ھالدا بىر ـ بىرىنى كېسىپ
ئۆتكەن ۋە بىر ـ بىرى بىلەن ئۆز رېتىمى بويىچە باغلانغان. نە ـ
قىشنى ھاسىل قىلغۇچى سىزىقچىلارنىڭ زىچ ـ شالاڭلىقى، ئېلې ـ
مېنتلارنىڭ ئاددىي ـ مۇرەككەپلىكى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان.
قاتار قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش، قارىمۇقارشى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئۇلاپ
داۋاملاشتۇرۇش، كېسىشتۇرۇش ۋە ئايلاندۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قول ـ
لىنىپ، ئۆزگىرىشچان ھەم بىر پۈتۈن نەقىش قۇرۇلمىسىنى شە ـ
كىللەندۈرگەن.

نەقىش نۇسخىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئېلېمېنتلارنىڭ تۈ ـ
زۈلۈش شەكلىگە ئاساسەن غۇنچە، چېچەك، ياپراق، ئۈزۈم، بادام،
ئانار، سۈخەر، يازا، كۆركۈل، زەنجى، توقۇناق، خۇنچا، شەددە، پىل ـ
تە، ناۋا، ئېسىلما، كەكلىك قېشى قاتارلىق بىرنەچچە 10 خىلغا
ئايرىلغان. نەقىشلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان شە ـ

كىللەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنىغا ئاساسەن كۆپۈشەك نەقىش، نەمۇيەن نەقىش، گىرۇھەك نەقىش، سەراپ نەقىش، ھاراق نەقىش، تۇۋرۇك نەقىش، جەگە نەقىش، مېھرابچە نەقىش قاتار - لىقلارغا بۆلۈنگەن. نەقىشلەرنى ئىشلەش ھۈنەر - سەنئىتىمۇ ھەر - خىل بولۇپ، تەكشى يۈزلۈك سىزما نەقىش، تەكشى يۈزلۈك ئويما نەقىشلەر كۆپرەك قوللىنىلغان ھەم كۆپتۈرمە ئويما نەقىشكە قاراپ تەرەققىي قىلغان.

ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى نە - قىش بېزەكلىرىدە شەكىل بىلەن مەزمۇن ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈل - گەن. بۇ خىل ئالاھىدىلىك نەقىش بېزەكلىرىنىڭ شەكلى، رەڭگى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدا جانلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ ئىمارەت - لەرنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىشلىتىش قىممىتىنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگەن. مازار ۋە قەبرىلەرنىڭ نەقىش - بېزەكلىرى نىسبەتەن مول بولۇپ، ئاق، كۆك، يېشىل، توپا رەڭ - لەرنى ئاساس قىلغان. مازارنىڭ دەرۋازا پەشتىقى، مۇنار، ئىشىك، قەبرىلەردىكى گەچ ئويما نەقىش، كاھىش، خىش ئويما نەقىش ۋە پەنجىرىلەرنىڭ ئارىلىقلىرىغا قۇرئان ئايەتلىرى ھۆسن خەت ئۇسۇ - لىدا بىلەن ئويۇپ چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ يالغۇز نەقىش بېزەك - لەرنىڭ مەزمۇننى بېيىتىپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئىمارەتنى ناھايىتى قويۇق دىنىي تۇسكە كىرگۈزگەن. مەسچىت ۋە مەدرىسە - لەرنى زىننەتلەشتە نەقىش - بېزەكلىرى ئازادە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، دەرۋازا پەشتىقى، پەشتاق مۇنارى، لىم، جەگە، ھاراق، تۇۋ - رۇك، مېھراب ۋە چاسا خالىق ئويۇقچىلار ئاساس قىلىنغان. كۆك، يېشىل، جىگەررەڭ، ياغاچ رەڭ قاتارلىق ئوچۇق ۋە ئىللىق رەڭلەر كۆپرەك ئىشلىتىلگەن. نەقىش - بېزەكلىرىنى ئىشلەش ھۈنەر - سەنئىتى يۇقىرى، قۇرۇلمىسى جانلىق، شەكلى كۆركەم ۋە نەپىس بولۇپ، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىش ۋە زوقلاندۇرۇش كۈچىگە ئىگە.

شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى ۋە ئۇنىڭ خارابىسىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش دوكلاتى

مەملىكەتلىك مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى مەدەنىي يادىكارلىقلار-نى باشقۇرۇش ئىدارىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى-نىڭ تەستىقلىشى ۋە قوللاپ يارىدەم بېرىشى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي مەدەنىي يادىكارلىقلار ئەترىتى 1983 - يىلى ۋە 1984 - يىلى ئۈدا ئىككى يىل مەخسۇس تەكشۈرۈش گۇ-رۇپپىسى تەشكىللەپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىسلام دى-نىغا ئائىت قەدىمكى ئىمارەت ۋە ئۇنىڭ خارابىسىگە نىسبەتەن مە-دەنىي يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيەلىك قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش خىزمىتى بىرنەچچە باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بې-رىلدى. بىرىنچى قېتىم 1983 - يىلى 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە 3 ئاي ۋاقىت ئىچىدە قەشقەر شەھىرى، كونا شەھەر ناھىيە ئوپال رايونى، يەكەن ناھىيەسى ۋە ئاتۇش ناھىيەسىدە ئىسلام دىنى ئىما-رەتلىرى ۋە ئۇنىڭ خارابىسىگە نىسبەتەن نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئې-لىپ بېرىلدى. ئىككىنچى قېتىم 1984 - يىلى 5 - ئايدىن 11 - ئاي-غىچە قومۇل، خوتەن، غۇلجا، قورغاس، كۇچار، تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەر ۋە ناھىيەلەردە ئالدى - كەينى بىرنەچچە باسقۇچقا بۆلۈپ نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. تەكشۈرۈش خىزمە-تىگە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ باشلىقى سابىت ئەخمەت يې-تەكچىلىك قىلدى. دالا تەكشۈرۈش خىزمىتىگە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدىن ھەسەن ئابدۇرېھىم، چىڭ جىنگو، قەشقەر ۋىلايەتلىك

مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنىدىن مەھەممەت زۇنۇن سىدىق، باتۇر ئەزىز، قەشقەر ۋىلايەتلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش لايىھەلەش ئىدارىسىدىن ھاجى مەتمۇسا، يەكەن ناھىيىلىك مەدەنىي ھەيئەت يۇرتىدىن ئابدۇقادىر داۋۇت، ئەسقەر، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنىدىن رەجەپ يۇسۇپ، كۇچا ناھىيىلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنىدىن مەھەممەت مۇسا، قومۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنىدىن ئوسمان تۆمۇر، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنىدىن مۇھەممەت ھاجى، قورغاس ناھىيىلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنىدىن مامۇتجان قاتارلىقلار قاتناشتى.

تەكشۈرۈش جەريانىدا دالا تەكشۈرۈش خىزمىتى بىلەن ماتېرىيال رەتلەش، تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش، مۇھاپىزەت قىلىش ۋە سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ۋە ئىلمىي ئارخىپنى تۈرغۇزۇش خىزمىتى بىرلەشتۈرۈلدى. ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۆقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان قەدىمكى ئىمارەتلەرنى ئاساس قىلىپ تارىخى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە بەلگىلىك ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان قەدىمكى ئىمارەتلەرنى ئۆلچەپ خەرىتىگە ئېلىش، فوتو سۈرەتكە تارتىش، ھەر خىل نەقىش نۇسخىلىرىدىن ئۆلگىلەرنى سىزىپ رەتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىمارەتلەرنىڭ ياسىلىش دەۋرى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى رېمونت قىلىش، قايتا ياساش ئەھۋالى، مۇناسىۋەتلىك تارىخىي شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى قاتارلىقلارغا نىسبەتەن تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ۋە ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ۋە نەقىش - بېزەكلىرىگە نىسبەتەن سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش خىزمىتى بىرلىكتە ئېلىپ بېرىلدى. ئىمارەتلەرنىڭ تەكشى يۈزى خەرىتىسى، تىك يۈزى خەرىتىسى، كەسمە يۈزى خەرىتىسى ۋە ئايرىم قىسمىنىڭ قۇرۇلما خەرىتىسى بولۇپ جەمئىي 40 پارچىدىن ئارتۇق خەرىتە سىزىلدى. بىرنەچچە يۈز پارچە ھەر

خىل كۆرۈنۈشتىكى رەڭلىك، رەڭسىز فوتو رەسىم ۋە 200 پارچە-دىن ئارتۇق نەقىش نۇسخىسى رەتلەپ چىقىلدى. نەتىجىدە نۇقتە-لىق مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقان ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىنىڭ بىر-قەدەر تولۇق بولغان ئىلمىي ئارخىپىنى تۇرغۇزۇشقا ئىلمىي ئاساس تۇرغۇزۇلدى. شۇنداقلا ئىسلام دىنى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شە-كىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ئالا-ھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتى دەسلەپكى قەدەمدە قانات يايدۇرۇلۇپ كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى.

تۆۋەندە ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى ۋە ئۇنىڭ خارابىسىنى قايتا تەكشۈرۈش جەريانى، ھەرقايسى ئورۇنلاردىكى ئىسلام دىنىي ئىما-رەتلىرىنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالى، ياسىلىش دەۋرى، بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرىنى باسقۇچقا بۆلۈپ، رايونلار بويىچە قىسقىچە تونۇشتۇ-رۇپ ئۆتىمەن.

1. قەشقەر شەھىرى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى ۋە ئۇنىڭ خارابىسىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈش

قەشقەر شەھىرى شىنجاڭ بويىچە ئىسلام دىنى ئەڭ بۇرۇن تار-قالغان ۋە ئىسلام دىنى بىناكارلىق سەنئىتى ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان قەدىمكى شەھەر. تارىخىي يازما خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا قەشقەردە ئىسلام دىنى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تارقال-غان بولۇپ، دىنىي پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان مەسچىت، ئىسلام ئۆلىمالىرى ۋە پەن ـ مەدەنىيەت ئىگىلىرىنى تەربىيەلەيدە-غان مەدرىسە، ئىسلام پادىشاھلىرى ۋە ئاتاقلىق ئىلىم ـ پەن ئىگە-لىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن مازارلار ياسىلىشقا باشلىغان. قاراخا-

سىلار دەۋرىدە ئىسلام دىنى بىناكارلىقى بىر مەزگىل تەرەققىي قىلغان. قاراخانىيلار دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە قەشقەر شەھرىنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭىيىپ ۋە شەھەر نوپۇسىنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىشى، ئىسلام دىنى ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ ئىسلام دىنى ئىماملىرى ئۈزۈكسىز كۆپەيگەن، بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە سەنئىتى جەھەتتە ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، شەھەر بىناكارلىقىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىسلام دىنى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

ئازادلىق ھارپىسىدىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 40 مىڭ نوپۇسقا ئىگە قەشقەر شەھىرىدە 126 ئورۇندا مەسچىت ۋە مەدرىسە سېلىنغان. ھەربىر كوچىغا بىر ياكى بىرنەچچە مەسچىت توغرا كەلگەن. شەھەر ئەتراپىدىكى ئون نەچچە ئورۇنغا يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى، ئاپاق خوجا مازىرى، ئىسكەندەر ۋالىڭ مازىرى قاتارلىق تارىخىي ۋە بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە مەشھۇر بولغان مازارلار ياسالغان بولۇپ، شەھەر ئىچى ۋە ئەتراپى ئوخشاشلا ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى چىڭ دەۋرىدىن بۇرۇن ياسالغان بولۇپ، ھازىرغا قەدەر ئەسلىدىكى ياسىلىش شەكلى ۋە بىناكارلىق سەنئىتىدىلاھىدىلىكلىرىنى ئۆزگەرتمەي ساقلاپ قالغان. كۆپ قىسمى چىڭ دەۋرىدە رېمونت قىلىنغان ياكى قايتا كېڭەيتىپ ياسالغان بولۇپ، كۆلىمى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلغان.

ئەپسۇسكى 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە قەشقەر خانلىق مەدرىسە، ئوردا ئىشىكى مەسچىت، يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى قاتارلىق بىر قىسىم تارىخىي ۋە بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە

ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى قىسمەن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ياكى پۈتۈنلەي بۇزۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھازىرغا قەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان.

تەكشۈرۈش جەريانىدا ھېيتگاھ جامەسى ۋە ئاپاق خوجا مازىرىنى نۇقتا قىلىپ شەھەر ئىچىدىكى جاڭ قورغان مەسچىت، ئارا ئوردا مەسچىت، قازانچى مەسچىت، قاسقان بازىرى مەسچىت، تۆشۈك دەرۋازا مەسچىتى قاتارلىق تارىخىي ۋە بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە بەلگىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىگە نىسبەتەن نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، قەشقەر خانلىق مەدرىسە، ئوردا ئىشىكى مەسچىت قاتارلىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىنىڭ خارابىسى قايتا تەكشۈرۈلدى ۋە ماتېرىيالى تولۇقلاندى. تۆۋەندە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، ھېيتگاھ جامەسى ۋە ئاپاق خوجا مازىرىنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى، مۇتەپەككۇر، ئالىم، پەلسەپىشۇناس ۋە شائىر. ئۇ مىلادىيە 1018 ـ يىلى بالاساغۇندا تۇغۇلغان. كېيىن قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە يۆتكىلىپ كەلگەن ۋە ئوردا ئىچىدە خىزمەت ئۆتىگەن. مىلادىيە 1068 ـ يىلدىن 1069 ـ يىلىغىچە ئىككى يىل ۋاقىت ئىچىدە بىباھا ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىپ تۈگەتتىپ، قاراخانىيلار خانىسى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان ۋە «خاس ھاجىپ» لىق ئۇنۋانغا ئېرىشكەن. تەخمىنەن مىلادىيە 1085 ـ يىلى ۋاپات بولغان ۋە قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي

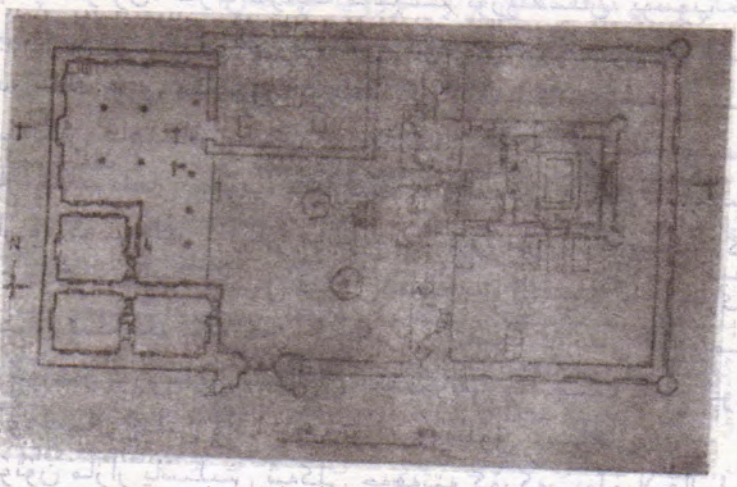
جەنۇبى تۇمەن دەريانى بويىدىكى «بارىگاھ» دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنىپ خاتىرە ئۈچۈن مازىرى ياسالغان. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئابدۇرەشىتخان دەۋرىدە (1570 ــ 1533) تۇمەن دەريانىڭ كەلگەن كەلكۈن سۇنىڭ خەۋپىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پايىناپ يېزىسى (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى 12 ــ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنى) غا يۆتكەلگەن ۋە قايتىدىن كېڭەيتىپ ياسالغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ مازارنى بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلغان بولسىمۇ، ئەسلىدىكى ياسىلىش شەكلى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكلىرى ئۆزگەرتىلمەي ساقلىنىپ قالغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى ئۇزۇن يىللىق تارىخ ۋە ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە تارىخىي خاتىرە ئىمارەت بولۇپ، تەكشى يۈزى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ۋە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. شەرق تەرىپىگە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى، غەرب تەرەپكە مەسچىت ئورۇنلاشقان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى خىش قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. ئالدى تەك يۈزى ھەر خىل نۇسخىدىكى رەڭلىك نەقىشلەر بىلەن ئىشلەنگەن كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن، تۆت بۇلۇڭىغا يۇمىلاق مۇنار چىقىرىلغان بولۇپ، مازارنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ ــ كىچىك مۇنار ۋە گۈمبەزلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ پۈتۈن مازارغا نىسبەتەن گۈزەل سىرتقى مەنزىرە ھاسىل قىلغان. مەسچىت قىسمى ئىچكىرى ــ تاشقىرى ئىككىگە بۆلۈنگەن. ئىچكەركى مەسچىت خىش قۇرۇلمىلىق گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. تاشقىرىقى مەسچىت ياغاچ تۈۋرۈك ۋە لىملار بىلەن ۋاسا جۇپ تۈز تورۇسلۇق يېپىلغان.

پۈتۈن مازار ياسىلىش شەكلى جەھەتتە كۆركەم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى رەڭلىك كاھىش، ياغاچ ئويما نەقىش ۋە گەچ ئويما نەقىشلەرنى ئىشلەش ھۈنەر ــ سەنئىتى يۇقىرى بولۇپ، يەكەن خاز-

لىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مازار بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يۇكسەك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مەركەزلىك هالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

يۈسۈپ خاس هاجىپ مازىرى 1960 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق مۇهاپىزەت قىلىنىدىغان تارىخىي، مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇن قىلىپ بېكىتىلگەن ۋە ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلىنغان. ئەپسۇسكى 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە «سول چىل» لۇشيەننىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ ئۇستى قىسمى بۇزۇپ تۆزلىۋېتىلگەن. هازىر پەقەت يەر ئاستى قىسمى ساقلىنىپ قالغان. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» يوقىتىلغاندىن كېيىن پارتىيە ۋە خەلق هۆكۈمىتىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى مۇهاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى قانۇن - نىزاملىرىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەسلىي هالىتى بويىچە قايتا ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش قارار قىلىندى ۋە قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ياسالدى.

يۈسۈپ خاس هاجىپ مازىرىنىڭ تەكشى يۈزى خەرىتىسى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ كەسمە يۈزى خەرىتىسى

ھېيتگاھ جامەسى

ھېيتگاھ جامەسى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھېيتگاھ مەيدانىغا جايلاشقان، شىنجاڭ بويىچە كۆلىمى چوڭ ۋە كۆركەم ياسالغان قەدىمكى مەسچىت.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ھازىرقى ئورنى مۇنداق 5 ـ 6 ئەسىر بۇرۇن ئوردا خادىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنى دەپنە قىلىدىغان شەھەر سىرتىدىكى قەبرىستانلىق بولۇپ، قەبرىستانلىقتا ئېلىپ بارىدىغان دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن مىلادىيە 1442 ـ يىلى بۇ يەرگە كىچىك بىر مەسچىت سېلىنغان. مىلادىيە 1537 ـ يىلى شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ھاكىمى ئوبۇل ھادى بەگ تۇنجى قېتىم كېڭەيتىپ تەئمىر قىلغان. مىلادىيە 1787 ـ يىلى يېڭى شەھەر ناھىيەسىگە قاراشلىق خانئېرىق يېزىسىدىن زۇلپىيە خېنىم دېگەن بىر ئايال راسخوت چىقىرىپ ئىككىنچى قېتىم كېڭەيتىپ ياساتقان. مىلادىيە 1809 ـ يىلى ئىسكەندەر ۋالىڭ ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلدۇرغان ۋە كۆل كولىتىپ دەرەخ قويدۇرۇپ رەتلەتكۈزگەن. مىلادىيە 1839 ـ يىلى زوردىن ھاكىم بەگ قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ ياساتقاندىن كېيىن

ھېيتگاھ مەسچىتى شەھەر ئىچىدىكى مەركىزىي مەسچىتكە ئايلان-غان ۋە يەنە بىر قېتىم چوڭ رېمونت قىلىنىپ ھېيتگاھ جامەسى دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 1873 - يىلى بەدەۋلەت (ياقۇبېگ) دەۋرىدە ئۇچىنچى قېتىم كېڭەيتىلىپ ياسالغان. غەرب تەرىپىنى مەسچىت، شەرق تەرىپىنى مەدرىسە قىلىپ ئىككى قىسىمغا بۆلگەن، مەدرىسە قىسمىنىڭ شىمال، شەرق، جەنۇب تەرەپلىرىگە 72 ئېغىز ھۇجرا، شەرقىي شىمال تەرىپىگە 100 دىن ئارتۇق كىشى يۇيۇنالايدىغان مۇنچا، شەرق تەرىپىگە پەشتاقلىق دەرۋازا ۋە مۇنارلارنى ياساتقان، شۇنىڭدىن كېيىن ھېيتگاھ جامەسى كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان بولسىمۇ، ئاساسىي كۆلىمى ۋە ياسىلىش شەكلىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان.

ئازادلىقتىن كېيىن 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلىنغان. 1962 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان تارىخىي، مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قە-لىپ بېكىتىلگەن. 1983 - يىلى يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك كېچىك رېمونت قىلىنغان.

ھېيتگاھ جامەسى چوڭ دەرۋازا، مەدرىسە، مەسچىت قاتارلىق ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان. ئومۇمىي يەر مەيدانى 15600 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. چوڭ دەرۋازا پەشتىقى خىش بىلەن ئېگىز ھەم كۆركەم ياسالغان بولۇپ، ئىككى تەرىپىگە ياسالغان 18 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئىككى پەشتاق مۇنارى بىلەن قوشۇلۇپ، پۈتۈن جامەگە نىسبەتەن گۈزەل ئالدىنقى مەنزىرە ھاسىل قىلغان. دەرۋازا زالى تەكشى يۈزى سەككىز تەرەپلىك، ئۇستى گۈمبەز تو-رۇسلۇق ياسالغان. ئىچكى قىسمى مەسچىت ۋە مەدرىسە دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن ۋە ياغاچ رېشاتكىلىق خىش تام بىلەن ئايرىلغان.

مەدرىسە ئالدىنقى قىسىمغا جايلاشقان بولۇپ، شىمال ۋە جەنۇب ئىككى تەرىپىگە بىر - بىرىگە قارىتىپ ياسالغان ھۇجرا ۋە دەرس-خانىدىن تەشكىل تاپقان. ھويلىسى ئىچىدە ئىككى كۆل ۋە كۆل

ئەتراپىدا دەل - دەرەخلەر ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ، جامە ئىچى ئازادە ۋە رەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەسچىت غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىچكەركى مەسچىت، تاشقىرقى مەسچىت، كايۋان دەپ ئۈچ قىسمىغا بۆلۈنگەن. ئۇزۇنلۇقى 140 مېتىر، كەڭلىكى 16 مېتىر كېلىدۇ. پۈتۈن مەسچىت 140 دانە تۈۋرۈك بىلەن تۇرغۇزۇلغان ۋە 100 ئاراغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاسا جۇپ تۇز تو-رۇسلۇق ياسالغان. ئىچكەركى مەسچىتنىڭ غەرب تەرىپىگە ئەگمە مېھراب ۋە ياغاچ بىلەن نەپىس ياسالغان مۇنبەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئىككى يان تەرىپى ۋە ئالدى تەرىپىگە ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە ۋە ئىشىك ئېچىلغان. تاشقىرىقى مەسچىت ئالدى تەرىپى ئوچۇق يا-سالغان كەڭ ۋە ئۇزۇن كايىۋاندىن تەشكىل تاپقان. توققۇز ئارانىڭ تورۇسىغا چاسا خالىق ئويۇقچە چىقىرىلغان ۋە رەڭلىك سىزما نە-قىش بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، پۈتۈن جامە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە ناھايىتى قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي پۇراقتا ئىگە.

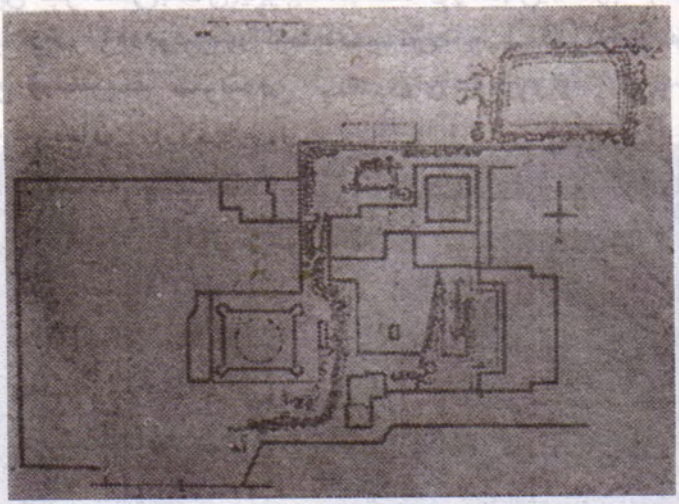
ھېيتگاھ جامەسى مەسچىت كايۋانى لىمىدىكى ئويما نەقىش

ئاپاق خوجا مازىرى

ئاپاق خوجا مازىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ئۇچ كـ-ىلومېتىر يىراقلىقتىكى ھەزرەت يېزىسىغا جايلاشقان. شىنجاڭ بو-يىچە كۆلىمى چوڭ ۋە ھازىرغا قەدەر نىسبەتەن ياخشى ساقلانغان قەدىمكى مازار بولۇپ، چوڭ دەرۋازا، ئېگىز مەسچىت (كىچىك مەسچىت)، چوڭقۇر مەسچىت (خانىقا)، مەدرىسە، ئاپاق خوجا مازا-رى، ئېتىكاپخانا، چوڭ مەسچىت (جۈمە مەسچىت) قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىمارەتلەردىن تەشكىل تاپقان ۋە مازاردا ئېلىپ بېرىلىدى-غان دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئىلگىرى - كې-يىن ئۆزۈكسىز كېڭەيتىپ ياسالغان.

ئاپاق خوجا مازىرى ئەڭ بۇرۇن مىلادىيە 1640 - يىللىرى ئاپاق خوجىنىڭ دادىسى ھاجى مۇھەممەت يۈسۈپنى دەپنە قىلىش مۇنا-سىۋىتى بىلەن قۇرۇلۇشقا باشلىغان. مىلادىيە 1679 - يىلى ئاپاق خوجا جۈڭغار موڭغۇللىرىنىڭ باشلىقى غالدان سىرتىنىڭ يارد-ەمگە ئېرىشىپ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقىدىن ھوقۇق تارتىۋالغاـ-دىن كېيىن، دادىسىنىڭ مازىرىنى ياستىش نامى بىلەن قايتا كې-ڭەيتىپ ياساتقان ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە بىر ئېتىكاپخانا ۋە مەسچىت، غەربىي جەنۇب تە-رىپىگە چوڭ دەرۋازا ۋە خانىقا ياساتقان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چىەنلۇڭ خان يارلىق چۈشۈرۈپ ئاپاق خوجا مازىرىنى بىرىنچى قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك چوڭ رېمونت قىلدۇرغان. 19 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى بەدەۋلەت (ياقۇبېگ) ئاپاق خوجا مازىرىنى ئىككىنچى قېتىم چوڭ رېمونت قىلدۇرغان. چوڭ مەسچىتنى كېڭەيتىپ ياساتقان، كىچىك مەسچىتنى قايتا سالغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئاپاق خوجا مازىرى بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان بولسىمۇ، ئاساسىي كۆلىمى ۋە ياسىلىش شەكـ-

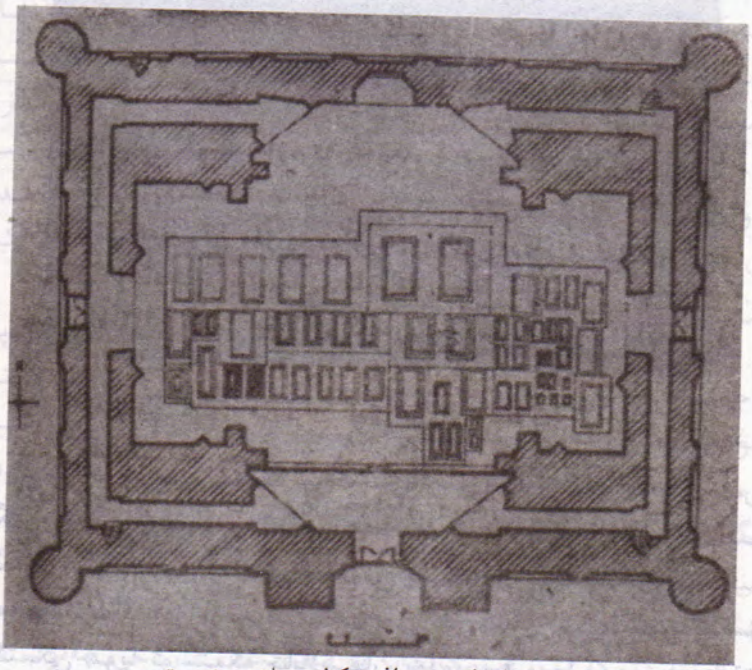
لىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان.

ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ تەكشى يۈزى ئومۇمىي خەرىتىسى

ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى مازارنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئېگىز ھەم مۇستەھكەم ياسالغان ۋە نەقىش بىلەن ئىشلەنگەن رەڭدار كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن. ئېگىز مەسچىت چوڭ دەرۋازىسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە بىر مېتىر ئېگىز-لىكتىكى سۇپا ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، قۇرۇلمىسى جەھەتتە مۇستەھكەم، بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە ناھايىتى كۆركەم يا-سالغان. تۇۋرۇكلەردىكى ھەر خىل نۇسخىدىكى نەقىش ئويمىلار، ھاراق، لىم ۋە جەگىلەردىكى نەقىش، گۈل نۇسخىلىرى ۋە ھەر خىل مەنزىرىلەر، تاملىرىدىكى گەچ - ئويما نەقىش ۋە خىش ئويمىلار، دېرىزىلەردىكى ياغاچ پەنجىرىلەرمۇ بىر - بىرىدىن نەپىس ۋە گۈ-زەل ئىشلەنگەن. مەسچىتنىڭ ئىچكەركى زالىمۇ ئازادە ئورۇنلاش-تۇرۇلغان ۋە چىرايلىق بېزەلگەن. مەسچىتنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئىنچىكە ۋە ئۇچلۇق مەنزىرە مۇنارلىرى ناھايىتى كۆركەم ۋە نەپىس

ياسالغان بولۇپ، چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئېگىز پەشتىقى ۋە ئېگىز سۇۋادان تېرەكلەر بىلەن ياپيېشىللىققا ئورالغان «شەربەت كۆل» ئۆزئارا قوشۇلۇپ پۈتۈن مازارغا نىسبەتەن گۈزەل ئالدىنقى مەنزىرە ھاسىل قىلغان.

ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ تەكشى يۈزى خەرىتىسى

ئاپاق خوجا مازىرى مازاردىكى ئىمارەتلەر ئىچىدە ئاساسلىق ئىمارەت بولۇپ، ئۇزۇن تۆت چاسا شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ۋە خىش قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان، شەرق تەرەپكە قارىتىپ ئېگىز پەشتاقلىق ئىشىك ئېچىلغان. قالغان ئۈچ تەرىپىگە پەنجىرىلىك قوش دېرىزە ئورنىتىلغان. تۆت بۇرجىكىگە يۇمىلاق مۇنار چىقىرىلغان. غەربىي شىمال بۇرجىكىگە سىرتىدىن چىقىدىغان ئايلانما پەلەمپەي ئارقىلىق ئىككىنچى قەۋەتتىكى ئارىلىققا ۋە

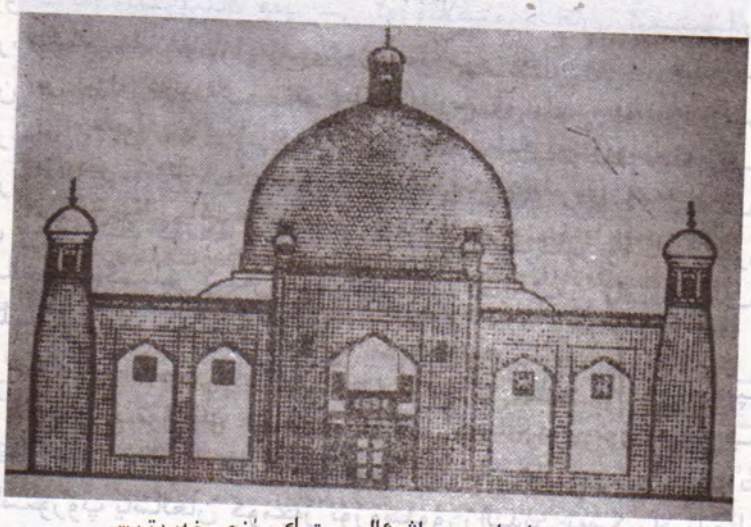
ئۇستىگە چىقىشقا بولىدۇ. ئوتتۇرىسىدىكى گ
26.5 مېتىر، دىيامېترى 16 مېتىر بولۇپ
بىلەن تۇرغۇزۇلغان. تۆت تەرىپىگە ئىككىنچ
قارىتىپ دېرىزە ئېچىلغان ۋە ھەر خىل نۇس
رىلەر ئورنىتىلغان. مازارنىڭ تاشقى تەرىپى
سىرىق ۋە ئاق رەڭدىكى نەقىشلەر بىلەن ئىشلەنگەن رەڭلىك كا-
ھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن، گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە يېشىل كاھىش
خىش ئورنىتىلغان بولۇپ، كاھىشلارنىڭ نەقىش نۇسخىسىلا
70 خىلدىن ئاشىدۇ.

مازارنىڭ ئىچى كەڭ ۋە ئازادە ياسالغان بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز سۇپا ئۈستىگە چوڭ - كىچىك ياسالغان قەبرىلەر رەت - رەت ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ھاجى مۇھەممەت يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھىدايىتۇللا (ئاپاق خوجا) نىڭ قەبرىسى ئوتتۇرىغا ئورۇنلاشقان ۋە چوڭ ياسالغان. ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك ئۇ-رۇق - ئەۋلادلىرىنىڭ قەبرىسى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئەسلىدە مازار ئىچىگە 5 ئەۋلاد 72 كىشى دەپنە قىلىن-غان. ھازىر ئەمەلىيەتتە پەقەت 57 قەبرە ساقلىنىپ قالغان. قەبرە-لەرنىڭ ئۈستى نەقىش بىلەن ئىشلەنگەن رەڭلىك كاھىشلار بىلەن بېزەلگەن ۋە ئۈستىگە يىپەك يوپۇقلار يېپىلغان بولۇپ، ئۈستىدە-كى ھەيۋەتلىك گۈمبەز، تۆت ئەتراپىدىكى چوڭقۇر ۋە تار، ئۇزۇن ياسالغان ئەگمىلەر بىلەن قوشۇلۇپ مازارنىڭ ئىچى ناھايىتى ھەي-ۋەتلىك ۋە سىرلىق تۇس ئالغان.

چوڭ مەسچىت ئازادە ۋە كۆركەم ياسالغان، ئالدى تەرىپى 70 دانە ياغاچ تۈۋرۈك ۋە لىملار بىلەن ۋاسا جۇپ تورۇسلۇق يې-پىلغان پېشايۋاندىن، ئارقىسى ۋە ئىككى يان تەرىپى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ ياسالغان گۈمبەز تورۇسلۇق زالدىن تەشكىل تاپقان. تۈۋرۈك ۋە لىملارغا ئويۇلغان نەقىش ۋە سىزىلغان گۈل نۇسخە-لىرى ناھايىتى نەپىس ۋە ئىنچىكە ئىشلەنگەن. پېشايۋاننىڭ تورۇ-

سى ئوتتۇرىسىدىكى چاسا خالىق ئويۇقچە ئىچىگە ھەر خىل رەڭدە-
كى نەقىش ۋە گۈل نۇسخىلىرى سىزىلغان. ئايەت ۋە بىناكارچى
ئۇستازلارنىڭ ئىسىملىرى، رېمونت قىلىنغان ۋاقتى خەتتاتلىق
ئۇسلۇبى بىلەن خاتىرىلەنگەن. ئارقىسىدىكى گۈمبەزلەرنىڭ ئەگ-
مىلىرى بەلگىلىك گېئومېتىرىيەلىك شەكىلگە ئىگە بولۇپ، بىنا-
كارلىق ئىلمىگە مۇۋاپىق پۈختا ياسالغان.

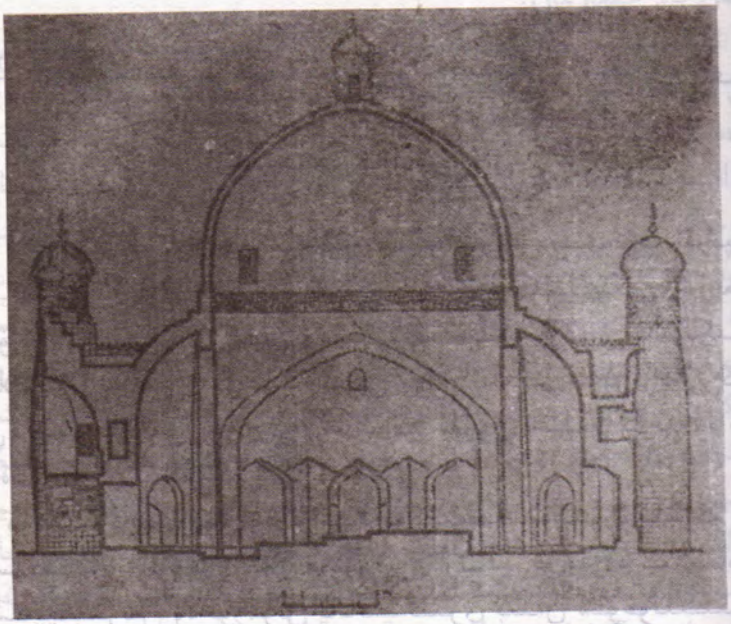
ئېتىكاپخانا زالى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى كايۋان ئاپاق خوجا ۋە ئۇ-
نىڭ ئەۋلادلىرى قۇرئان ئوقۇپ ئىبادەت قىلىدىغان ئورۇن بولۇپ،
ئېتىكاپخانا زالى تۆت چاسا گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. گۈمبەز-
نىڭ ئۈستىگە يېشىل كاھىش ئورنىتىلغان. كايۋان ياغاچ تۈۋرۈك
ۋە لىملار بىلەن ۋاسا جۇپ تورۇسلۇق ياسالغان. تۈۋرۈك ۋە لىملە-
رىغا ھەر خىل نۇسخىدىكى نەقىش ئويۇلغان. ئالدى تەرىپى ياغاچ
رېشاتكا بىلەن دائىرىگە ئېلىنغان بولۇپ، بىناكارلىق سەنئىتى
جەھەتتە ئۆزىگە خاس دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ ئالدى تەك يۈزى خەرىتىسى

ئازادلىقتىن كېيىن ئاپاق خوجا مازىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش،

تەقدىر قىلىش ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەندى. 1956 - يىلى چوڭ كۆلەمدە رېمونت قىلىندى ۋە ئاپاق خوجا مازىرى ئۇستىدىكى گۈمبەز قايتا ياسىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1960 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۆۋەتلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان تارىخىي، مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى. 1972 - يىلى ئېگىز مەسچىت كىچىك رېمونت قىلىندى. 1982 - يىلى چوڭ دەرۋازىنى مۇستەھكەملەش خىزمىتى ئىشلەندى.

ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ كەسمە يۇزى خەرىتىسى

ھازىر ئاپاق خوجا مازىرىدىكى ئىمارەتلەر ئاساسىي جەھەتتىن ياخشى ساقلانغان بولسىمۇ، لېكىن مازاردىكى ئىمارەتلەرنىڭ ياسىلىش دەۋرى نىسبەتەن ئۇزۇن، ياسالغان ۋاقىتتا قۇرۇلما جەھەتتە بەلگىلىك چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن بىر قىسىم ئىمارەتلەر

ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بۇزۇلۇشقا باشلىغان. ئاپاق خوجا ما-زىرىنىڭ ئۇستىدىكى گۈمبەز بىر نەچچە ئورۇندىن يېرىلغان. گۈمبەزنىڭ ئۇستى ۋە تاملىرىغا ئورنىتىلغان كاھىشلارنىڭ بىر قىسمى ئاجراپ چۈشۈپ كەتكەن. چوڭ مەسچىتنىڭ شىمالىي تەرە-پىدىكى گۈمبەزلەرنىڭ ئەگمىلىرى يېرىلغان بولۇپ، بۇزۇلۇپ كې-تىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى مۇھاپە-زەت قىلىش قانۇن - نىزاملىرىغا ئاساسەن ۋاقتىدا رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش لازىم.

2. كونا شەھەر ناھىيە ئوپال رايونىدىكى ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈش

ئوپال — كونا شەھەر ناھىيەسىنىڭ غەربىي - جەنۇب تەرىپە-گە، قەشقەر شەھىرىدىن 45 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى، تارىختا «كۆك ئارت» دەپ ئاتالغان پامىر تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىگە جايلاشقان، يەرلىرى مۇنبەت، سۇيى مول، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈ-زەل، ساپ ھاۋالىق بىر يېزا، شۇنداقلا ئۇزۇن يىللىق تارىخ ۋە باي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە قەدىمىي جاي.

مەدەنىي يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئا-ساسلانغاندا، تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپ بۇ يەردە ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. مىلادىيە 2 - ئەسىردە بۇددا دىنى ئومۇملاشقاندىن كې-يىن، بۇددا مەدەنىيىتى ۋە بۇددا ئىبادەتخانا بىناكارلىقى تەرەققىي قىلغان. 10 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىسلام دىنى تارقا-غاندىن كېيىن ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان ئىلىم - مە-رىپەت راۋاج تاپقان. ئىسلام دىنى ئىبادەت پائالىيەتلىرى ۋە ھۇنەر -

ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بۇزۇلۇشقا باشلىغان. ئاپاق خوجا مـا-
زىرىنىڭ ئۇستىدىكى گۈمبەز بىر نەچچە ئورۇندىن يېرىلغان.
گۈمبەزنىڭ ئۈستى ۋە تاملىرىغا ئورنىتىلغان كاھىشلارنىڭ بىر
قىسمى ئاجراپ چۈشۈپ كەتكەن. چوڭ مەسچىتنىڭ شىمالىي تەرە-
پىدىكى گۈمبەزلەرنىڭ ئەگمىلىرى يېرىلغان بولۇپ، بۇزۇلۇپ كې-
تىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى مۇھاپە-
زەت قىلىش قانۇن ـ نىزاملىرىغا ئاساسەن ۋاقتىدا رېمونت قىلىپ
ئەسلىگە كەلتۈرۈش لازىم.

2. كونا شەھەر ناھىيە ئوپال رايونىدىكى ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى ۋە ئۇنىڭ خارابىسىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈش

ئوپال ـــ كونا شەھەر ناھىيەسىنىڭ غەربىي ـ جەنۇب تەرىپە-
گە، قەشقەر شەھىرىدىن 45 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى، تارىختا
«كۆك ئارت» دەپ ئاتالغان پامىر تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىگە
جايلاشقان، يەرلىرى مۇنبەت، سۇيى مول، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈ-
زەل، ساپ ھاۋالىق بىر يېزا، شۇنداقلا ئۇزۇن يىللىق تارىخ ۋە باي
مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە قەدىمىي جاي.

مەدەنىي يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئا-
ساسلانغاندا، تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپ بۇ يەردە ئىنسانلار
ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا
باشلىغان. مىلادىيە 2 ـ ئەسىردە بۇددا دىنى ئومۇملاشقاندىن كې-
يىن، بۇددا مەدەنىيىتى ۋە بۇددا ئىبادەتخانا بىناكارلىقى تەرەققىي
قىلغان. 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىسلام دىنى تارقال-
غاندىن كېيىن ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان ئىلىم ـ مە-
رىپەت راۋاج تاپقان. ئىسلام دىنى ئىبادەت پائالىيەتلىرى ۋە ھۇنەر ـ

سەنئەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىسلام دىنى بىناكارلىق سەنئىتىمۇ تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە، ئوپال «خاقانىيە ئۆلكىسى» گە قاراشلىق ئاساسلىق يېزىلارنىڭ بىرى بو - لۇپ، قاراخانىيلارنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى ۋە خان ئوردىسىدىكى ئاتاقلىق كىشىلەر بۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە يەرلىكلەشكەن. پادىشاھ دەم ئالىدىغان «خان بېغى» (سۇلتانباغ)، «تەكيا‌گاھ»، «موق يولى»، «خان يايلىقى»، «خان قورغان» قاتارلىق جايلىرى بولۇپ، ئىلىم - مەرىپەت گۈللەنگەن، ھايات قاينىغان بىر يۇرت بولۇشى بىلەن نام چىقارغان.

ئازادلىقتىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان بىرنەچچە قېتىملىق مەدە - نىي يادنامالىق ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا ئوپال تەۋەسىدە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى، قەدىمكى ئىمارەت ۋە ئۇنىڭ خارابىلىرىدىن «ئوپال ئارت قەدىمكى شەھىرى»، «سۇلتانباغ»، «خوجاقونار»، «ئاق دالا» قەدىمكى ئىزى، «يارقورغان»، «خان قور - غان» خارابىسى، «توققۇز قازناق» ئىبادەتخانىسى خارابىسى، «مەھ - مۇد كاشغەرىي مازىرى»، «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» خارابىسى، «ھەزرىتى بۇزرۇكۋار مازىرى»، «ھەزرىتى پادىشاھىم مازىرى»، «ئىككى ئىمام مازىرى»، «ئالىپ تېكىن مازىرى»، «سوبوكتېكىن مازىرى»، «قىلىچ بۇغراخان مازىرى»، «يەتتە ئەزىز مازىرى»، «بۇۋى رابىيە مازىرى» قاتارلىق 30 نەچچە ئورۇن تېپىلدى. بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرى ۋە ئۇنىڭدا ساقلانغان قىممەتلىك تارىخىي، مەدەنىي يادە - كارلىقلار يالغۇز ئوپالنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى شىنجاڭ رايونىنىڭ بىرنەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى تارىخى ۋە مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم تارە - خىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

بىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت ئىسلام ئىمارەتلىرىنى ئاساس قىلىپ «مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى»، «ھەزرىتى بۇزرۇكۋار مازىرى»، «ھەزرىتى پادىشاھىم مازىرى»،

«ئىككى ئىمام مازىرى»، «يەتتە ئەزىز مازىرى» ۋە «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» خارابىسى قاتارلىق 10 نەچچە ئورۇندىكى مەسچىت، مەدرىسە، مازار ۋە ئۇنىڭ خارابىسىگە نىسبەتەن نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇق. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە ئىلمىي پائالىيەتلىرىگە بولغان تەتقىقات خىزمەتى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى. مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنىڭ خەرىتىسى ۋە نەقىشلىرى ئۆز ئەينى بويىچە سىزىلىپ رەتلەپ چىقىلدى. ياسلىش دەۋرى كېيىنكى دەۋرلەردىكى رېمونت قىلىش ۋە قايتا ياساش ئەھۋالى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇرۇلمىسى، بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنى نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى تېخىمۇ ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، بىر قەدەر تولۇق بولغان ئىلمىي ئارخىپىنى تۈرغۇزۇشقا ئاساس يارىتىلدى.

ئوپال رايونىدىكى ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى، مۇتلەق كۆپ قىسمى قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىمارەتلەر بولۇپ، ياسالغاندىن بۇيان بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان ياكى قايتا كېڭەيتىپ ياسالغان بولسىمۇ، رېمونت قىلىش ۋە قايتا ياساش جەريانىدا ئەسلىدىكى ياسلىش شەكلى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزگەرتمەي ساقلاپ قالغان. توپا ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاساجوپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان بولۇپ، ئالدى ۋە يان تەرەپلىرىگە ياغاچ رېشاتكا ياكى پەنجىرە ئورنىتىلغان. نەقىش بېزەكلىرى ياغاچ ئويما نەقىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ياسلىش شەكلى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە ئۆزگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە.

تۆۋەندە مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ مازىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ مازىرى

مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق تىلشۇناس، تىلشۇناس، دۇنيا تۈركولوگىيە ئىلمى ۋە سىستېمىلىق تەتقىقاتىنىڭ ئاساسچىسى. ئۇ 11 - ئەسىرنىڭ بېشىدا قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قاراشلىق ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىخ كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ ساۋاتىنى ئائىلىسىدە ۋە ئوپال دىكى دىنىي مەكتەپلەردە چىقارغان. ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتىنى قەشقەردىكى شەيخ ئىمام زايىت ھۈسەيىن ئىبنى خەلەف مۇدەرىسلىك قىلغان «مەدرىسە ھامىدىيە» ۋە شۇ چاغلاردا پۇتۇن شەرققە تونۇلغان «مەدرىسە ساجىيە» دە ئالغان ۋە ئۆمۈر بويى ئىلىم - مەرىپەت بىلەن شۇغۇللانغان.

مەھمۇد كاشغەرىي تەخمىنەن مىلادىيە 1058 - يىللىرى ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ تۈركىي خەلقلەر ياشاۋاتقان شەھەر ۋە يېزا - قىشلاقلارنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقىپ، تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، باسمىل، ياغما، قىرغىز قاتارلىق تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىلى ۋە ئۇنىڭ پەرقلىرى، كېلىپ چىقىش مەنبەلىرى، تارىخى، جۇغراپىيەلىك جايلىشىشى، مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا ئىلمىي ماتېرىيال توپلىغان. ئەرەب ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتا بېرىپ بىلىم ئاشۇرغان ۋە مۇدەرىسلىك قىلغان ۋە مىلادىيە 1072 - يىلىدىن 1076 - يىلىغىچە تۆت يىل ئىچىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىپ تۈگىتىپ، ئابباسىلار خەلىپىسىنىڭ 27 - سى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا بىننى مۇھەممەدىل مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي ئانا يۇرتى ئوپالغا قايتىپ كېلىپ «مەدرىسى مەھمۇدىيە» دەپ ئاتالغان بىر مەدرىسە بىنا قىلىپ مۇدەررىسلىك قىلغان ۋە نۇرغۇن شاگىرت، ئىز - باسارلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. كېشىلەر

تەرىپىدىن ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ «ھەزرىتى موللام» (ئۇلۇغ ئالىم)، «ئىلىم ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ پىرى» دەپ ئاتالغان.

مەھمۇد كاشغەرىي ئانا يۇرتى ئوپالدا 97 يېشىدا دۇنيادىن ئۆتكەن ۋە شۇ يەردىكى «تاش بېلىق تېغى» (ھەزرىتى موللام تېغى) باغرىدىكى «سۇزۇك بۇلاق» ئۇستىگە دەپنە قىلىنغان، شاگىرتلىرى ۋە ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيگۈچى، قەدىرلىگۈچى كىشىلەر ئىقتىساد توپلاپ مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى ئۇستىگە خاتىرە ئىمارەت ياسىغان ۋە ئۇنى «ھەزرىتى مەۋلانا شەمشىدىن ھۇسەيىن ئوغلى، قەلەم ئىگىسى مەھمۇد قەشقەرى مازىرى» ياكى قىسقارتىپ «ھەزرىتى موللام مازىرى» دەپ ئاتاشقان. شۇنىڭدىن كېيىن مەھمۇد كاشغەرىينى خاتىرىلەش، ئەسلەش پائالىيەتلىرى داۋاملىق ئېلىپ بېرىلغان. ھەر يىلى ئۇجمە پىشىش مەزگىلىدە مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنى مەركەز قىلغان «ئۇجمە سەيلىسى» ئېلىپ بېرىلغان. باغ ـ زېمىن ۋە كىتاب ۋەخپە قىلىش ئادەتكە ئايلانغان. مازار ـ نىڭ قىرائەتخانىسىغا نۇرغۇن كىتابلار قويۇلغان بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى كىشىلەر كىتاب كۆرۈپ، شېئىر ـ نەزمىلەر ئېيتىشىپ، ئىلمىي سۆھبەت، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئېلىپ بارىدىغان مەدەنىيەت يۇرتىغا ئايلانغان.

خەلقىمىز مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنى ئۆزلۈكىدىن قوغدىغان ۋە ئىقتىساد توپلاپ رېمونت قىلغان، كېڭەيتىپ ياسىغان، دەرەخ قويۇپ، سۇغىرىپ كۆكەرتكەن ۋە باغ بىنا قىلغان. مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئالمىنى خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ھەر ساھە خەلقىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش ھايات ئىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان.

* * *

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكـ

لى، قۇرۇلمىسى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئۇيغۇر ئىسلام ئىمارىتى بولۇپ، روزى مەرىكە، تىلاۋەتخانا، ئايۋان، ئېتىكاپخانا، ھۇجرا، مەسچىت ۋە چوڭ دەرۋازا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي - ئىمارەتلەردىن تەشكىل تاپقان. روزى مەرىكە، تىلاۋەتخانا، ئايۋان، مەسچىت قىسمى توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان. ئېتىكاپخانا، ھۇجرا ۋە دەرۋازا زالى توپا قۇ - رۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان، دېرىزىلىرىگە ياغاچ پەن - جىرە ئورنىتىلغان، لىم، جەگە، ھاراق، پەرمانلىرىغا نەقىش ئويۇل - غان. نەقىش - بېزەكلىرى ناھايىتى قويۇق دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، بىناكارلىقتا دەسلەپ قوللىنىلغان تەكشى يۈزلۈك يا - غاچ ئويما ۋە گەچ ئويما نەقىشنى ئاساس قىلغان. نەقىشلەر ئىچىدە سۇخەر، غۇنچە، چېچەك، ياپراق، ئۈزۈم، بادام، يازا، كۈرگۈل، شەد - دە، بېلىق قاسرىقى ۋە ھەر خىل گۈل - ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆز - گەرگەن شەكلىدىن ھاسىل بولغان 10 نەچچە خىل نۇسخا بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە ياسالغان ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىدە بۇ نەقىش - لەرنىڭ بەزىلىرىدە ئۆز شەكلىدە ۋە بەزىلىرىنىڭ ئۆزگەرگەن شە - كىللىرى ساقلىنىپ قالغان. بەزى نەقىش نۇسخىسى نىسبەتەن قە - دىمىي بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ۋاقىت قوللىنىش جەريانىدا باشقا نەقىش شەكىللىرىگە ئۆزگەرگەن ياكى ئاستا - ئاستا ئىشلىتىلمەي چۈشۈپ قالغان.

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى قاراخانىيلار دەۋرىدىن تارتىپ ھا - زىرغا قەدەر بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان ۋە كېڭەيتىپ يا - ساغان، پارامانلاردا ساقلىنىپ قالغان قارا سىياھ بىلەن پارس نۇسخىسىدا يېزىلغان بېغىشلىمىلارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا بۇ مازارنى ھىجرىيەنىڭ 1245 - يىلى ۋە 1315 - يىللىرى يەرلىك كىشىلەر ئىقتىساد توپلاپ ئىككى قېتىم رېمونت قىلدۇرغان.

روزى مەرىكىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئىككى پارچە پارامانغا

رېمونت قىلىنغان ۋاقتى ۋە رېمونتقا مەدەت قىلغۇچىلار نەزمى ئۇسۇلىدا خاتىرىلەنگەن.

«سالى شىرەست ھەزارۇ دوسەت چەھلى پەنجەست، بۇد تەئىمىرى مازارۇ مەددى سىددىقەت»

يەشمىسى:

«يولۋاس يىلى بىر مىڭ ئىككى يۈز قىرىق بەش (ھىجرىيە) مازارنى رېمونت قىلىشقا كۈچ چىقارغان كىشى سىدىقتۇر»

سول تەرەپتىكى پارامانىنىڭ ئوڭ قويۇلغىنىدا:

«شاھى سىدىق بەگ ئەلمىبەك بىر - بىرىگە يار بولۇپ، قىلىدى بۇزرۇكۋارى ئالىي بىنا»

ئايۋانغا كىرىدىغان ئىشىكنىڭ سىرتقى تەرەپ ئۈستىدىكى پارامانغا:

«كى بىر مىڭ ئۇچ يۈز ئون بەشتە قىلدى بۇ ئىمارەتنى، نامازۇ - روزا ئەيلەپ قىلسا ھەر كىمكى تىلاۋەتنى» دەپ يېزىلغان.

بىرىنچى قېتىملىق رېمونتىدا روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئايۋان رېمونت قىلىنغان، ئىككىنچى قېتىملىق رېمونتىدا مەسچىت، ئېتىكاپخانا، ھۇجرا ۋە چوڭ دەرۋازىسى قايتا ياسالغان. رېمونت قىلىش جەريانىدا ئەڭ قەدىمىي بولغان روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئايۋان ئۆينىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە قۇرۇلمىسى ئۆزگەرتىلمىگەن. ئەسلىدە نەقىش ئويۇلغان لىم، جەگە، ھاراق، پارامانلارنىڭ بۇزۇلمىغانلىرى يەڭگۈشلەنمەي ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىنغان. يېقىنقى 100 نەچچە يىلدىن بۇيان رېمونت قىلىنمىغاچقا، ئارقىسىدىكى ئۇچ ئېغىز ھۇجرىسى، بىر ئېغىز ئېتىكاپخانىسى دەرۋازا زالى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، بىر قىسىم جەگىلىرى ئېگىلگەن، ياغاچ پەنجىرىلىرى بۇزۇلغان بولۇپ، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش قانۇن - نىزاملىرىغا ئاساسەن، ئۆز ۋاقتىدا نۇقتىلىق رېمونت قىلىپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپ قالغان.

* * *

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنى تېخىمۇ ياخشى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن تارىخى، مەدەنىي، سەنئەت قىممىتىنى ئۆز ئەينى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، رېمونت قىلىش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھېيىتىدا «ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىش، ئەسلىي قىياپىتىگە كەلتۈرۈش، ياسىلىش شەكلى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش - بېزەكلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشمىز، بولۇپمۇ قويۇق دەۋر خاراكتېرىگە ئىگە نەقىش ئويۇلغان لىم، جەگە، ھاراق، پارامانلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ داۋاملىق بۇزۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىمىز.

تەكشۈرۈشتىن كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادنامالار باشقۇرۇش ئورنىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنىڭ ھازىرقى كۆلىمى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش - بېزەكلىرىنى ئۆزگەرتمەي ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش لايىھەسىنى چىقتۇق. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ئاپتونوم مەدەنىيەت نازارىتى ئىلگىرى - كېيىن تەكشۈرۈپ تەستىقلىغان كېيىن مازارنى ياساش خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتۇق. ئالدىنقى يول، پايىنى ياساش، ھاي - ھاي تېرەك ۋە ئولاقنى مۇھاپىزەت قىلىش لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويدۇق ھەمدە خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتۇق. مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى 1984 - يىلى 9 - ئايدىن 1985 - يىلى 12 - ئايدا ئاخىرلاشتى. ھازىر مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق مۇھا-

پىزەت قىلىنىدىغان تارىخىي، مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇن ۋە ئۇ
تىلىق سايامەت، ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئورنى بولۇپ، مەزمۇت
كۆركەم بولغان ئەۋزەللىكى بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ ۋە دۇنيانى
ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن سايامەتچى ۋە ئېكسكۇرسىيەچىلە
نى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا ۋە كۈتۈۋالماقتا.

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئېگىز ـ پە
تاغ تىزمىلىرى، ياپيېشىل دەل ـ دەرەخلەر، سۈپسۈزۈك بۇلاق سۈ
لىرى قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن گۈزەل مەنزىرىنى ھاسىل قىلى
مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنى مۇھاپىزەت قىلىشتا، مۇھىتنى
ئاسراش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، دەرەخ تىكىپ، باغ ـ ئورمان
بىنا قىلىپ، مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان ۋە ياتقان بۇ گۈزەل پارك
باغرىنى تېخىمۇ مەنزىرىلىك مەدەنىيەت يۈرتى ۋە كىشىلەرنى ئۆ
زىگە جەلپ قىلىدىغان سايامەت ۋە ئېكسكۇرسىيە مەركەزلىرىنى
قىلىپ قۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى

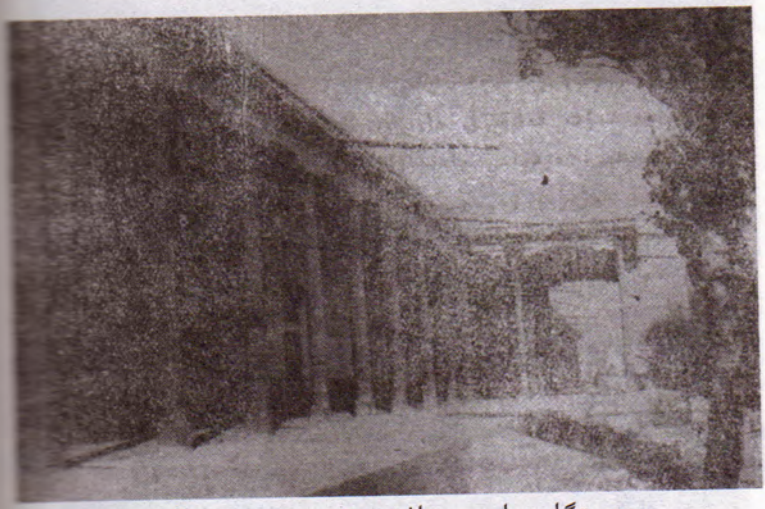
مەسچىت كاشغەرىي مازىرىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى.

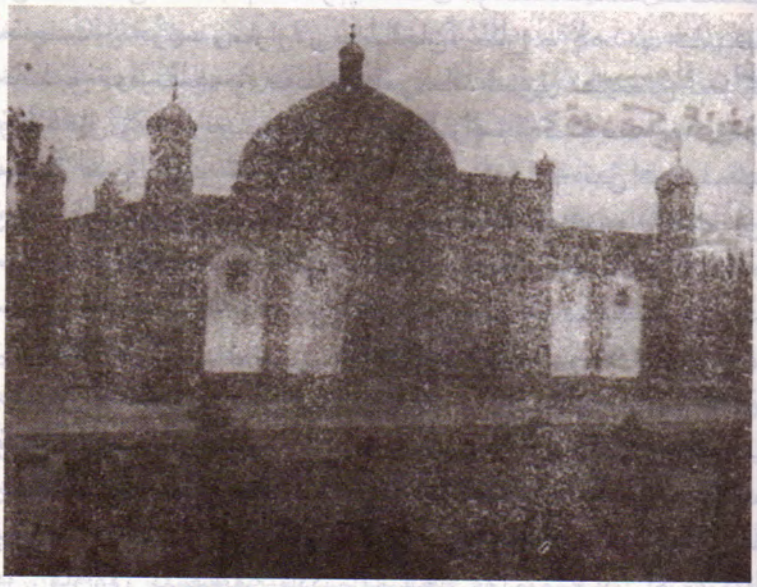
مەسچىتى كاشغەرىي مازىرى روزى مەرىكسىنىڭ
سىرتقى كۆرۈنۈشى.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ۋە پەشتاق مۇنارىنىڭ ئالدى كۆرۈنۈشى.

ھېيتگاھ جامەسى تاشقىرىقى مەسچىتىنىڭ ئالدى كۆرۈنۈشى

ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى.

3. يەكەن ناھىيەسىدىكى ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى ۋە ئۇنىڭ خارابىسىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈش

يەكەن ناھىيەسى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئىسلام دىنى خېلى بۇرۇن تارقالغان ۋە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ بىرى. 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قەشقەر رايونىدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي يەكەن رايونىدىمۇ ئىسلام دىنى تارقالغان ۋە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان.

يەكەن رايونىدىكى ئىسلام ئىمارەتلىرىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي يازما خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، قاراخانىيلار دەۋرىدىلا ئىسلام مەدەنىيەت سەنئىتىنىڭ تەرەققىي

قىي قىلىشى، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ مەسچىت، مەدرىسە، مازارلار يېسالغان. خان - پادىشاھ نامىدىكى «خانلىق مەدرىسە» ۋە مەسچىتلەر يېسلىپ ناھايىتى تېز ئومۇملاشقان ۋە تەدرىجىي يېزا - كەنتلەرگىچە كېڭەيگەن. ئىمارەت لەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ياسلىش شەكلى ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنقى ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىش بىلەن ئىسلام دىن قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ئاساسەن ئىسلام قىلىش ئاساسىدا ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلغان. مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنىڭ دەرۋازا پەشتىقى، دېرىزە ۋە مېھرابلىرىغا ئەگمە چىقىرىشتىن باشقا، ئاساسىي قىسمى ياغاچ قۇرۇلما، ۋاسا جۇپ توز توروسلۇق ياسالغان. تۈۋرۈك، لىم، جەگە، ھاراق، پارامان ئىشكىللىرىگە نەقىش چىقىرىلغان ۋە رەڭگارەڭ نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. مېھراب ۋە پەشتاق مۇنارلىرى گەچ ئويما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن. مازارلار نىسبەتەن ئاددىي ياسالغان بولۇپ، پادىشاھ ۋە ئۇلۇمالارنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە ۋاسا جۇپ توز توروسلۇق پېشايۋانلارنى ياساپ، تۆت ئەتراپىغا ياغاچ پەنجىرە ياكى رېشاتكا ئورنىتىپ توسۇپ قويۇش، كېسەك ياكى خىش بىلەن قەبرە قاتۇرۇپ، ئالدىغا تۇغ يا ئەلەم قاداپ قويۇش بىلەن چەكلەنگەن. مازارلارنى ھەشەمەتلىك قىلىپ ياساش ۋە ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىش، چوقۇنۇش ئادەتلىرى شەكىللەنمىگەن. نەقىش - بېزەكلىرى ياغاچ ئويما نەقىش، گەچ ئويما نەقىش، كاھىش، رەڭلىك سىزما نەقىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ ئويمىچىلىق سەنئىتى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان.

مىلادىيە 1131 - يىلى غەربىي لياۋ سۇلالىسى شىنجاڭنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، يەكەن ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىگە بىر مەزگىل تەرەققىي قىلالمىغان. مىلادىيە 1212 - يىلى نايمانلارنىڭ باشلىقى كۈچلۈك غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چۈرۈقتىن خانلىق تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى

چەتكە قاققان، يەرلىك خەلقنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلماسلىققا مەجبۇرلىغان، مىلادىيە 1218 - يىلدىن كېيىن موڭغۇللار شىنجاڭدا ھاكىمىيەت قۇرۇپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى دەسلەپكى چاغلاردا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ناھايىتى ئاستا بولغان. «ماركوپولو سايا‌ھەت خاتىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چاغاتاي خان بىر مەزگىل خىرىستىيانلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. مەسچىتلەرنى بۇزۇپ خىرىستىيان دىنىي چېركاۋلىرىنى ياساشقا يول قويغان. بولۇپمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يۇز بەرگەن چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا خانلىق تالىشىش ئۇرۇشلىرى، ئىسلام مەدەنىيىتى سەنئىتىنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلغان. 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرى چاغاتاي ھۆكۈمرانلىرى يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ نارازىلىقىنى پەسەيتىش ۋە جەمئىيەتنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا يول قويغان ۋە سوپى - ئىشان، خوجىلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن خوجىلارغا چوقۇنۇش ۋە خوجىلارنىڭ مازىرىنى ياساش پائالىيەتلىرى تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىيە 1352 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر خان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا ئاساسلىق دىنغا ئايلانغاندىن كېيىن ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويغان. بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى تەرەققىي قىلغان، خىش ۋە كاھىش ئاساسلىق قۇرۇلۇش ماتېرىيالىغا ئايلانغان. ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاسا جۇپ تۇز تورۇسلۇق، خىش ياكى كېسەك بىلەن ئەگمە چىقىرىپ گۈمبەز تورۇسلۇق ياساش ئۇسۇلى بىر ۋاقىتتا تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان.

مىرزا ئابابەكرى خان دەۋرىدە يەكەن شەھىرى كېڭەيتىلىپ يالغان. شەھەر ئىچىگە يېڭىدىن مەدرىسە ۋە مەسچىت سېلىنغان.

ئىسلام بىناكارلىقى شەھەر بىناكارلىقىدا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە يەكەن شەھىرىدە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئۆزۈكسىز تەرەققىي قىلغان. يېڭىدىن مەسچىت، مەدرىسە ۋە مازارلار ياسىلىپلا قالماستىن، بەلكى بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. مازار ـ ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىش سورۇنى ـ ئىشان خوجىلارغا چوقۇنۇش پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، مازارلارمۇ ھەيۋەتلىك ياسىلىشقا باشلىغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەكەن رايونىدا ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى، ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرى جەھەتتە خېلى زور تەرەققىيات بارلىققا كەلگەن. ئەسلىدىكى مەسچىت، مەدرىسە ۋە مازارلار قايتا كېڭەيتىلىپ رېمونت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى كۆلىمى چوڭ، بىناكارلىق سەنئىتى يۇقىرى بولغان يېڭى مەسچىت ۋە مازارلار ياسالغان. مەسچىت ۋە مازارلارنىڭ پەشتاق، دەرۋازا ۋە مۇنارلىرىنى ياساش ھۈنىرىدە رەڭگارەڭ كاھىش، ياغاچ ئويما نەقىش، رەڭلىك سىزما نەقىش، گەچ ئويما نەقىش بىلەن ئىمارەتلەرنى زىننەتلەش ھۈنەر ـ سەنئىتى تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى سەۋىيەگە كۆتۈرۈلگەن.

تەكشۈرۈش جەريانىدا يەكەن كونا شەھىرى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى «ئازنا مەسچىت»، «ئالتۇنلۇق»، خوجا مۇھەممەت شېرىپ مازىرى، جامە مەسچىت، ئابدۇراخمان ۋاڭ مازىرى، بەيسى ھېكمىبەگ مازىرى، چىلتەن مازىرى، ئۇلۇغ ھەزرىتىم مازىرى قاتارلىق ئىسلام ئىمارەتلىرىگە نىسبەتەن نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. ئىمارەتلەرنى ئۆلچەپ خەرىتىسىنى سىزىش، سۈرەتكە تارتىش، نەقىش ـ بېزەكلىرىنى توپلاپ رەتلەش، ياسالغان ۋاقتى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى رېمونت قىلىش ۋە كېڭەيتىپ ياساش ئەھۋالى، مۇناسىۋەتلىك تارىخىي شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش خىزمىتى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلدى

ۋە ئىلمىي تۇرغۇزۇلدى.

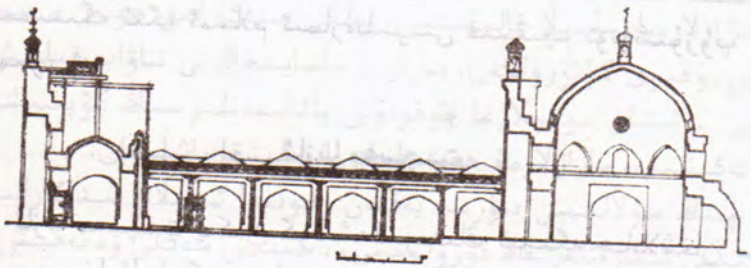
تۆۋەندە تەكشۈرۈش جەريانىدا ئىگىلىگەن دەسلەپكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن، هازىرغا قەدەر نىسبەتەن ياخشى ساقلىنىپ قالغان ۋە تارىخىي بىناكارلىق سەنئىتى جەهەتتە بەلگىلىك ئىلمىي قىممىتىگە ئىگە ئىسلام ئىمارەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئازنا مەسچىت

ئازنا مەسچىت يەكەن كونىشەھىرىنىڭ ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، مىرزا ئابابەكرى خان دەۋرىدە (1470 ـ 1514) ياسالغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى، ياسىلىش شەكلىنىڭ كۆركەملىكى بىلەن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان.

پۈتۈن مەسچىت ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، دىيامېترى 2.90 مېتىر، ئېگىزلىكى 5.50 مېتىر كېلىدىغان 51 كىچىك گۈمبەز، دىيامېترى 7.90 مېتىر، ئېگىزلىكى 12 مېتىر كېلىدىغان بىر چوڭ گۈمبەز، جەمئىي 52 گۈمبەزدىن تەشكىل تاپقان. چوڭ گۈمبەزنىڭ غەرب تەرەپ ئوتتۇرىسىغا نەقىش ئىشلەنگەن ئەگمە مېھراب ۋە مۇنبەر ئورۇنلاشقان، مەسچىت چوڭ دەرۋازىسى ۋە چوڭ گۈمبەزنىڭ ئالدى تەرىپى ئېگىز پەشتاقلىق ياسالغان ۋە ئۇستىگە كىچىك مۇنار چىقىرىلغان، هويلىسىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب ئىككى تەرىپىگە پېشايۋان ياسالغان، مەسچىتنىڭ ئىچىگە قۇدۇق قېزىلىپ، قۇدۇق ئەتراپىدا ئەزمىدۇن ۋە سىدە دەرەخلىرى ئۆستۈرۈلگەن. مەسچىتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغان گۈمبەزلەر ۋە گۈمبەزلەرنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان خىش تۇۋرۇكلەر ئارىسىغا چىقىرىلغان ئەگمىلەر بەلگىلىك گېئومېترىيەلىك شەكىلگە ئىگە بولۇپ، قۇرۇلما جەهەتتە پۈختا ياسالغان. مەسچىتنىڭ ئاساسىي قىسمى ياسالغاندىن بۇيان

چوڭ رېمونت قىلىنمىغان، ئەسلىدە مەسچىتنىڭ ئارقا تەرىپىگە «خان مەدرىسە» ۋە ئۇنىڭ ھوجرىلىرى جايلاشقان بولۇپ، ياخشى مۇھاپىزەت قىلىنمىغاچقا ئۆرۈلۈپ چۈشكەن.

ئازنا مەسچىت ئۆزۈن كەسمە يۇزى خەرىتىسى

يەكەن جامەسى

يەكەن جامەسى يەكەن كونا شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، كۆلىمى چوڭ، بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە قەدىمكى مەسچىت بولۇپ، ئۇ ئەڭ بۇرۇن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ياسالغان. ئابدۇللاخان دەۋرىدە (1638 ـ 1669) كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپ، جامە مەسچىت دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 1734 ـ يىلى چوڭ رېمونت قىلىنغان. مىلادىيە 1870 ـ يىللىرى ئىككىنچى قېتىم كېڭەيتىپ ياسالغان. شۇنىڭدىن كېيىن بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان بولسىمۇ، ئاساسىي كۆلىمى ۋە ياسلىش شەكلىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان.

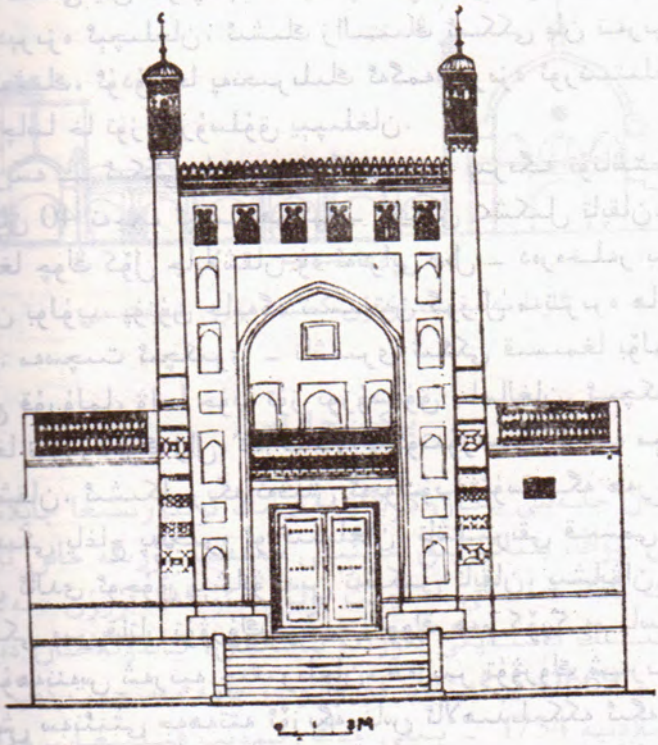
جامە ئىچكى ـ تاشقى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن ۋە ياغاچ رېشاتكىلىق خىش تام بىلەن ئايرىلغان. ئالدى تەرىپىگە مەدرىسە، ئارقا تەرىپىگە مەسچىت جايلاشقان. ئىككى تەرىپىدە مېۋىلىك باغ ـ ۋەخپىسى بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 20 مىڭ كىۋادرات مېتىر.

ئىش ئاشسۇن. چوڭ دەرۋازىسى ۋە دەرۋازا پەشتىقى ئېگىز ۋە ھەيۋەت-
لىك ياسالغان، پەشتاقنىڭ ئالدى ۋە كەينى ئىككى تەرىپىگە ئېگىز
ئىككى جۈپ مۇنار، دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە ئېگىز ئەگمە، ئەگمە-
سىنىڭ ئىككى يان تەرىپىگە تەكچە چىقىرىلغان، ئۈستىگە پەنجە-
رىلىك دېرىزە ئېچىلغان، ئىشىك زالىنىڭ ئىككى يان تەرىپىگە
تاقاق ئىشىك، ئۈدۈلىغا پەنجىرىلىك ئەگمە دېرىزە ئورنىتىلغان،
ئۆستى چاسا خا تۈز تورۇسلۇق يېپىلغان.

مەجمۇسە — ئىككى يان تەرىپىگە بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ
سېلىنغان 40 نەچچە ئېغىز ھۈجرا - ئۆيدىن تەشكىل تاپقان. ئوت-
خۇسىغا چوڭ كۆل جايلاشقان ۋە ئەتراپى دەل - دەرەخلەر بىلەن
قاپلانغان بولۇپ، پۈتۈن جامەگە نىسبەتەن گۈزەل مەنزىرە ھاسىل
قىلغان. مەسچىت ئېچكىرى - تاشقىرى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن
بولۇپ قۇرۇلما، ۋاسا جۈپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان. ئىچكەركى
قىسىمغا تۆۋرۈكلۈك زال، غەرب تەرەپ ئۇتتۇرىسىغا ئەگمە مېھراب
تورۇلاشقان، ئىشىكلىرىگە نەقىش ئويۇلۇپ، ئۈستىگە ھەر خىل
چىسلىكى ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان. تاشقىرىقى قىسمى كەڭ
ئىشكى ئالدى ئوچۇق پېشايۋاندىن تەشكىل تاپقان، پېشايۋان ئالدى
تەرىپىكى بىر قاتار تۆۋرۈك بېشىغا چوڭ ھەم كۆركەم ياسالغان
ئىشلا ئوھەننەس شەرىپە چىقىرىلغان، ھەربىر تۆۋرۈك شەرىپىسى
ئاستىش سەنئىتى جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

بۇيۇن مەسچىتىنىڭ تورۇسى قۇرۇلما جەھەتتىن مۇرەككەپ ۋە
ئىنچىكىم ياسالغان، 136 دانە ياغاچ تۆۋرۈك بىلەن تۇرغۇزۇلغان،
ئىشىكى بەش ئارا، ئۇزۇنلۇقى 18 ئارا، جەمئىي 90 ئاراغا بۆلۈنە-
گەن. 62 ئارا ۋاسا جۈپ تۈز تورۇسلۇق، 20 ئارا چاسا خا ۋاسا جۈپ
ئېگىز تورۇسلۇق، سەككىز ئارا چاسا خا شالىياپما ئويمان تورۇس-
لۇق يېپىلغان. ۋاسا جۈپ تۈز تورۇس قىسمى گەج بىلەن ئاقلاڭ-
لىق. قالغان قىسمى ھەر خىل سىزما نەقىش ۋە گۈل نۇسخىلىرى
بىلەن رەڭگارەڭ زىننەتلەنگەن بولۇپ، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش -

بىزەكلىرى جەھەتتە ئۇيغۇر مەسچىت بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يۇكسەك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرگەن (مۇقاۋىنىڭ 2 - بەت يۇقىرىدىكى رەسىمگە قارالسۇن).

يەكەن جامە چوڭ دەرۋازا ۋە پەشتاق ئالدى تىك يۈزى خەرىتىسى

«ئالتۇنلۇق»

ئالتۇنلۇق — يەكەن كونىشەھەر بىلەن يېڭىشەھەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالتۇن دەرۋازىنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان، يەكەن مە-

خانلىقى دەۋرىدىكى خانلار قەبرىستانلىقى، ئۇ ئەڭ بۇرۇن 1533 - يىلى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى سەئىد خاننى دەپنە قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن قۇرۇلۇشقا

باشلاڭغا.

ئۇيغۇرلارنىڭ سۇلتان سەئىد خاندىن كېيىن سەئىدىيە خانلىقىدىن ئابدۇرېشىتخان، ئابدۇكېرىمخان، مۇھەممەتخان، ئابدۇللاتىپخان، پولاتخان، مەخمۇتخان، ئابدۇللاخان ۋە ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى، ئاتاقلىق مۇقامشۇناس ۋە شائىرە خان، خوجا ئىساق ۋەلى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى قاتارلىقلار.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان، غەرب تەرىپىگە «ئاقمەسچىت»، شەرق تەرىپىگە «ئالتۇن كۆل»، ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 5 مىڭ كىۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ.

«ئالتۇن مازار» ئۆز ئىچىدىن بىرقانچە بۆلەككە بۆلۈنگەن. ئۇلارنىڭ دىنىي مۇرىتلىرى دەپنە قىلىنغان قىسمى خىش رېشانكا - پەنجىرىلەر بىلەن ئايرىم دائىرىگە ئېلىنغان بولۇپ، ئىچكى رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن دەرۋازا ئورنىتىلغان. ئىچكە ئاستى ۋە ئوستى خىش بىلەن قوپۇرۇلغان قەبرە - ئورۇنلاشتۇرۇلغان، قۇرۇق تام ۋە قەبرىلەرنىڭ ھەرخىل نۇسخىدا ئىشلەنگەن گەچ ئويما نەقىش ۋە بېزەكلەر. خانىرە خەتلەر پۈتۈلگەن گۈللۈك خىش بىلەن زىننەتلەنگەن رەڭگارەڭ تۇغلار قادالغان، تۇنەكخانىلار ئايرىم يالغۇز بولۇپ، ئۇنۇن مازار ناھايىتى سۇرلۇك دىنىي تۇس ئالغان. ئۇيغۇرلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش - سەنئىتىدە ئۆزىگە خاس دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مەدەنىيەت. ئۇ يالغۇز يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نەتىجىسى قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى دەپنە قىلىش

ئۇسۇلى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەت لىرىنى چۈشىنىشتىمۇ مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرى

خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرى يەكەن ناھىيەسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئابدۇ رېشىتخان دەۋرىدە ياسالغان. ئۇنىڭ ھازىرقى كۆلىمى ھىجرىيە 1222 ـ يىلى (مىلادىيە 1807 ـ يىلى) يۇنۇس ۋاڭ كېڭەيتىپ يا ساتقاندىن كېيىن شەكىللەنگەن.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرى چوڭ دەرۋازا، تىلاۋەتخانا، روزى مەرىكسى (قەبرىگاھى)، ئېتىكاپخانا قاتارلىق ئىمارەتلەردىن تەش كىل تاپقان بولۇپ، ئەتراپىغا بىرنەچچە چوڭ ـ كىچىك مازار ۋە مەسچىت كېڭەيتىپ ياسالغان. چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئالدى رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن، قىرائەتخانىسى ۋاسا جۇپ تۇز تو رۇسلۇق يېپىلغان، ئالدىدىكى پېشايۋاننىڭ تۈۋرۈك ۋە لىملىرىغا نەقىش ئويۇلغان. قىرائەتخانىنىڭ ئىچى رەڭلىك رەسىم، گۈللۈك خىش، گەچ ئويما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن. ئايەت، مەدھىيە سۆزلىرى ۋە نەسەپنامىلەر ھۆسىن خەت ئۇسلۇبى بىلەن يېزىلغان. روزى مەرىكسىنىڭ ئىشكى ئۈستىگە پارس نۇسخىسىدا مازارنىڭ ياسالغان ۋە رېمونت قىلىنغان ۋاقتى، خوجا مۇھەممەد شېرىپقا بېغىشلانغان مەدھىيە سۆزلىرى يېزىلغان. ئېتىكاپخانىسى روزى مەرىكسىنىڭ ئارقىسىغا جايلاشقان. تىلاۋەتخانىسىنىڭ شىمالىغا ئىككى ئېغىز گۈمبەز تورۇسلۇق مازار ياندۇرۇپ سېلىنغان.

روزى مەرىكسى تەكشى يۈزى تۆت چاسا، خىش قۇرۇلما، گۈم بەز تورۇسلۇق ياسالغان. خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ قەبرىسى ئې گىز كۆتۈرۈلگەن سۇپا ئۈستىگە جايلاشقان ۋە نەقىش بىلەن ئىش لەنگەن رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن. روزى مەرىكسىنىڭ

ئۇستىگە كۆك كاھىش خىش ئورنىتىلغان
ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش - بېزەك-
ئۇرۇمچى خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە دەۋر ئالاھە-
ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە مەخسۇس خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازا-
كاھىش نەقىش).

تاۋۇراخمان ۋاڭ مازىرى

ۋاڭ مازىرى يەكەن ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىدىن بەش
«مويى شېرىپ» خانىقاسىنىڭ جەنۇبىغا

سالغان 1780 - يىللىرى يەكەنگە ۋاڭ قىلىپ
«مويى شېرىپ» خانىقاسىنى سالدۇرغان،

ئۇزۇن ئۆتمەي خانىقانىڭ جەنۇبىغا ئۆزى ئۈچۈن مازار ياساتقان. مىلادىيە 1805 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئابدۇراخمان ۋالىڭ مازىرى تەكشى يۇزى تۆت چاسا، خىش قۇرۇلما، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. مازارنىڭ تۆت بۇرجىكى ۋە ئىشكىنىڭ ئىككى تەرىپىگە كىچىك مۇنار چىقىرىلغان. سىرتى ۋە ئۈستىدىكى گۈمبىزى خىلمۇخىل نەقىش ۋە بېغىشلىما - مەدھىيە سۆزلىرى پۈتۈلگەن رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن. كاھىشلار ئۆز ئورنىدا ئىشلەپچىقىرىلغان، ئۆلچەملىرى مۇۋاپىق، سۈپىتى يۇقىرى ياسالغان ۋە ھازىرغا قەدەر ئۆز رەڭگىنى ئۆزگەرتمىگەن بولۇپ، چىڭ دەۋرىدىكى كاھىشچىلىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

خانىقانىڭ موي شەرىپخانىسى، مەسچىت ۋە تۇنەكخانىسىدىكى ھەرخىل گەچ ئويما نەقىش ۋە مۇرەككەپ پەنجىرىلەر ھازىرمۇ ياخشى ساقلىنىپ قالغان. مەسچىت تورۇسى رەڭلىك سىزما نەقىش ۋە ئويما نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. تۇۋرۇكلىرى نەپىس ياسالغان بولۇپ، بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە قىيۇق دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

بەيسى ھېكمىەگ مازىرى

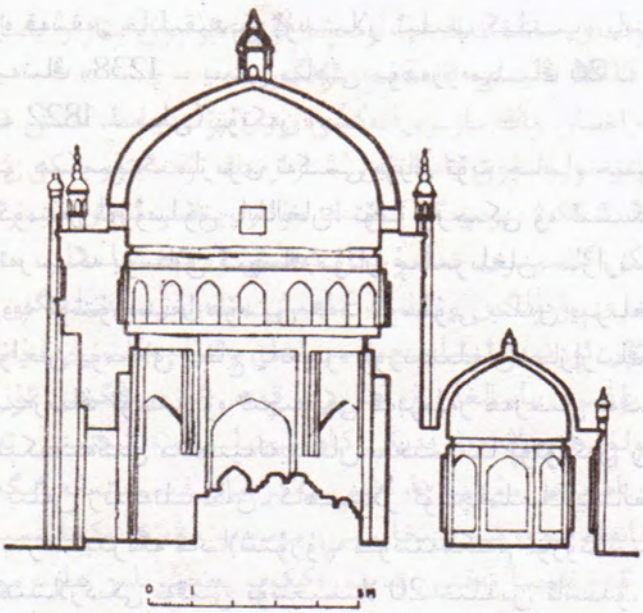
بەيسى ھېكمىەگ مازىرى يەكەن كونا شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان، شىنجاڭ بويىچە نەقىش - بېزەكلىرى كۆپ ۋە كۆركەم ياسالغان تارىخىي خاتىرە ئىمارەت.

بەيسى ھېكمىەگنىڭ ئەسلىي ئىسمى مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن، كۆچادا تۇغۇلغان. 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەنگە بەيسى دارىن قىلىپ بەلگىلەنگەن. 45 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. مازار ئىچىدىكى قارا تاختايغا يېزىلغان خاتىرە خەتتىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بەيسى ھېكمىەگ مازىرىنى «ئوغلى مۇھەممەد ھۈدىبەگ

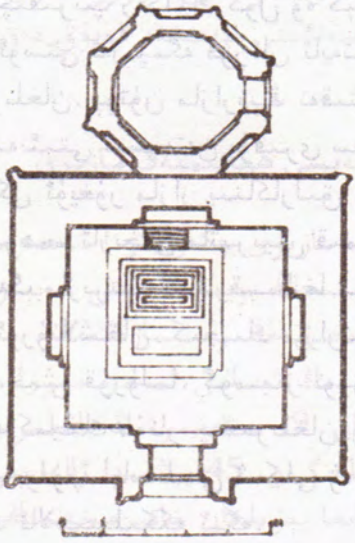
ەن ۋە قەشقەر خانلىقىدىن ئۇستىلار ئېلىپ كېلىپ» ياساتقان. جەرىيەنىڭ «1238 - يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ 26 - يىلى لادىيە 1822 - يىلى) پۈتكەن».

بەيسى ھېكمەبەگ مازىرى تەكشى يۇزى تۆت چاسا، خىش قۇ- ما، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. تۆت بۇرجىكى ۋە ئىشكىنىڭ كى تەرىپىگە يۇمىلاق كىچىك مۇنار چىقىرىلغان. مازارنىڭ جە- ۋ تەرەپ ئوتتۇرىسىغا ھۆسىن خەت ئۇسلۇبى بىلەن يېزىلغان ئا- ك ئويۇلغان يۇمىلاق ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان. مازارنىڭ سىر- گۈمبەزنىڭ ئۈستى ۋە ئىچىدىكى قەبرىلەر ھەرخىل نەقىش ۋە سى ھېكمەبەگنى مەدھىيەلەيدىغان بېغىشلىما پۈتۈلگەن رەڭلىك ھىش بىلەن زىننەتلەنگەن. كاھىشلار ئۆلچەملىك ياسالغان ۋە ئارا بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ مۇستەھكەم ئورۇنلاشتۇرۇل- ن. كاھىشلاردىكى نەقىش نۇسخىسىلا 20 خىلدىن ئاشىدۇ. مازار- ڭ ئىچى گەچ بىلەن سۈۋالغان. ئاستى تەرىپىگە بىر مېتىر ئې- زلىكتە زەدىۋال چىقىرىپ رەڭلىك گۈل ۋە گېئومېتىرىيەلىك قىش سىزىلغان. ئۈستى تەرىپىگە قۇرئان ئايەتلىرى خەتتاتلىق سلۇبى بىلەن يېزىلغان. پۈتۈن مازارنىڭ نەقىش - بېزەكلىرىنى شلەش ھۇنەر - سەنئىتى نىسبەتەن يۇقىرى سەۋىيەگە ئىگە بو- پ، چىڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مازار بىناكارلىق سەنئىتىنى تەتقىق لىشتا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

بەيسى ھېكمەبەگ مازىرىنىڭ ئارقىسىغا بىرنەچچە كىچىك زار ۋە قەبرىلەر ئورۇنلاشقان. كىچىك مازارنىڭ تەكشى يۇزى ەككىز تەرەپلىك، خىش قۇرۇلما، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. ەككىز بۇرجىكىگە كىچىك مۇنار چىقىرىلغان ۋە رەڭلىك كاھىش لەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ياسلىش شەكلى ۋە سەنئىتى جەھەتتە ۇزگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

بەيسى ھېكمبەگ مازىرى تەكشى يۈزى خەرىتىسى

بەيسى ھېكمبەگ مازىرىنىڭ كەسمە يۈزى خەرىتىسى

بەيسى ھېكمبەگ مازىرىدىكى رەڭلىك كاھىش نەقىش

بەيسى ھېكمبەگ مازىرىدىكى رەڭلىك كاھىش نەقىش

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى مۇھاپىزەت قىلىش، رېمونت قىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدا

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ـــ دۆلىتىمىز ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت مىراسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى كىرگەندىن بۇيانقى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى، ئىشلەپچىقىرىش ـ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى، دىنىي ئۆرپ ـ ئادەتلىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىش شىنجاڭنىڭ تارىخىنى، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت ـ سەنئەت، ھۇنەر ـ كەسىپ تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىش، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسى ئېلىپ بېرىش، ساياھەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە يېڭى ئىمارەتلەرنى لايىھەلەش ۋە گۈزەل سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ناھايىتى مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان 40 نەچچە يىلدىن بۇيان، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ۋە مۇھاپىزەت قىلىش خىزمىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. تارىخىي مەدەنىيەت ـ سەنئەت قىممىتىگە ئىگە ئىسلام ئىمارەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خارابە ـ ئىزلىرىغا نىسبەتەن نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۈچ قېتىم ئاپتونوم رايون بويىچە

نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن-لىرىدىن جەمئىي 164 نى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىسلام بە-ناكارلىق ئىزلىرى 30 دىن ئاشىدۇ. ھازىرغا قەدەر نۇقتىلىق مۇ-ھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكە-تىلمىگەن، لېكىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستىدا ساقلىنىۋاتقان بەلگىلىك تارىخ، مەدەنىيەت - سەنئەت، ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئىسلام بىناكارلىق ئىزلىرىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا ۋە مۇھاپىزەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراشتىكى ئاساسىي سەۋەب ئىككى خىل: بىرىنچىسى، كىشە-لەرنىڭ قەستەن بۇزغۇنچىلىق قىلىشى؛ ئىككىنچىسى، تەبىئىي بۇزغۇنچىلىق. كىشىلەر تەرىپىدىن قەستەن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىللىق قالايمە-قانچىلىق مەزگىلىدە ناھايىتى ئېغىر بولۇپ، نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئىسلام بىناكارلىق ئىزلىرى ئوخشاش بولمىغان دە-رىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. بەزىلىرى پۈتۈنلەي ۋەيران قە-لىۋېتىلىپ، ماتېرىيالىمۇ ساقلانمىغاچقا، ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئامال بولمىدى. پارتىيەنىڭ 13 - قۇرۇلتىيى 3 - ئومۇمىي يە-غىندىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇ-ھاپىزەت قىلىشقا دائىر قانۇن - تۈزۈملەرنى كۈچەيتىپ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش - مۇھاپىزەت قىلىش ئورگانلىرىنى تەسىس قىلغانلىقتىن، كىشىلەر تەرىپىدىن بولىدىغان قەستەن بۇزغۇنچىلىق ئاساسىي جەھەتتىن توسۇپ قېلىندى. تەبىئىي بۇز-غۇنچىلىق دېگىنىمىز ئاساسەن ئۇزاق مۇددەت ئىچىدە قار - يام-غۇر، بوران - چاپقۇن، يەر تەۋرەش سەۋەبىدىن قۇرۇلۇش ماتېرە-يالىلىرى كونىراپ چىرىپ كېتىش، ئۇل ئاساسى بوشاپ ئولتۇرۇ-شۇپ كېتىش، قۇرۇتلاپ سېسىپ كېتىش قاتارلىقلار بولۇپ، ئىما-رەتلەرنىڭ قۇرۇلما ۋە نەقىش بېزەكلىرىنى ئوخشاش بولمىغان دە-

رىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدۇ. كىشىلەرنىڭ قەستەن بۇزغۇنچىلىقى ئاساسىي جەھەتتىن توسۇپ قېلىنغاندىن كېيىن، تەبىئىي بۇزغۇنچىلىقتىن قانداق ساقلىنىش، مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىش خىزمىتىنى قانداق ئېلىپ بېرىش — نۆۋەتتە ئىسلام دىنى بىناكارلىق سەنئىتىنى مۇھاپىزەت قىلىش خىزمىتىدىكى تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك ئاساسلىق مەسىلە بولۇپ قالدى.

شىنجاڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تۇرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئەمەلىي رولى، ياسىلىش شەكلى، مەدەنىيەت - سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئولتۇرۇشلۇق قورۇ - جاي بىناكارلىقى، شەھەر بىناكارلىقى، بۇددا دىنى بىناكارلىقى، ئىسلام دىنى بىناكارلىقىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى ئوخشاش بولمىغان تۇرلەردىكى ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، ياسىلىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغاچقا، مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىش تېخنىكا تەلىپى ۋە كونكرېت ئىشلەش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدۇ. تۆۋەندە مەن پەقەت ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى مۇھاپىزەت قىلىش پىرىنسىپى، ئۇسۇلى ۋە تېخنىكا تەدبىرلىرى توغرىسىدا مەخسۇس توختىلىپ ئۆتىمەن:

رېمونت قىلىش پىرىنسىپى ۋە خىزمەت تەرتىپى

رېمونت قىلىش خىزمىتى — ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى مۇھاپىزەت قىلىشتىكى مۇھىم تەدبىرلەرنىڭ بىرى. رېمونت قىلىش خىزمىتى ئەگەر مەلۇم بىر پىرىنسىپنى يېتەكچى قىلمىسا، بەلكى بەزى ۋاقىتلاردا تېگىشلىك بولمىغان ئىسراپچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىش خىزمىتى جەريانىدا 1982 - يىلى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي ئىشلار كومىتېتى ئېلان قىلغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرى-

يىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش قانۇنى» نىڭ 14 - ماددىسىدىكى بەلگىلىمە «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەسلي ھالىتىنى ئۆزگەرتمەسلىك پىرىنسىپى» غا قاتتىق رىئايە قىلىشىمىز لازىم. مەملىكەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئىدارىسىنىڭ قۇرۇلۇشلارنى رېمونت قىلىش توغرىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ياسلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى، نەقىش - بېزەكلىرى، ماتېرىيالى، ئىشلەش تېخنىكىسى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە بىر-لەشتۇرۇپ، نۆۋەتتىلىق مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىش خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىش لازىم.

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەسلي ھالىتىنى ئۆزگەرتمەسلىك مەلۇم بىر ئىمارەتنىڭ ياكى بىر يۇرۇش ئىمارەتلەرنىڭ ئەڭ بۇرۇن ياسالغان ۋاقتىدىكى شەكىل قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەسلىك دېگەندىن ئىبارەت. شىنجاڭدا ئىسلام ئىمارەتلىرى ئەڭ بۇرۇن X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ياسلىشقا باشلىغان. يۇەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى ۋاقتىدا كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىپ ياسالغان ياكى كېڭەيتىپ ياسالغان. ھازىرقى قۇرۇلمىسى ۋە ياسلىش شەكلى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئۆزگەرتىپ ياسالغان ۋاقتىدىكى قۇرۇلمىسى ۋە ياسلىش شەكلى بولۇپ، بىز ئەسلي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندە پىرىنسىپ جەھەتتە ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئۆزگەرتىپ ياسالغان ۋاقتىدىكى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىز، يالغۇز ئاسلي قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئەسلي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى رېمونت قىلىش ۋاقتىدا نەقىش - بېزەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئورۇنلىرىنىڭ ئەسلي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىز لازىم. لېكىن نەقىش، ئويما، كاھىش، رەڭلىك رەسىم قاتارلىق ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ ئەسلي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ناھايىتى تەس بولۇپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مۇمكىن بولمايدىغانلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ھازىرقى ھالىتى بو-

يىچە ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت مۇھاپىزەت قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش، ئەسلىدىكى ياسلىش شەكلى، قۇرۇلما ۋە نەقىش بېزەكلىرىنى ئۆز ئەينى ساقلاپ قېلىش لازىم. پەقەت ئەسلىدىكى بىناكارلىق ئالاھىدىلىكى ساقلىنىپ قالغاندىلا، ئاندىن تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق قىممىتىنى ھەقىقىي تولۇق ساقلاپ قالالايدۇ.

مەيلى ئەسلىي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ياكى ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىش بولسۇن ھەر ئىككىلىسى قەدىمكى قۇرۇلۇشلارنى مۇھاپىزەت قىلىش - رېمونت قىلىشتىكى مۇرەككەپ ئىلمىي خىزمەت بولۇپ، رېمونت قىلىش جەريانىدا قەدىمكى ئىمارەتلەرنىڭ تارىخىي، سەنئەت ۋە ئىلمىي قىممىتىگە زىيان سالماسلىق ئۈچۈن بەلگىلىك لايىھەلەش تېخنىكىسى ۋە قۇرۇلۇش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن بولۇشى، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، كەسىپىي تېخنىكا سەۋىيەسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان قەدىمكى قۇرۇلۇش كەسىپىي خادىملىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە رېمونت قىلىش لازىم. ھەسسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى، ئومۇمىيۈزلۈك قېدىرىش ۋە لايىھەلەش ئېلىپ بېرىشى، لايىھەنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورۇنلارغا يوللاپ تەستىقلىتىشى، رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى تەشكىللەش ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىش خىزمىتىنى ياخشى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەسلىي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىككى ئاخىرقى مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

بىناكارلىق ئالاھىدىلىكى ۋە بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش

بىر يۇرۇش ئىسلام ئىمارەتلىرىنى رېمونت قىلىش ۋاقتىدا بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن بىناكارلىق ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرۈپ، شۇ ئىمارەتنىڭ ياسلىش

ئالاھىدىلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىش لازىم. بىز ئىسلام بىناكارلىقىغا نىسبەتەن مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، ھازىرغا قەدەر سۇڭ دەۋرىدىكى «بىناكارلىق قائىدە - شەكىللىرى» ۋە چىڭ دەۋرىدىكى «بىناكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ قۇرۇلۇش قىلىش قائىدە - تۈزۈملىرى» گە ئوخشاش ئىسلام ئىمارەتلىرىنى ۋە قۇرۇلمىسى، ماتېرىيال ئۆلچەملىرى ۋە قۇرۇلۇش تېخنىكىسىنى شەرھلەيدىغان مەخسۇس «بەلگىلىمە»، كىتاب ياكى ماتېرىياللارنى ئۇچراتمىدۇق. نۆۋەتتە ئىسلام ئىمارەتلىرىنى رېمونت قىلىشتا قوللىنىلىۋاتقان بىردىنبىر ئۇسۇلنىمۇ ئالدى بىلەن ھەرخىل تۈردىكى ۋە ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى ئىسلام ئىمارەتلىرىگە نىسبەتەن ئومۇميۈزلۈك ئۆلچەپ تەكشۈرۈش، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇ ئىمارەتلەرنىڭ بىناكارلىق ئۆلچەم ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، شۇ ئىمارەتلەرنى رېمونت قىلىشتىكى تېخنىكىلىق ئاساس قىلىشتىن ئىبارەت.

بىزنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىشىمىزچە، ئۆتمۈشتە بىر يۇرۇش مەسچىت ياكى ھازىر قۇرۇلۇشنى ئېلىپ بارغان ۋاقىتىدا ئۇستاكارلار ئۆزلىرىنىڭ كۆپ يىللىق توپلىغان تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن شۇ ۋاقىتتىكى ئىقتىسادىي ئەھۋالى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە ياساش تېخنىكىسىغا ئاساسەن ئاددىي لايىھەسىنى ئىشلەپ، خەرىتىسىنى سىزىپ چىقىپ (بەزى ۋاقىتلاردا خەرىتىنىمۇ سىزمىغان)، تەكشى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇرۇلمىسىدىكى مۇھىم ئورۇنلارنىڭ بىر تۇتاش ئۆلچىمىنى بەلگىلەپ، بىر تەرەپتىن لايىھەلەپ، يەنە بىر تەرەپتىن ياساش قۇرۇلۇشىغا يېتەكچىلىك قىلغان، بىناكارلىق ئۆلچەملىرى جەھەتتە قاتتىق ھەم بىر تۇتاش بەلگىلىمە بولمىغاچقا، گەرچە بىناكارلىق ئۇسۇلى ۋە قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئومۇملۇققا، ياسلىش شەكلى جەھەتتە ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسىمۇ، ياغاچ ماتېرىياللىرىنى ئىشلەتكەندە، تام قوپۇرغاندا بىر تۇتاش بەلگىلىمە ياكى قېلىپلاشقان ئۆلچەملىك سان بولمى-

غاچقا، ئۇستىكارلار مەلۇم بىر قۇرۇلۇشقا يېتەكچىلىك قىلغاندا ئاساسىي ئۆلچەملىرىنى بەلگىلىگەن بولسىمۇ، پەقەت قۇرۇلۇشنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئۆزى بىلگەن ۋە قۇرۇلۇشنىڭ سۈرئىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىگىلىگەن، لېكىن كېيىنكىلەر ئۇچۇن يازما ماتېرىيال ۋە خەرىتە سىزىپ قالدۇرمىغان. شۇنىڭ ئۈچۇن بىز بىر يۇرۇش ئىسلام ئىمارەتلىرىنى رېمونت قىلغان ۋاقتىدا هەممە ئىشنى باشتىن باشلاپ، ئالدى بىلەن بىز رېمونت قىلماقچى بولغان ئىمارەتنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈپ، ياساش ۋاقتىدىكى بارلىق ئۆلچەم، بەلگىلىمىلەرنى ئىگىلەپ، هازىرقى هالىتى خەرىتىسىنى تولۇق سىزىپ چىقىپ، نىسبەتەن توغرا بولغان ئۆلچەپ تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى ۋە بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش جەريانىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن تەتقىقات ۋە تەھلىل ئېلىپ بېرىپ، ئەمەلىي ماتېرىيال ۋە تەتقىقات نەتىجىسىگە ئاساسەن ئۇنى رېمونت قىلىش لايىھەسىنى ۋە رېمونت قىلىش تېخنىكا تەدبىرلىرىنى بەلگىلەپ چىقىشىمىز لازىم.

بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان ۋاقتىدا ئالدى بىلەن شۇ ئىمارەتنىڭ قۇرۇلمىسىنىڭ بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى (مەسىلەن، لىم، تۇڭرۇك، جەگە، ئېگىلگەن، ئاجرىغان، يېرىلغان، چىرىگەن، مۇنار، گۈمبەزلىرى، يېرىلغان، قىڭغايغان، ئۆرۈلگەن ياكى ئۇلى - ئاساسى ئولتۇرۇشقان قاتارلىقلار) تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، ئەمەلىي ئەھۋالنى ئۆلچەپ، خەرىتىسىنى سىزىپ، رەسىمگە تارتىپ، تېخنىكىلىق تەدبىرلەرنى بەلگىلىگەندە پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى قىلىشىمىز لازىم. هەر خىل ماتېرىياللارنى توپلاپ، تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇهىمى هازىرقى هالىتىنىڭ فوتو سۈرىتى بولۇپ، خەرىتە ۋە باشقا ماتېرىياللارغا نىسبەتەن ئىشەنچلىك، قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، كونا بىلەن يېڭىنى سېلىشتۇرۇشتا ياخشى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىق-

لىغاندا، قۇرۇلما ۋە ياسىلىش شەكلىدىن باشقا تەكشۈرۈپ ئۆ-
تىلاش ئەڭ قىيىن بولغىنى نەقىش - بېزەكلىرى، مەسىلەن، كا-
ھىش، گەج نەقىش، ياغاچ ئويما، خىش ئويما نەقىش، گۈللۈك
خىش، رەڭلىك رەسىم قاتارلىقلارنىڭ نەقىش نۇسخىلىرى ۋە ئىش-
لەش تېخنىكىسى بولۇپ، نەقىش - بېزەكلىرىنىڭ بۇزۇلغان قىس-
مىنىڭ ئەسلىدىكى نەقىش نۇسخىلىرى ۋە ياساش تېخنىكىسى جە-
ھەتتىكى ماتېرىياللار بولمىسا، ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلمىسىغا
نىسبەتەن ئېيتقاندا قىيىن بولۇپ، ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ بۇزۇ-
لۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغاندا نەقىش - بېزەكلىرىنى
تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ئالدى بىلەن بىزنىڭ دىققەت ئېتىبارىمىزنى
قوزغىشى لازىم.

رېمونت قىلىش لايىھەسىنى سىزىش ۋە خامچوتىنى ھېسابلاپ چىقىش

رېمونت قىلىش جەريانىدا ئىمارەتلەرنىڭ تارىخىي، سەنئەت،
ئىلمىي قىممىتىگە زىيان يەتكۈزمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىش،
ئۇنىڭ بىناكارلىق ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئەسلىي ھالىتىنى ساقلاپ
قېلىش ئۈچۈن دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت
قىلىش قانۇنى ۋە قەدىمكى قۇرۇلۇشلارنى رېمونت قىلىشقا مۇنا-
سىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرنى توغرا ئىگىلەپ، ئىسراپ قىلماسلىق،
ئاز پۇل خەجلەپ كۆپ ئىش قىلىش پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ،
بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ئاساسىدا ئەتراپلىق
لايىھەلەش ئېلىپ بېرىپ، رېمونت قىلىش لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا
قويۇپ، مۇناسىۋەتلىك ئالىملار مۇزاكىرە قىلىپ، تەستىقلىغاندىن
كېيىن لايىھەگە ئاساسەن ياساش خەرىتىسىنى سىزىپ ۋە خامچوتـ-
نى ئىشلەپ چىقىپ، مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىپ ئەس-
لىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىنى پىلانلىق ئاساستا باسقۇچقا بۆلۈپ

ئېلىپ بېرىش لازىم.

لايىھەلەش خەرىتىسى ئوخشاش بولمىغان ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، رېمونت قىلىشتىن بۇرۇنقى ھازىرقى ھالەت خەرىتىسى بولۇپ، ھازىرقى ھالەت خەرىتىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى، رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى ھالىتى بولۇپ، لايىھەلەش خەرىتىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى ھالىتىنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئۆزگەرتمەي رېمونت قىلىشقا توغرا كەلسە، ئومۇمىي قۇرۇلمىنىڭ ھازىرقى ھالەت خەرىتىسىنى لايىھەلەش خەرىتىسى ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. نەقىش ـ بېزەكلىرىنى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە توغرا كەلسە چوڭايتىلغان خەرىتىسىنى سىزىش، قايتا ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھازىرقى ھالەت خەرىتىسى ۋە قايتا ياساش لايىھە خەرىتىسىدىن ئىبارەت ئىككى خەرىتىنى بىرلا ۋاقىتتا سىزىپ چىقىش لازىم. رېمونت قىلىش قۇرۇلۇش خامچوتى لايىھەلەش خەرىتىسى ۋە چۈشەندۈرۈشىگە ئاساسەن ئالدى بىلەن ئىش تۈرى مىقدارى بويىچە خامچوت قىلىپ ھېسابلاپ چىقىپ، «قۇرۇلۇش مىقدارىنى ھېسابلاش جەدۋىلى» گە تولدۇرىدۇ. يەككە ئىش تۈرى سوممىسى ۋە قۇرۇلۇش كۆلىمى بويىچە ئادەم ئىش ھەققى، ماتېرىيال سوممىسى قاتارلىق بىۋاستە چىقىمنى ھېسابلاپ چىقىپ، بىۋاستە چىقىمغا قوشساق يىغىندىسى ئومۇمىي خامچوت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

رېمونت قىلىش خامچوتى تەخمىنەن خامچوت ۋە دەسلەپكى خامچوت دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. رېمونت قىلىش خامچوتىنى ئالدى بىلەن قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن ھېسابلاپ چىقىدۇ. ئادەتتىكى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇش خامچوتىنى ۋە كېچىك تېپتىكى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىدا پەقەت دەسلەپكى خامچوت ئىشلەپ چىقىلسىلا بولىدۇ. قەدىمكى ئىمارەتلەرنىڭ رېمونت قىلىنىش قۇرۇلۇشىدا ئىش تۈرى ئالاھىدە بولغاچقا، ھازىرغىچە پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بىر تۈتاش ماتېرىيال ھەققى باھاسى بولمىغاچقا ئىسلام بىنالىرىنى

رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىدا ئالدى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق يېڭى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنىڭ باھاسىنى ئاساس قىلىپ، ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن ئۆزگەرتىپ ھېسابلىسا بولىدۇ. بەزى ۋاقىتلاردا قۇرۇلۇش قىلىش ئۈسۈلى ۋە ماتېرىياللار ئالاھىدە بولغاچقا مۇۋاپىق بولغان باھا ئۆلچىمىنى تاپالمايلا قالغاندا پېشقەدەم ئۇستىكارلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن تەخمىنەن ھېسابلاپ چىقسا بولىدۇ.

تەكشۈرۈپ تەستىقلاش تەرتىپى

رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى لايىھەلەش، خامچوت قىلىش خىزمىتى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا يوللاپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن قۇرۇلۇش باشلاش لازىم. ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى ئالدى بىلەن ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە يوللاپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئورۇنلىرىغا ئەنگە ئالدۇرۇش لازىم. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلىغاندىن كېيىن مەملىكەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئىدارىسىغا ئەنگە ئالدۇرۇش لازىم. ھەر خىل رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشلىرىنى تەستىقلىغاندا يوللاشقا تېگىشلىك ماتېرىيال ۋە ھۆججەتلەرنى تولۇق ئەۋەتىپ بېرىش لازىم. رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى: رېمونت قىلىش ئۈسۈلى ۋە تېخنىكىسى توغرىسىدا ئىزاھات دوكلاتى، رېمونت قىلىش خامچوتى، بۇزۇلۇش ھالىتىنىڭ خەرىتىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قۇتقۇزۇش خاراكتېرىدىكى مۇستەھكەملەش قۇرۇلۇشى: مۇستەھكەملەش ئۈسۈلى ۋە تېخنىكىسى توغرىسىدا ئىزاھات دوكلاتى،

لايىھەلەش خەرىتىسى، قۇرۇلۇش خامچوتى، بۇزۇلۇش ھالىتىنىڭ رەسىمى، كۆلىمى زور قۇرۇلۇشلارنىڭ قۇرۇلمىسىنى ھېسابلاش نەتىجىسىنى بىللە قوشۇپ ئەۋەتىش لازىم.

ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى: ھازىرقى ھالەت خەرىتىسى ۋە فوتو رەسىمى، ئەسلىگە كەلتۈرۈش لايىھەلەش خەرىتىسى، تېخنىكا ئىزاھاتى دوكلاتى، قۇرۇلۇش خامچوتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى ئىككى قېتىمغا بۆلۈپ يولۇلىنىدۇ: بىرىنچى قېتىمقىسى، دەسلەپكى لايىھەسى بولۇپ، ھازىرقى ھالەت خەرىتىسى، ئەسلىگە كەلتۈرۈش دەسلەپكى لايىھە خەرىتىسى، ئىزاھات دوكلاتى، ئەسلىگە كەلتۈرۈش دەسلەپكى لايىھە خەرىتىسى، ئىزاھات دوكلاتى، تەخمىنەن خامچوت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى قېتىمقىسى، قۇرۇلۇش لايىھەلەش خەرىتىسى (قۇرۇلما ۋە بىناكارلىق خەرىتىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، قۇرۇلمىسىنىڭ چوڭايتىلغان خەرىتىسى، قۇرۇلۇش دەسلەپكى خامچوتى، قۇرۇلۇش تېخنىكىسى توغرىسىدا ئىزاھات قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

نەقىش ـ بېزەكلىرىنى رېمونت قىلىشقا توغرا كەلسە، نەقىش ـ بېزەكلىرىنىڭ چوڭايتىلغان ئۆلچەملىك خەرىتىسىدىن باشقا، ئىشلەش تېخنىكىسى ۋە تەلەپلىرى توغرىسىدىكى ئىزاھاتنى قوشۇپ يوللاش لازىم. ئەسلىي ئورنىدىن ئىككىنچى بىر ئورۇنغا يۆتكەپ سالىدىغان قەدىمكى قۇرۇلۇشلارنىڭ يۆقىرىغا يوللاپ تەستىقلىتىش دوكلاتىنىڭ مەزمۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، يۆتكەشتىكى سەۋەب ۋە يېڭى ئورۇننىڭ مۇھىت شارائىتى توغرىسىدىكى ئىزاھات ۋە ئومۇمىي تەكشى يۈزى خەرىتىسى قوشۇپ يوللىنىشى لازىم.

رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش ۋە تېخنىكىلىق تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش

بىر يۈرۈش قەدىمكى ئىمارەتلەرنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنىڭ مۇۋاپىقلىقى بولۇش ياكى بولماسلىقى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش ۋە تېخنىكىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. قەدىمكى قۇرۇلۇشلارنى رېمونت قىلىشتا توغرا بولغان قۇرۇلۇش لايىھە خەرىتىسى ۋە خىراجەت پېتەرلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى نىسبەتەن تولۇق بولغان قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئۇسۇلى ۋە تېخنىكىسى بولمىسا قەدىمكى ئىمارەتلەرنى تەلەپكە ئۇيغۇن ھالدا ياخشى رېمونت قىلىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس. بىز بۇ يەردە تەكىتلەۋاتقان تېخنىكا، لايىھەلەش تېخنىكىسى ۋە قۇرۇلۇش قىلىش تېخنىكىسىنى، مۇۋاپىق بولغان رېمونت قىلىش تەدبىرلىرى ۋە تېخنىكىلىق ئىشچىلارنى تەربىيەلەش دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى باشلاشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن كۈندىلىك قۇرۇلۇش قىلىش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىش ۋە نەق مەيداندا ئىش باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى ئورنىتىش، تېخنىك ئىشچىلارنى ۋە تېخنىك خادىملارنى لايىھەلەش خەرىتىسىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئەستايىدىل كۆرۈپ چىقىشقا تەشكىللەش، ئىمارەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ياسلىش ئالاھىدىلىكى، قۇرۇلما شەكلى، نەقىش - بېزەك نۇسخىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئىشلەش ئۇسۇلىنى ئېنىق ئىگىلىۋېلىش، رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى جەريانىدا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلسە، ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتۇش، مۇستەھكەملەش ئارقىلىق ساقلاپ قېلىشقا بولىدىغان ماتېرىياللارنى قەتئىي ئالماشتۇرماسلىق لازىم. چۈنكى بىر يۈرۈش ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ قىممىتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ تارىخىي - ئىلمىي قىممىتى ۋە ئۇنى ئەڭ بۇرۇن

ياسىغان ۋاقىتتا ئىشلەتكەن ماتېرىيال بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى جەريانىدا نەق مەيدانىدا ئىش خاتىرىسى يېزىش ۋە سۈرەتكە تارتىپ ماتېرىيال قالدۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، رېمونت قىلىش لايىھەسىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن نەق مەيدانىدا سۈپەت تەكشۈرۈش ۋە كۆمۈلۈپ كەتكەن يوشۇرۇن ئورۇنلارنى ئېچىپ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنىڭ پىلانى بويىچە ئۆز ۋاقتىدا ئورۇنلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

قۇرۇلۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن بەلگىلىمە بويىچە باشقۇرغۇچى ئورۇن ۋە ئەسلىدە رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى تەستىقلىغان ئورۇن تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشى لازىم. ئۆتكۈزۈۋېلىش، تېخنىكىلىق ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋاقتىدا مۇھىم نۇقتىنى يوشۇرۇن، كۆرگىلى بولمايدىغان ئۇلى، ئۆگزىسى، سۇدىن مۇداپىئەلىنىش، ماتېرىياللارنى يەملەپ مۇستەھكەملەش تېخنىكىسى ۋە ياساش ئۇسۇلى قاتارلىق ئورۇنلىرىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشقا قارىتىش لازىم. ئەگەر لايىھەگە ئۇيغۇن بولمىغان تەرەپلىرى بولسا ۋاقتىدا تۈزىتىش، تېخىمۇ ئېغىر ئىقتىسادىي زىيانىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش لازىم.

ئەڭ ئاخىردا ئۆتكۈزۈۋېلىش دوكلاتى يېزىش: ئۆتكۈزۈۋېلىش دوكلاتى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى سۈپەت جەھەتتىن ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە قۇرۇلۇش خامچوتى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۆتكۈزۈۋېلىش دوكلاتى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى، ئەستايىدىل يېزىلىشى، تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، مۇندىن كېيىنكى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن پۈختا ئاساس يارىتىش لازىم.

رېمونت قىلىش قۇرۇلۇش تۈرى

شىنجاڭدىكى ئىسلام بىنالىرىنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى بۇزۇلۇش دەرىجىسى ۋە تېخنىكا تەلىپىگە ئاساسەن ئوخشاش بولـ

مىغان دەرىجىدە رېمونت قىلىنىدۇ. بۇ ئادەتتە تۆت تۈرگە بۆ-لۈنىدۇ:

1. ئاسراش قوغدىلىشى

ئاسراش قوغدىلىشى — ئىمارەتلەرنىڭ ئۆزۈن ۋاقىت ئۆزگۈلۈپ كەتمەسلىكى، بۇزۇلۇش ئەھۋالىنىڭ ئۆزۈكسىز كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئىمارەتلەرنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن، ئىمارەتلەرنىڭ قوغدىلىمىسى، ياسىلىش شەكلى، نەقىش - بېزەكلىرى ۋە رەڭگىنى ئۆزگەرتمەستىن، ئۆز ئەينى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان كۈندىلىك رېمونت قىلىش ۋە ئاسراش قوغدىلىشى كۆزدە تۇتىلىدۇ (مەسىلەن، مۇھىت شارائىتىنى ياخشى - پاكىز ساقلاش، سۇ ئېقىتىش ئېرىقلىرىنى راۋانلاشتۇرۇش، ئۆگ-زىسىدىن يامغۇر - قار سۇلىرى ئۆتمەسلىك، سۇ ۋە ئوت ئاپىتىدىن مۇداپىئە كۆرۈش، گەچ نەقىش، كاھىش ۋە رەڭلىك رەسىم قاتارلىق نەقىش - بېزەكلىرىنىڭ بۇزۇلغان ئورۇنلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا رې-مونت قىلىپ تۇرۇش قاتارلىق رېمونت تۇرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئا-لىدۇ).

نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئىسلام ئىمارەتلىرى بەلگە-لىك تارىخىي قىممەتكە ئىگە مەدەنىيەت يادنامالىرى بولۇپلا قال-ماستىن، بەلكى بەزى ئىسلام ئىمارەتلىرى ھازىرمۇ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئورۇن بولۇپ، داۋاملىق ئىشلىتىلىش ئېھتىياجى بويىچە ئېيتقاندا كۈندىلىك ئاسراش قوغدىلىشى كەم بولسا بولمايدىغان خىزمەتلەرنىڭ بىرى. كۈندىلىك ئاسراش خىزمىتىنى كۈ-چەيتىش، ئاز پۇل خەجلەپ، رېمونت قىلىش ۋەزىپىسىنى يېنىكلە-تىپ، ۋاقىتنى ئۈزارتىپ، ھازىرقى ھالىتىنى ئۇزۇن ۋاقىت ساقلاپ قېلىپ، مۇھاپىزەت قىلىش خىزمىتى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىشتىن ئىبارەت.

2. قۇتقۇزۇۋېلىش قۇرۇلۇشى

قەدىمكى ئىمارەتلەر ئېغىر خەتەرلىك باسقۇچقا بېرىپ قالغاندا تېخنىكا، ئىقتىساد ۋە ماددىي ماتېرىيال قاتارلىق شەرتلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ۋاقتىدا ئۇزۇل ـ كېسىل رېمونت قىلىش ئىمكانىيىتى بولمىغاندا ۋاقتىلىق مۇستەھكەملەش تەدبىرلىرىنى قوللىنىش قۇرۇلۇشى «قۇتقۇزۇش خاراكتېرىدىكى مۇستەھكەملەش قۇرۇلۇشى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، تۈيۇقسىز يەر تەۋرەش، ئۇلى ئولتۇرۇشۇپ كېتىش سەۋەبىدىن لىم ۋە جەگىلىرى ئېگىلىپ كېتىش، تاملىرى ئۆرۈلۈپ كېتىش خەۋپى كۆرۈلگەندە قۇتقۇزۇش خاراكتېرىدىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، مەلۇم ۋاقىت ساقلاپ قېلىپ، ئۆرۈلۈپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلۇشنىڭ مەقسىتى ئۇزۇن ۋاقىت ساقلاپ قېلىش، لېكىن ئۇزۇل ـ كېسىل رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكىمۇ توسقۇنلۇق قىلماسلىق، قۇراشتۇرۇشقىمۇ ياكى ئېلىۋېتىشكىمۇ قولايلىق بولغان تېخنىكا تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، ئىمارەتلەرنىڭ ئۆرۈلۈپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ۋاقتىنى كۇتۇپ تۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

3. رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى

رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى نىسبەتەن ئۇزۇل ـ كېسىل رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى بولۇپ، ئەسلىي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئاساس قىلىش، پۈتۈن قىسمىنى ياكى مەلۇم قىسمىنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ـــ قۇرۇلما، ياسىلىش شەكلى جەھەتتە ئەسلىي ھالىتىگە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە رېمونت قىلىش جەريانىدا ئۆزگەرتىۋەتكەن، شەكلى ئۆزگەرگەن يا كى قوشۇپ كۆپەيتىپ ياسىغان ياكى ئېلىۋەتكەن قىسمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئىمارەتلەرنى ياسىغان ۋاقتىدىكى ھالىتىگە كەلتۈ-

رۇش دېگەندىن ئىبارەت.

رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى تېخنىكا جە-
ھەتتە مۇرەككەپ، تەلەپ ئۆلچىمى يۇقىرى بولغان بىر تۈرلۈك تە-
قىقات خىزمىتى. بۇزۇلغان قىسمىنى قاناق ئەسلىگە كەلتۈرۈش
تۇغرىسىدا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئەسلى
ھالىتىگە نىسبەتەن ئىنچىكە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭ
ياسىلىش ئالاھىدىلىكى ۋە ئەسلىدىكى قۇرۇلمىسى، ياسىلىش
شەكلى ۋە نەقىش - بېزەكلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى
تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ چىقىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بەلگىلىك
رېمونت قىلىش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەندىلا ئاندىن ئەسلىگە كەل-
تۈرۈش قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. شىنجاڭ
ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش
قۇرۇلۇشىدا نىسبەتەن قىيىن بولغىنى نەقىش - بېزەكلىرى ۋە
رەڭگىنى ئەسلى ھالىتى بويىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈش بولۇپ، كا-
مىش ۋە گەچ ئويما نەقىشلىرىنى ئىشلەش تېخنىكىسى نىسبەتەن
مۇرەككەپ. ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغۇچى تېخنىك
ئىشچىلار بولمىغاچقا ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇن ئەستايىدىل
تەتقىقات ۋە تەجرىبە ئېلىپ بېرىپ، ئىشلەش تېخنىكا مەسلىسى-
نى ھەل قىلغاندىلا ئاندىن ئەسلى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش
مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

4. يۆتكەپ ياساش قۇرۇلۇشى (قايتا ياساش قۇرۇلۇشى)

ئادەتتە، نىسبەتەن چوڭ كۆلەمدىكى سوتسىيالىستىك ئاساسىي
قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغاندا قەدىمكى قۇرۇلۇشلارنى مۇھاپىزەت قە-
لىش بىلەن ئۆزئارا زىددىيەت پەيدا بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ۋاقىتتا ئا-
ساسىي قۇرۇلۇشقىمۇ پايدىلىق بولۇش، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى-
نى مۇھاپىزەت قىلىشقىمۇ پايدىلىق بولۇشتىن ئىبارەت ئىككىگە
پايدىلىق بولۇش پىرىنسىپىغا ئاساسەن، ئىسلام ئىمارەتلىرىنى
يۆتكەپ قايتا ياساش قۇرۇلۇشى «يۆتكەپ قايتا ياساش قۇرۇلۇشى»

دەپ ئاتىلىدۇ. يۆتكەشكە تېگىشلىك قۇرۇلۇشنىڭ ساقلىنىش ھالىتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پۈتۈنلەي چۈۋۈپ تاشلاپ، يېڭى ئورۇنغا يۆتكەپ، قايتىدىن يېڭى ئۇل قويۇپ، ئەسلىي ماتېرىيالى ۋە قۇرۇلمىسى، ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرىنى ئۆزگەرتمەستىن، ئەسلىي ھالىتى بويىچە ياسىلىدۇ.

نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئاتاقلىق شەخس، مەشھۇر ئىزلار شەرتىگە توشىدىغان ئىسلام خاتىرە ئىمارەتلىرى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسا (مەسىلەن، مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» قوزغىغان 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە بەزى نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان قەدىمكى ئىمارەتلەر ۋە ئۇنىڭ ئىزلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان)، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن خەلق ھۆكۈمىتىگە يوللاپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئەسلىي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى «قايتا ياساش قۇرۇلۇشى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، XI ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئالىم، پەيلاسوپ، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە «سول» چىل لۇشيەننىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان. 1986 ـ يىلى خەلق ھۆكۈمىتى قايتا ياساشنى قارار قىلغان. ھازىر قەبرىگاھى قايتا ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. قايتا ياساش قۇرۇلۇشىدا ئىمكانقەدەر ئەسلىدىكى ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى، نەقىش ـ بېزەكلىرىنى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك، پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا ئۇنىڭ ئەسلىدىكى تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق قىممىتىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ.

ئاسراش ۋە رېمونت قىلىش

1. ئۆزگىرىسىنى ئاسراش ھەم رېمونت قىلىش

ئۆزگىرىسىنى ئاسراش ۋە رېمونت قىلىش ـــ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئىسلام بىناكارلىقىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە رېمونت قە-

لىش خىزمىتىدە ئەڭ چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدىغان قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى. ئۆگزىسىدىن سۇ ئاقمىسا، ئۇلى ئولتۇرۇشۇپ كەتمىسە، قۇ-رۇلمىسىنىڭ مۇقىملىقى ۋە بەلگىلىك ئېغىرلىق كۆتۈرۈش كۈچى ساقلاپ قېلىنسا توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋە خىش قۇرۇلمىلىق - گۈمبەز تورۇسلۇق ئىمارەتلەرنىڭ ئۆمرى شۇنچە ئۇزۇن بولمىدۇ.

شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ چوڭ ئىبادەت زالى، دەرۋازا ۋە پەشتاق مۇنارلىرىنىڭ ئۈستى ئاساسەن يانتۇ تو-رۇسلۇق بولۇپ، ئۈستىگە ساپال ۋاسا قويۇلغان. يانتۇ تورۇسلۇق ئۆگزىلەرنى ئاسراش ۋە رېمونت قىلىش ئۈسۈلى ئوتتۇرا تۈزلەڭ-لىكتىكى يانتۇ تورۇسلۇق قەدىمكى ئىمارەتلەرنىڭ ئۆگزىسىنى ئاسراش ۋە رېمونت قىلىش ئۈسۈلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بىز بۇ يەردە كونكرېت تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەيمىز.

جەنۇبىي ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ ئۆگزىسى تۈز تورۇسلۇق ۋە گۈمبەز تورۇسلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ، ھاۋاسى نىسبەتەن قۇرغاق، يامغۇر - يېغىن مىقدارى ئاز بولغاچقا، ئۆگزىسىدە ئازراق يانتۇلۇق بولسىلا يامغۇر سۈلىرى ئېقىپ چۈشۈپ كېتىدۇ. شۇڭا ئۆگزىسىنى ئاسراشتا تەبىئىي ئۈستۈنلۈككە ئىگە. ئەگەر تۈز تورۇسلۇق ئۆگزىلەرنى داۋاملىق ئاسراپ رېمونت قىلىپ تۇرمىسا، ئۆگزىسى يېرىلىپ، يامغۇر ئۆتۈپ كېتىپ، قۇرۇلمىسى ۋە ئۇلىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇپ تاشلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىپەرۋالىق قىلىشقا بولمايدۇ. تۈز تورۇسلۇق ئۆگ-زىلەردىن يامغۇر ئۆتۈپ كېتىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى — ئۆگزىسى كەڭ، يامغۇردىن مۇداپىئە كۆرۈش تەدبىرلىرى يوق، ئازراق يانتۇ-لۇقمۇ يوق، يامغۇر چۈشىدىغان نولىرىنىڭ ئېغىزى ئېتىلىپ قال-غان. ئەگەر يامغۇر كۆپ ياغسا ئېقىپ چۈشۈپ كېتەلمەي، يىغىلىپ قېلىپ، ئۆگزىسىدىن سۇ ئاقمىدۇ. بۇ قۇرۇلۇش لايىھەسى ۋە قۇرۇ-لۇش قىلىش سۈپىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلە. ئىككىنچىدىن، تۈۋرۈك لىملىرىنىڭ بەزىلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن، ئېگىلىپ

كەتكەن ياكى يەر تەۋرەش سەۋەبىدىن ئۆگزىسى يېرىلغان. بۇ قۇ-رۇلمىسىغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ بىرىنچى خىلدىكى كۆپرەك ئۇچرايدىغان ئەھۋال. بۇنداق ئۆگزىلەرنى كۇندىلىك ئاسراش خىز-مىتى بىلەن ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. ئىككىنچى خىلدىكىلەر-نىڭ ئۆگزىسىنى ئېچىپ تاشلاپ رېمونت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۆگزىسىنى كۇندىلىك ئاسراش ــ ئاساسلىقى بۇران چىقىپ يامغۇر ياغقاندا ئۆگزە ئۇستىدە ئاسان توسالغۇ پەيدا قىلىدىغان ئوت-چۆپ، توپا - توزان، پارچە - پۇرات نەرسىلەرنى ھەر يىلى ئاز دې-گەندە بىر قېتىم ئومۇميۇزلۇك تازىلاش، سۇ يىغىلىپ قېلىش ئىمكانىيىتى بولغان ئورۇنلارنى ۋاقتىدا تازىلاش، بەلگىلىك يانتۇ-لۇقنى ساقلاپ قېلىش، سۇ چۇشۇش ئېغىزلىرىنى تازىلاپ، يامغۇر سۇلىرىنى ۋاقتىدا ئاققۇزۇۋېتىش، بۇنىڭ بىلەن ئۇلىنىڭ قۇرۇق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم. قەدىمكى ئىمارەتلەرنىڭ ئەترا-پىغا ئېرىق كولاپ، گۇل تېرىغاندا قەدىمكى ئىمارەتلەر بىلەن بې-گىلىك ئارىلىقنى ساقلاش، ئۇلىنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كېتىش سەۋە-بىدىن ئۆگزىسى يېرىلىپ، سۇ ئېقىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەكشى تورۇسلۇق ئىسلام ئىمارەتلىرى-نىڭ قۇرۇلمىسىغا لىم ۋە ھاراقنىڭ ئۇستىگە قاتار جەگە قويۇل-غان، جەگە ئۇستىگە ۋاسا تىزىلغان، ۋاسا ئۇستىگە بورا سېلىنىپ، ئۇستى سامانلىق لاي بىلەن سۇۋالغان. ئۆگزىسىنىڭ ئىسسىقلىق ساقلاش قەۋىتى قېلىن بولۇپ، 10 ~ 15 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇلار سۇ ئۆتۈشتىن ساقلىنىش ۋە ئىسسىقلىق ساقلاش ئۈچۈن لايمىلەنگەن. ئۆگزىسىنى كۆپ قېتىم رېمونت قىلىش جەريانىدا ئۇستىدىكى توپا ۋە لاي قېلىن سېلىنغاچقا (ئەڭ قېلىن يەرلىرى 40 ~ 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ)، پۇتۇن قۇرۇلمىسىنىڭ ئېغىر-لىق كۆتۈرۈش كۈچىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئۆگزىنى ئېچىپ ئومۇ-يۇزلۇك رېمونت قىلغاندا ياغاچ قۇرۇلمىلارنىڭ ئېغىرلىق يۈكىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن بىرىنچى خىل ئۇسۇل ئەسلىدىكى ئۇسۇل بو-

ىچە توپىغا سامان ياكى پاخال ئارىلاشتۇرۇپ، ئۇچ قەۋەت لاي سې-
لىپ سۇۋاپ، قېلىنلىقىنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 ~ 15 سان-
تىمېتىر ئەتراپىدا تىزگىنلەپ، نېپىزرەك قىلىپ يېپىش. ئىك-
كىنچى خىل ئۇسۇل ــ ئېغىرلىقى يەڭگىل ماتېرىياللارنى توپا -
لاي ئورنىدا ئىشلىتىپ، ئۆگزىنىڭ پۈتۈن ئېغىرلىقىنى يەڭگىللە-
تىش، بۇنىڭغا مۇۋاپىق بولغان ماتېرىيال كۆمۈر شاخىرى بولۇپ،
تاشپاختا بىلەن ھاكىنى ئارىلاشتۇرۇپ، سۇ سېپىپ 5 ~ 10 كۈن
دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. ھاك بىلەن تاشپاختىنىڭ نىسبىتى 3:1 بو-
لىدۇ. تاشپاختا توپىغا قارىغاندا ئۇچ ھەسسە يەڭگىل بولۇپ، پۈتۈن
ئۆگزىنىڭ ئېغىرلىقىنى ئۇچ ھەسسە يەڭگىللىتىدۇ. ئەگەر ئۆگزە-
گە يەڭگىل ھەم سۇ ئۆتمەيدىغان ماتېرىياللار ئىشلىتىلسە، ياغاچ
قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىشقا چوڭ پايدىسى بار.

ئىككى قەۋەت ماي قەغەز، ئۇچ قەۋەت ماي سېلىپ، سۇ ئۆتمەس
قەۋىتى ياساش ئۈسۈلى ئۆگزىدىن يامغۇر سۈيى ئۆتۈشتىن ساقلە-
نىشتا ئۇنۇمى نىسبەتەن ياخشى. لېكىن ماي قەغەز 20 يىلدىن 30
يىلغىچە چىدايدۇ، مەڭگۈلۈك بولالمايدۇ. بۇ خىل ئۈسۈلمۇ ئۆگزە-
لەرنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىدا ھازىرغىچە ئومۇميۈزلۈك قول-
لىنىلمىدى.

گۈمبەز تورۇسلۇق ئىمارەتلەرنىڭ ئۆگزىسىنى رېمونت قىلىش-
نىڭ تۈز تورۇسلۇق ئىمارەتلەرگە قارىغاندا ئوخشىمايدىغان تەرەپ-
لىرى بار. بەزى گۈمبەز تورۇسلۇق ئىمارەتلەرنىڭ يەر تەۋرەش ياكى
ئۈلى ئولتۇرۇشۇپ كېتىش سەۋەبىدىن ئۆگزىسى يېرىلىپ، يامغۇر
سۈيى ئاقىدۇ. بۇنداق ئۆگزىلەرنى رېمونت قىلىپ، ئۇلىنىڭ قۇرۇق
ۋە تەكشى بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرگەندىن كېيىن، ئۆگزىسىگە
نىسبەتەن سۇ ئۆتمەس تەدبىرلىرىنى قوللىنىش، ئۆگزىسىنىڭ سۇ
ئېقىش يانتۇلۇقىنى ياخشى ئېلىش، سۇ ئېقىش ئېغىزلىرىنى ياخ-
شىلاش ئارقىلىق ئۇزۇن ۋاقىت ئىچىدە ئۆگزىدىن سۇ ئاقماسلىققا،

گۈمبەز تورۇسلۇق ئىمارەتلەرنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

گۈمبەز تورۇسلۇق ۋە تۈز تورۇسلۇق ئىككى خىل بىناكارلىق ئۇسۇلى بىرلەشتۈرۈلگەن ئىمارەتلەرنىڭ ئۆگزىسىنى ئاسراش ۋە رېمونت قىلىش نىسبەتەن مۇرەككەپ بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكىنى ۋە سۇ ئېقىش سەۋەبلىرىنى ياخشى ئىگىلىگەندە ئاندىن ياخشى رېمونت قىلىپ كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ.

2. ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنى مۇستەھكەملەش ۋە رېمونت قىلىش

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىقى ياغاچ قۇرۇلمىلىق تۈز تورۇسلۇق ۋە خىش قۇرۇلمىلىق گۈمبەز تورۇسلۇق ئىككى خىل بىناكارلىق شەكلىگە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ قۇرۇلمىلىق تۈز تورۇسلۇق ئىمارەتلەرنىڭ ئاساسلىق قۇرۇلمىسى تۈۋرۈك، لىم، جىگە، ھاراقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۆتمۇشتە مەسچىت، مەدرىسە، مازار قاتارلىق ئىمارەتلەرنى ياسىغاندا لىم ۋە تۈۋرۈكلەرنىڭ توغرا كەسمە يۈزىنىڭ ئۆلچەملىرىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. شىنجاڭ رايونىنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق، يامغۇر مىقدارى ئاز بولغاچقا زور كۆپ ساندىكى ئىمارەتلەرنىڭ تۈۋرۈك، لىم، جىگىلىرى نىسبەتەن ياخشى ساقلانغان. لېكىن ياسالغان ۋاقتى ئۇزۇن، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلى ۋە ئۆگزىسىنىڭ سۇدىن مۇداپىئەلىنىشى ياخشى بىر تەرەپ قىلىنمىغاچقا، ئۇزۇن ۋاقىت سۇ ئېقىپ، نەملىشىپ، شامال ئۆتۈشمەي، بىر دەم ھۆللىشىپ، بىر دەم قۇرۇپ تۇرغاچقا قۇرۇلمىلىرى چىرىش، يېرىلىش، ئولتۇرۇشۇش، ئېگىلىش ئەھۋاللىرى ناھايىتى ئېغىر. تۈۋرۈك ۋە لىملىرى بولسا ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان قۇرۇلمىلار بولۇپ، لىم ۋە تۈۋرۈكلەرنى مۇستەھكەملەش ۋە رېمونت قىلىش بولسا ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنى

لەرنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم ئىش تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1) ياغاچ قۇرۇلمىلارنى قۇتقۇزۇۋېلىش تەدبىرلىرى:

رايونىمىزدىكى نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئىسلام ئىمارەتلىرى ئۇزۇن يىللار رېمونت قىلىنمىغانلىقتىن، يەر تەۋرەش ياكى مەلۇم ئورۇنلىرىنىڭ ئۇلى بوشاپ، ئولتۇرۇشۇپ كېتىپ، لىم، جەگىلىرى ئېگىلىپ، قۇرۇلمىلىرى چېرىپ سۇنۇپ كېتىش ئەھۋاللار داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. رېمونت قىلىشتىن بۇرۇن تەكشۈرۈش، لايىھەلەش، راسخوت تەلەپ قىلىش، ماتېرىيال تەييارلاش قاتارلىق تەييارلىق خىزمەتلىرى ئۇچۇن ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت كېتىدۇ. قەدىمكى ئىمارەتلەرنىڭ بىخەتەرلىكىنى ۋاقتىدا قوغداش ئۇچۇن رېمونت قىلىشتىن بۇرۇن قۇتقۇزۇۋېلىش تەدبىرلىرىنى بەلگىلەپ، ۋاقتىلىق يۆلەپ تۇرغۇزۇش ياكى چۈۋۈپ ئېلىپ، قۇرۇلمىلىرىنى ساقلاپ قويۇشقا ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قۇرت ۋە باشقا زىياندىشلارنىڭ داۋاملىق بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ۋاقتىلىق تۈۋرۈك قويۇپ تىرەپ تۇرغۇزۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن لىم ۋە جەگىلەرنى سۇندۇرغان ئېغىرلىق بېسىم كۈچلىرىنىڭ يۆنىلىشىنى تەھلىل قىلىپ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولغان لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، ئىگىلىگەن يۆنىلىشكە قارىمۇ قارشى تۈۋرۈك قويۇپ تىرەپ تۇرغۇزۇش، ئېگىلگەن يۆنىلىشى يانتۇ يۆنىلىشتە بولسا تۈۋرۈككە قويۇلغان دېيەك تېك بۇلۇڭلۇق ئۇچ بۇلۇڭ ھاسىل قىلىشى، ئەگەر ئىمارەتلەرنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ياكى بىر قىسمى پۈتۈنلەي قىڭغايغان بولسا قويۇلغان دېيەك تۈۋرۈكلەرنىڭ سانى كۆپرەك بولۇشى لازىم. چوڭ لىم ئېگىلگەن بولسا، دېيەك تۈۋرۈك ئېگىلىش دەرىجىسى ئەڭ چوڭ بولغان ئورۇنغا قويۇلۇشى، نەچچە ئورۇن ئېگىلىگەن

گەن بولسا شۇنچە دىيەك قويۇلۇشى لازىم. دىيەك تۇۋرۇك قويۇش-تىن بۇرۇن ئالدى بىلەن ئومۇمىي ئېغىرلىق ئېگىلىش كۇچىنى ھېسابلاپ چىقىش، ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئېگىزلىكى 4 ~ 5 مېتىر بولغاندا دىيامېترى 20 ~ 30 سانتىمېتىر بولغان دىيەك تۇۋ-رۇك قويۇلۇشى لازىم. تۇۋرۇك ئاستى چىرىپ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن بولسا، ئەسلىدىكى تۇۋرۇكنىڭ ئىككى تەرىپىگە لىمنى كۆتۇرۇپ تۇرىدىغان دىيەك تۇۋرۇك قويۇپ تەرەپ تۇرغۇزۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇرۇنقى ياغاچ تۇۋرۇكنى ئەسلىي ئورنىدا ساقلاپ قېلىش لازىم.

كۆپ ساندىكى نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقان ئىسلام ئى-مارەتلىرى ھازىرمۇ ئىسلام پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئا-مىۋى ئورۇنلار بولۇپ، قۇتقۇزۇش خاراكتېرىدىكى مۇستەھكەملەش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغاندا پۈتۈن ئىمارەتلەرنىڭ تاشقى مۇھىت گۇزەللىكى ۋە كۇندىلىك ئىشلىتىلىش ئۇنۇمىگە تەسىر يەتكۇز-مەسلىكى، ۋاقىتلىق قۇتقۇزۇش تەدبىرلىرىمۇ ئىمارەتلەرنىڭ بىخە-تەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشى، ۋاقىتلىق دىيەك تۇۋرۇكلەرنىڭ شەكلى ئىمارەتلەرنىڭ ئەسلىدىكى تۇۋرۇكلەرنىڭ شەكىل كۆرۇنۇ-شى بىلەن بىردەك بولۇشى لازىم.

2) يېرىلغان تۇۋرۇكلەرنى مۇستەھكەملەش:

تۇۋرۇك ــ ئىمارەتلەرنىڭ بارلىق لىم، جەگىلىرى ئاستىدىكى قۇرۇلما. ئۇ يالغۇز ئىمارەتنىڭ پۈتۈن قۇرۇلما ۋە ئۆگزىسىنى كۆ-تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇزۇن ۋاقىت رېمونت قىلىنمىغانلىق-تىن، ھاۋا ئۆتۈشمەي، نەملىشىپ، ئىسسىق ـ سوغۇق تەسىرىدىن يېرىلىپ، سېسىپ، ئولتۇرۇشۇپ، ئېگىلىپ كېتىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. تۇۋرۇكلەرنىڭ يېرىلىشى ئاساسەن ياغاچ ماتې-رىياللىرى قۇرۇش جەريانىدا ھاۋانىڭ ئىسسىق ـ سوغۇق ئۆزگىرە-شىگە ئۇچراپ ھاسىل بولغان. ئەگەر يېرىقنىڭ كەڭلىكى 5 مىللى-

مېتىردىن ئېشىپ كەتمىسە، ئالدى بىلەن يېرىقنىڭ ئىچىنى پاكىز تازىلاپ، زامىاسكا ئوروپ تولدۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاسراش ئۈچۈن ئىككى قېتىم سىرلاپ قويساق داۋاملىق يېرىلىشىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. يېرىق 5 مىللىمېتىردىن ئېشىپ كەتسە يېرىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان ياغاچنى سېلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئىككى قېتىم سىرلاپ قويساق بولىدۇ. يەملىگەندىن كېيىن تۇۋرۇكنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىگە تەسىر يەتكۈزمەسلىكى لازىم.

3) سېپىغان تۇۋرۇكلەرنى ئولاش ۋە يەملەپ مۇستەھكەملەش:

كۆپ ساندىكى چەتتىكى تۇۋرۇكلەر تام ئىچىدە قالغانلىقى ياكى ئاستى نەملىشىپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن ئاسانلا سېپىپ كېتىدۇ. سىرتى سېپىپ تۇۋرۇك ئىچى ساق بولسا، تۇۋرۇك دىيامېتىرىنىڭ 1/2 دىن ئېشىپ كەتمىسە، سېپىپ كەتكەن قىسمىنى ئېلىۋېتىپ، ئاندىن مۇستەھكەملەش ئۈسۈلىنى قوللىنىمىز. ئالدى بىلەن سېپىپ كەتكەن قىسمىنى قىرىپ ئېلىۋېتىپ، قۇرۇق ياغاچ بىلەن ماسلىگە ئوخشاش قىلىپ يامايمىز. زۆرۈر تېپىلغان ئىككى يېرىدىن ياپىلاق تۆمۈر بىلەن مۇستەھكەم قاماق سېلىپ قويساق بولىدۇ. سېپىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر بولغاندا، سېپىپ كېتىش ئەھۋالىنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسىگە قاراپ ياغاچ بىلەن ئولاش ياكى پۈتۈن قۇيۇپ مۇستەھكەملەش ئۈسۈلىنى قوللىنىمىز.

1. ياغاچ بىلەن ئولاش ئۈسۈلى: ئالدى بىلەن سېپىپ كەتكەن قىسمىنى قىرىپ ئېلىۋېتىپ، تۇۋرۇكنىڭ قېپقالغان قىسمىنىڭ ئەملىي ئەھۋالىغا ئاساسەن تۇۋرۇكنىڭ ئولايدىغان شەكلىنى ياساپ چىقىپ (ئىلاجى بار بۇرۇنقى قۇرۇلمىنى كۆپرەك قالدۇرۇش پەرىنسىپ قىلىنىدۇ)، تۇۋرۇكنىڭ ئەسلى قىسمى بىلەن ئۇلىغان قىسىتا يېرىقلىرىنى ماسلاشتۇرۇپ، يېلىم بىلەن مۇستەھكەم يەمەگەندىن كېيىن ياپىلاق تۆمۈر بىلەن قاماق سالىمىز. ئېنىق كۆتۈپ تۇرىدىغان تۇۋرۇكلەرگە قاماق سالغان ۋاقىتتا، قاماق سالىـ

دىغان ئورۇنىنى ئويۇپ، تۇۋرۇك يۇزى بىلەن تەكشى قىلىپ ئو-رۇنلاشتۇرۇش، سىرتقا چىقىپ قالماسلىقى لازىم.

2. سېسىغان تۇۋرۇكلەرنى يېلىم قۇيۇپ مۇستەھكەملەش: ياغاچ تۇۋرۇكلەر ياسىغان ۋاقىتىدا ماتېرىيالنىڭ ياخشى تاللانمىغانلىقى يا-كى قۇرت يېگەنلىكى ئۈچۈن سىرتتىن قارىساق، ئىچى سېسىپ قۇ-رۇقدىلىپ قالىدىغان ئەھۋاللار يۇز بەرسە، يۇقىرى مولېكۇلالىق ما-تېرىياللارنى قۇيۇپ يەملەپ مۇستەھكەملەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

ئالدى بىلەن يېلىم قۇيۇپ مۇستەھكەملىمەكچى بولغان تۇۋ-رۇكنىڭ ئەتراپىغا دىيەك قويۇپ، تۇۋرۇككە چۈشىدىغان بېسىمنى ئازلاتقاندىن كېيىن تۇۋرۇكنىڭ بىر يۇزىدىن ئاستىنقى يۇزىگە قە-دەر 10 ~ 15 سانتىمېتىر كەڭلىكتە ئويۇپ ئېلىپ، تۇۋرۇكنىڭ ئىچىدىكى سېسىپ كەتكەن قىسمىنى پاكىز تازىلايمىز. تۇۋرۇك ئىچىدە ھېچقانداق ئۇششاق ئۇۋاقمۇ قالدۇرۇلمايدۇ. تۇۋرۇك ئەترا-پىدىن سۇيۇق يېلىم ئېقىپ كېتىدىغان بىرمۇ يېرىق ياكى تۆشۈك قالدۇرۇلماي، ئېپوكس زاماسكا بىلەن ئېتىپ تاشلايمىز. ئاندىن كېيىن سۇيۇقلاندۇرۇلغان يېلىمنى ئۇستىدىن ئاستىغا قاراپ قۇ-يىمىز. ئاستى تەرەپكە قۇيۇپ تولدۇرغاندىن كېيىن ئۈستى قىس-مىغا قۇيۇپ، پۈتۈن بوشلۇقنى تولدۇرىمىز. دەسلەپ قۇيغان ئې-پوكسى سىمولاسى قېتىشقاندىن كېيىن يەنە تولغۇچە قۇيىمىز. ئەڭ ئاخىردا يېلىم قۇيغان تۇۋرۇكنىڭ سىرتىنى پاكىز تازىلاپ، ئىككى قېتىم سىرلاپ، مۇھاپىزەت قىلساق بولىدۇ.

4) تۇۋرۇكنى ئالماشتۇرۇش:

تۇۋرۇك ئېغىر ھالدا سېسىپ ياكى ئېگىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنى ئۇلاش ياكى يەملەش ئارقىلىق مۇستەھكەملەشكە مۇمكىن بولمىسا، ئەسلىدىكى شەكلى ۋە ئۆلچىمىگە ئاساسەن ئالماشتۇ-رۇش، ئالماشتۇرغان ۋاقىتىدا تۇۋرۇكنىڭ ئېگىزلىكىنى ئۆلچەشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. قەدىمكى ئىمارەتلەر ئۇزۇن ۋاقىت

رېمونت قىلىنمىغاچقا، تۇۋرۇكلەرنىڭ ئاستى ئېغىر هالدا سې-سىپ، بىر يۇرۇش ئىمارەتلەرنىڭ تۇۋرۇكلىرىنىڭ ئېگىزلىكى تەكشى بولماسلىقتەك ئەهۋاللار يۈز بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سې-سىپ كەتكەن تۇۋرۇكلەرنى ئالماشتۇرۇش ياكى ئۇلاش ۋاقتىدا ئال-ماشتۇرۇش ياكى ئۇلاشقا تېگىشلىك تۇۋرۇكنىڭ ئېگىزلىكى ئەس-لىدىكى تۇۋرۇك ئېگىزلىكى بىلەن ئوخشاش بولۇشى لازىم.

تۇۋرۇك ئالماشتۇرۇش ۋاقتىدا ئالدى بىلەن ئالماشتۇرماقچى بولغان تۇۋرۇك ئىمارەتنى دەسلەپ ياسىغان ۋاقتىتكى تۇۋرۇك يا-كى ئەمەسلىكىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش، ئەگەر ئەڭ دەسلەپ-كى تۇۋرۇك بولسا ئەسلىدىكى ئۇلچەملىرى بويىچە قايتا ياساپ ئال-ماشتۇرۇش، ئەگەر كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئالماشتۇرغان، شەكلى ئەسلىدىكى ياسىلىش شەكلى بىلەن ئوخشاش بولمىسا، ئەلۋەتتە ئەسلىدىكى هالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئالماشتۇرۇش، ئۇنىڭ دەۋر ئالاهىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش لازىم. تۇۋرۇك ئالماشتۇرغان ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ماتېرىيالى بىلەن ئوخشاش بولغان قۇ-رۇق ياغاچتا ياساپ ئالماشتۇرۇش، ئەگەر هۆل ياغاچ بولسا ئالدى بىلەن قۇرۇتقاندىن كېيىن ياساپ ئالماشتۇرۇش لازىم.

تۇۋرۇك ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى ئالدى بىلەن ئەتراپىدىكى لىملارنى تىرەك قويۇپ كۆتۈرۈپ قويۇپ، ئالماشتۇرىدىغان تۇۋۇ-رۇككە چۈشىدىغان بېسىمنى تۇگىتىپ، ئاندىن تۇۋرۇك ئاستىدىكى ئۇل تېشىنى كولاپ ئېلىۋېتىپ، ئالماشتۇرماقچى بولغان تۇۋرۇكنى ئېلىۋېتىپ، يېڭى ياسىغان تۇۋرۇكنى كونا تۇۋرۇكنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرىمىز. تۇۋرۇكنىڭ ئۇلى كولاپ بۇزۇۋېتىلگەنلىكى ئۈچۈن ئورنىتىلغاندىن كېيىن لىم ئاستىدىكى تىرەكنى ئېلىۋېتىمىز. بۇ خىل تۇۋرۇك ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئالاهىدىلىكى ئىمارەتنىڭ ئۇستىدىكى قۇرۇلمىسى ئۆزگەرتىلمەي، ئۆز ئەينى ساقلاپ قېلىنىدۇ.

5) ئېگىلگەن ۋە يېرىلغان لىملارنى رېمونت قىلىش:

لىم ــ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر ئىچىدىكى مۇھىم قۇ
رۇلما. مېخانىكا ئىلمى بويىچە تەھلىل قىلغاندا، لىمنىڭ ئوتتۇ
تەرىپى بېسىم كۈچىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئاستى تەرىپى تار
تىش كۈچىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئۇ ئاسان ئېگىلىدىغان قۇ
رۇلمىغا مەنسۇپ. ئۆزگىنىڭ بېسىمى چوڭ ياكى ئۇزۇن يىلىلار رې
مونت قىلىنمىغانلىقتىن، ئۆزگىدىن يامغۇر ئۆتۈپ لىملار سە
سىيدىغان، يېرىلىپ ئېگىلىدىغان ۋە ئاستى تەرىپى سۇنىدىغان
ئەھۋاللار دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. يېرىقلارنى بىر تەرەپ قىلىش
ئۇسۇلى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن بېكىتىلىدۇ. ئەگەر لىمنىڭ
يېرىلغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى پۈتۈن لىم ئۇزۇنلۇقىنىڭ يېرى
مىدىن ئېشىپ كەتمىسە، چوڭقۇرلۇقى لىم كەسمىسىنىڭ 1/4 دى
ئېشىپ كەتمىسە، ئادەتتە ياپلاق تۆمۈر بىلەن ئىككى ـ ئۈچ يېرى
قاماق سېلىپ، يېرىقنىڭ ئۇزۇكسىز داۋاملىشىشىنىڭ ئالدىنى
ئالسا بولىدۇ. يېرىقنىڭ كەڭلىكى يېرىم سانتىمېتىردىن ئېشىپ
كەتسە، ئالدى بىلەن ياغاچ سېلىپ يەملەپ چىققاندىن كېيىن ئان
دىن ياپلاق تۆمۈر بىلەن قاماق سالىمىز. تۆمۈر قاماقنىڭ چوڭ
كىچىكلىكى چوڭ لىمنىڭ كەسمە يۈزىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى
بېسىم كۈچىگە ئۇچراش ئەھۋالىغا ئاساسەن بېكىتىلىدۇ. ئەگەر
لىمنىڭ يېرىلغان ئۇزۇنلۇقى، چوڭقۇرلۇقى نىسبەتەن چوڭ بولۇپ
سېسىمىغان ياكى سۇنۇپ كەتمىگەن بولسا، تۆمۈر قاماق سېلىش
تىن بۇرۇن يېرىق ئىچىگە يېلىم قۇيۇپ مۇستەھكەملەش لازىم.

لىمنىڭ ئېگىلىشىنى ئادەتتە ئېگىلگەن لىمنى قارىمۇقارشى
بېسىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ تۈزلەيمىز. ئەگەر لىم بەك كۆپ
سېسىمىغان بولسا، چۈڭۈپ ئالغاندىن كېيىن ئىش ئورنىدا تۇ
رۇپ، قارىمۇقارشى ئىككى ـ ئۈچ ئاي قويۇپ، ئۇستىنى ئېغىر
نەرسە بىلەن بېسىپ قويساق ئەسلىگە كېلىپ تۈزلىنىدۇ. ئەگەر
تۈز ھالەتكە كەلمىسىمۇ، لىم سېسىپ سۇنۇپ كەتمىگەن بولسا

يېڭى ماتېرىيالغا ئالماشتۇرماستىن، ئېگىلگەن يېرىگە دېيەك قو- يۇپ ئىشلىتىش، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى تارىخىي قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش لازىم.

6) سېپسىغان لىملارنى رېمونت قىلىش ۋە ئالماشتۇرۇش:

سېپسىغان لىملارنى رېمونت قىلىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن مېخانىكا ئىلمى بويىچە ھېسابلاپ كۆرىمىز. ئەگەر ئېغىرلىق كۆ- تۇرۇش جەھەتتە بىخەتەر بولسا رېمونت قىلساق بولىدۇ. لىمنىڭ سېپسىغان قىسمىنى پاكىز قىرىپ تاشلاپ، ئەسلىي ماتېرىيال بىلەن شەكلىنى ئوخشاش قىلىپ، مۇستەھكەم ياماپ، بىر - ئىككى يې- رىدىن تۆمۇر قاماق سېلىپ چىڭىتىۋەتسەك بولىدۇ.

لىمنىڭ كۆپ قىسمى سېپسىپ كەتكەن، مېخانىكا ئىلمى بىلەن ھېسابلاپ كۆرسەك ئېغىرلىق كۆتۇرۇشكە مۇمكىن بولمىسا، يېڭى لىم بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئەسلىدىكى شەكلى ۋە ئۆلچە- لىرى بىلەن ياساپ چىقىش، ئەگەر يېڭى كەسكەن ماتېرىيال بولسا قۇرۇتقاندىن كېيىن ئىشلىتىش لازىم. كونا لىم بىلەن يېڭى لىمنى كىرىشتۇرۇش ئۈسۈلى ئەسلىدىكىسىگە ئوخشاش بولۇشى، ئەسلە- دىكى ئورنىغا ئورنىتىشتىن بۇرۇن ئىش ئورنىدا سىناق قىلىپ قۇراشتۇرۇپ كۆرۈشى، قۇراشتۇرۇش قولايلىق ۋە مۇستەھكەم بول- مىغانلىرىنى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلغاندىن كېيىن قۇراشتۇ- رۇش، قۇرۇلۇش سۈپىتىگە ۋە قۇراشتۇرۇشنىڭ مۇۋاپىقلىقىغا ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

3. خىش قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنى رېمونت قىلىش

خىش قۇرۇلمىلىق - گۈمبەز تورۇسلۇق ئىمارەتلەرنى مۇھاپە- رەت قىلىش ۋە رېمونت قىلىش — ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئىسلام ئىمارەتلىرىنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى. كۆپ ساندىكى خىش قۇرۇلمىلىق - گۈمبەز

تورۇسلۇق ئىمارەتلەرنىڭ ئاستىغا سۇ كىرىپ كېتىپ بوشىشىپ كېتىش، ئۇزۇن ۋاقىت رېمونت قىلىنماسلىق سەۋەبىدىن ماتېرىيالىلىرى كونىراپ، بوران ۋە يامغۇرنىڭ تەسىرىدىن ئۇلى ئولتۇرۇشۇپ، تاملىرى، گۈمبەز تورۇسلىرى يېرىلىپ، كاھىش، گەچ ئويما نەقىشلىرى سويۇلۇپ چۈشۈپ كېتىش ئەھۋاللىرى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. ۋاقىتىدا رېمونت قىلىپ سويۇلۇپ چۈشۈپ كېتىش ئەھۋاللىرى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. ۋاقىتىدا رېمونت قىلىپ مۇستەھكەملىمىسە پۈتۈن ئىمارەتنىڭ قىڭغىيىش - يانتۇ بولۇش ۋە ئۆرۈلۈپ كېتىش خەۋپى كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دەل ۋاقىتىدا رېمونت قىلىش - مۇستەھكەملەش لازىم.

1) ئۇل ئولتۇرۇشۇپ كېتىشنى رېمونت قىلىش:

ئۇل رېمونت قىلىش — قەدىمكى ئىمارەتلەرنى رېمونت قىلىشتىكى مۇھىم خىزمەت. ئۇل بولسا ئىمارەتلەرنىڭ پۈتۈن ئېغىرلىقىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان ۋە مۇقىملىقىنى ساقلايدىغان ئىمارەت ئاستىدىكى ئاساسلىق ئېغىرلىق كۆتۈرگۈچى قۇرۇلما. ئۇلنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كېتىشىدىكى سەۋەب ئىككى خىل:

1. ياسىغان ۋاقىتىدا ئۇلنى ياخشى بىر تەرەپ قىلمىغان، قاتتىق قاتقىلمىغان، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش يۈزى كىچىك بولۇپ، پۈتۈن قۇرۇلۇشنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش دەرىجىسىگە يېتەلمىگەن. نەملىك ۋە سۇدىن مۇداپىئەلىنىش تەدبىرلىرى ياخشى ئىشلەنمىگەن.

2. ياسالغاندىن كېيىن ئەتراپىغا مۇھىت - شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن كۈندىلىك مۇھاپىزەت قىلىش خىزمىتى ياخشى ئىشلەنمىگەن. ئېتىز - ئېرىقلارنى، گۈل - مېۋىلەرنى سۇغارغاندا ۋاقىتىدا ئۇلىغا سۇ كىرىپ كېتىپ بوشىشىپ كەتكەن. ئۇلىغا داۋاملىق سۇ كىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلىغا سۇ كىرىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمەتلىرىنى داۋاملىق ئىشلەشتىن باشقا، ئادەتتە سۇيۇقلۇق ئۇرۇپ مۇستەھكەملەش ئۇ-

قوللىنىمىز. سۇيۇقلۇق ئۇرۇپ مۇستەھكەملەشتە ئىشلە-
ماتېرىيال ئىككى خىل:
① سېمونت ــ ھاك ئارىلاشمىسى بىلەن ئۇلىنى مۇستەھكەم-
بىلەن مۇستەھكەملىمەكچى بولغان ئۇل دائىرىسىنى
سىرتۇالىمىز. يۇمشاق قۇم، سېمونت ئارىلاشمىسى بىلەن
ئورۇلغان ھاكنى ئارىلاشتۇرۇپ، ماشىنا بىلەن بەلگىلىك
ئارقىلىق مۇستەھكەملىمەكچى بولغان بوشلۇققا
ئۇلىنىڭ ئاستىغا ئۇرۇپ كىرگۈزىمىز.
② سىلىتسىيلاشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ئۇلىنى مۇس-
سۇيۇقلاندۇرۇلغان ئەينەك ناترىي ($NaOHSiO_2$) ھىد-
سىلىتسىنات) بىلەن كالتسىي خىلورىد ئېرىتمىسىنى
ئوقىرى ھاۋا بېسىمى بىلەن بوشلۇققا ئەتكەن ئۇلىغا ئۇ-
كىرگۈزىلىدۇ. ھەربىر تۆشۈكتىن ئىككى قېتىمغا بۆلۈپ
ئۇرۇپ، دىيامېتىرى 60 ~ 80 سانتىمېتىر چوڭلۇقتا
مۇستەھكەملەش دائىرىسى ھاسىل قىلىنىدۇ. ئۇرۇپ
ئېلىنغان ناترىي ھىدروكسىد سىلىتسىنات بىلەن كالتسىي
نىسبىتى 2:1 بولىدۇ. ھەربىر تۆشۈككە ئىككىنچى قېتىم
كىرگۈزگەندە بىرىنچى قېتىمغا قارىغاندا 1/3 ئەتراپىدا ئاز-

گۈمبەز تورۇسنىڭ يېرىقىنى مۇستەھكەملەش:

خىش قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنىڭ تاملىرى ــ ئا-
ئىغىرلىق كۆتۈرگۈچى قۇرۇلما. ئۆتمۈشتە بىناكارلار
جەڭ ئىمارەتلەرنى ياسىغان ۋاقتىدا پۈتۈن ئىمارەتنىڭ
بولۇشى ۋە يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى ئا-
كۆزدە تۇتۇپ، ياغاچ تارتما لىم ۋە ياغاچ تۈۋرۈكلەرنى تام
قىلىپ ياسىغانلىقى ئۈچۈن زور كۆپچىلىك ئىسلام ئىما-
مىتەن پۈختا ياسالغان. لېكىن ئۇزۇن ۋاقىت رېمونت

قىلىنمىغانلىقى ۋە ئۇلىغا سۇ كىرىپ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن گۈمبەزنىڭ تورۇس ۋە تاملىرى يېرىلىش، يانتۇ بولۇش، ئۇۋۇلىش ھادىسىلىرى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرىدۇ.

تاملىرى يانتۇ بولۇپ ئۇۋۇلىش خەۋپى بولسا ۋاقتىنچە ياغاچ تۈۋرۈك دېيەك قويۇپ قۇتقۇزۇۋېلىش ياكى تامنىڭ ئاستى تەرىپىگە يۆلەك تام ئېتىپ يۆلەپ قويسا بولىدۇ. ئەھۋال ئېغىر بولسا چۈۋۈ-ۋېتىپ ئەسلىي ھالىتى بويىچە قايتا ئېتىش، تامنىڭ ئىچى ۋە سىرتىنى گەچ بىلەن سۈۋاپ، ئەسلىي ھالىتىگە كەلتۈرۈش لازىم.

تامنىڭ يېرىقى 0.50 سانتىمېتىردىن ئېشىپ كەتمىسە، تام يېرىقىنى بويلاپ تۆمۈر بىلەن قاماق سېلىپ مۇستەھكەملەشكە بو-لىدۇ. يېرىقنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ، ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن قاماقنى كۆپ ياكى ئاز سېلىشقا بولىدۇ. تۆمۈر قاماق سېلىشتىن بۇرۇن بىر قەۋەت خىشنى ئېلىۋېتىپ، قاماق سېلىپ بولغاندىن كېيىن خىش بىلەن ئېتىپ، ھاك بىلەن سۈۋاپ، ئەسلىي ھالىتىگە كەلتۈرۈپ قويۇش لازىم. بەزى مۇھىم ئىمارەتلەرنى رې-مونت قىلغاندا تامنىڭ يېرىقىغا ئېپوكسى سىمولاسى قۇيۇپ يې-لەش لازىم. شۇنداق قىلغاندا يېرىقنىڭ ئۈزۈكسىز كېڭىيىپ كې-تىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قالغىلى بو-لىدۇ.

گۈمبەز تورۇستىكى يېرىقلارنى مۇستەھكەملەش بىلەن تامىلار-دىكى يېرىقلارنى مۇستەھكەملەش ئوخشاپلا قالماستىن، بەلكى ئۆ-زىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. گۈمبەز تورۇسىنىڭ يېرىلىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى ـــ ئۇلى ئولتۇرۇشۇش، يەر تەۋرەشتىن باشقا يەنە ئاساسلىقى ماتېرىيال كونىراپ، گۈمبەز تورۇسىنىڭ ئۆز ئېغىرلە-قىدىن ھاسىل بولغان سىرتقا ئىتتىرىش كۈچىنىڭ خىش قۇرۇل-مىلارنىڭ ئىتتىرىشكە قارشى كۈچىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن ھاسىل بولغان. گۈمبەز تورۇسلىرىدىكى يېرىقنى رېمونت قىلغاندا ئالدى بىلەن خىش قۇرۇلمىلارنىڭ ئىتتىرىشكە قارشى تارتىش

ۇچىنى ئاشۇرۇشنى ئاساس قىلىپ، كونكرېت تەدبىرلەرنى قوللا-
ش، يېرىقلارغا بەلگىلىك ھاۋا بېسىمى ئارقىلىق يېپىلىم ئۈرۈپ
مىنى مۇستەھكەملەش، ئاندىن كېيىن گۈمبەز ئىچى ۋە سىرتىدىن
ۇچ قىرلىق پولات بىلەن ئايلانما لىم قويۇپ، تارتما لىم بىلەن
ۇستەھكەملەش، پۈتۈن تامنىڭ تارتىشقا قارشى كۈچىنى ئاشۇ-
ۇش، تۈيۇقسىز ئۆرۈلۈپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. ئەڭ
اخىردا ئەسلىي ياسىغان ۋاقتىدىكى كونا ماتېرىيال بىلەن ئەسلە-
ە كەلتۈرۈش لازىم. ئەگەر گۈمبەز تورۇسنىڭ دىيامېتىرى چوڭ
ۇلۇپ، ئۆرۈلۈپ كېتىش خەۋپى چوڭ بولسا، يۇقىرىقى ئۇسۇل بە-
ەن مۇستەھكەملەشكە مۇمكىن بولمىسا، گۈمبەز تورۇسىنى چۈ-
ۇپ ئېلىۋېتىپ، ئەسلىدىكى ماتېرىيال بىلەن قايتا ياساش، قايتا
سىغان ۋاقتىدا تام ئارىسىغا پولات چىۋىق ئېلىپ، ئۇنىڭ تارتىش-
ا قارشى كۈچىنى ئاشۇرۇشقا بولىدۇ.

4. نەقىش - بېزەكلەرنى رېمونت قىلىش

ئىسلام ئىمارەتلىرى نەقىش - بېزەكلىرىنىڭ مەزمۇنى مول،
ەكلى ھەر خىل بولۇپ، ئىشلەتكەن ماتېرىيالى ۋە ھۈنەر - سەن-
ەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ياغاچ ئويما نەقىش، گەچ ئويما نە-
ش، خىش تىزما نەقىش، گۈللۈك خىش، كاھىش، رەڭلىك سىز-
ا نەقىش قاتارلىق ئون نەچچە خىلغا بۆلۈنىدۇ. ياغاچ قۇرۇلما ئە-
ارەتلەردە ياغاچ ئويما نەقىش ۋە رەڭلىك سىزما نەقىش كۆپ ئىش-
تىلگەن. خىش قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەردە گەچ ئويما نەقىش،
ۇللۇك خىش، خىش تىزما نەقىش، كاھىش ئاساس قىلىنىدۇ.
ىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، ئو-
ۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە قۇرۇلما جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن
انلىق بىر تەرەپ قىلىنغان. چوڭ دەرۋازا، پەشتاق مۇنارى، ئە-
ىك - دېرىزە، مېھراب، تەكچە، تۇۋرۇك، ھاراق، جەگە، چاسا خا
رۇس، توڭلۇك قاتارلىق كۆزگە ئاسان چېلىقىدىغان ئورۇنلىرى-

نىڭ نەقىش ـ بېزەكلىرى نىسبەتەن زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، كۆركەم ۋە نەپىس ئىشلەنگەن.

ئىسلام ئىمارەتلىرى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان قايتا ـ قايتا رېمونت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ھەر قېتىم رېمونت قىلىنغاندا نەقىش ـ بېزەكلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كۆپەيتىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن رېمونت قىلىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ئەڭ دەسلەپكى نەقىش ـ بېزەك، رەڭ، ياساش تېخنىكىسى ۋە ئىشلەش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى تېپىپ چىقىپ، ئەسلىي شەكلى بولغانلىرىنى ئۆز ئەينى بويىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈپ چىقىش، ئەسلىي شەكلى بولمىغانلىرىنى ھازىرقى ھالىتى بويىچە مۇستەھكەملەپ، ئۇزۇكسىز بۇزۇلۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

1) ئىشىك، دېرىزە، چاسا خا تورۇسلارنى رېمونت قىلىش:

ئىشىك، دېرىزە، چاسا خا تورۇس قاتارلىقلار ئىمارەتلەرنىڭ نەقىش ـ بېزەكلىرىگە مەنسۇپ بولۇپ، ياغاچ ماتېرىياللاردىن سىلىقلاپ ئىشلەنگەن پۈتۈن قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق، ئېغىرلىق كۆتۈرمەيدۇ. ياغاچچىلىق تېخنىكىسى جەھەتتىن ئالغاندا ياغاچچىلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق بىرلەشتۈرۈلگەن. نەقىش ـ بېزەك ئالاھىدىلىكى بىر قەدەر كۈچلۈك بولۇپ، بىر يۈرۈش بىناكارچىلىقنىڭ تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

(1) ئىشىكنى رېمونت قىلىش: ئىشىك ئاساسىي جەھەتتىن شال ئىشىك ۋە توقۇما ئىشىك دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. شال ئىشىكنىڭ قاناتلىرى قېلىن تاختاينى قاتار مىخلاپ ـ يەملەپ جىپسلاشتۇرۇپ ياسالغان بولۇپ، ئارقا تەرىپىگە ياغاچ مىخلاپ مۇستەھكەم تۇتاشتۇرۇلغان. بەزى شال ئىشىكلەر ياسالغان ۋاقتىدا ياغاچ تاختايى ياخشى قۇرۇمىغاچقا، قۇرۇغاندىن كېيىن قىسقىرىپ يېرىلىپ كېتىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىدۇ. يېرىق كىچىك بولسا ياغاچنى ئۇزۇن ـ نېپىز تىلىپ، يېرىققا كىرگۈزۈپ يەملەپ، زاماسكا ئورۇپ،

ئىككى قېتىم سىرلاپ قويىساق بولىدۇ. يېرىق چوڭ بولسا، شال ئىشكىنى قايتا ياساپ، پۈختا يەملىگەندىن كېيىن، ئارقا تەرىپىنى ياغاچ بىلەن مىخلاپ چىڭىتىپ قويساق بولىدۇ. توقۇما ئىشكىلەر ئۇزۇن يىل ئۆتكەنسېرى ئېچىلىپ - يېپىلىپ، كۆپ ھەرىكەت قىلغانلىقى ئۈچۈن ئىشىك جازىسى ئاجراپ، تۈرۈملىرى بوشاپ كېتىپ، شەكلى ئۆزگىرىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىدۇ. رېمونت قىلىش ۋاقتىدا ئىشىك قاناتلىرىنى سۆكۈپ ئېلىپ، ئۆلچەم بويىچە چاسلاپ تۈزلىگەندىن كېيىن تۆتاشتۇرۇلغان يېرىقلىرىغا يېلىم ئۈرۈپ، مۇستەھكەم يەملەپ، ئىشكىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى يېرىق ئورنىنى ياپىلاق تۆمۈر تارتىپ مىخلاپ مۇستەھكەملەيمىز. ئەگەر ئىشكىنىڭ ياغاچ گىرەچسى ئۈزۈل - كېسىل چىرىپ كەتكەن بولسا ئالماشتۇرۇش لازىم. ئالماشتۇرغاندا ئەسلىي ھالىتى بويىچە ياساپ قايتا قۇراشتۇرۇش، ئارقا قىسمىنى مىخلاپ مۇستەھكەملەش لازىم.

(2) دېرىزىسىنى رېمونت قىلىش: ئۆتمۈشتە ئىسلام ئىمارەتلىرىنى ياسىغان ۋاقىتتا دېرىزىسىگە ياغاچ پەنجىرە ئورناتقان، ئەينەك سالمىغان. ياغاچ پەنجىرىلەرنىڭ نۇسخىسى ناھايىتى كۆپ. ئاددىي تۈز پەنجىرىدىن تارتىپ مۇرەككەپ ياسالغان نەقىش - گۈللۈك پەنجىرىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولۇپ، پەنجىرىلەر ئىنچىكە، چېتىش نۇقتىلىرى كۆپ، قۇراشتۇرۇلۇشى ئاجىز، ئادەملەرنىڭ ۋە تەبىئەتنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا دائىم ئۇچراپ بۇزۇلۇپ تۇرىدۇ. ئەگەر رېمونت قىلىنمىسا پەنجىرىلىرىنىڭ ھەممىسى سۇنۇپ، ئۇۋۇلىپ كېتىدۇ.

دېرىزە - پەنجىرىلەرنى رېمونت قىلغان ۋاقىتدا، ئەگەر مەلۇم قىسمى سۇنۇپ كەتكەن بولسا، قانچىلىك بۇزۇلغان بولسا شۇنچىلىك رېمونت قىلىش، پىرىنسىپ جەھەتتە پۈتۈن دېرىزىنى قايتا ياساشقا بولمايدۇ. پەنجىرە نۇسخىلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ياساپ قۇراشتۇرۇپ سىناپ كۆرۈش، چېتىقلىرى مۇستەھكەم ۋە تۈز بولۇ-

غان - بولمىغانلىقىنى سىناپ كۆرگەندىن كېيىن كونا پەنجىرە بىلەن مۇستەھكەم يەملەپ چېتىش، قۇراشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئىككى قېتىم سىرلاش لازىم.

گۈل نۇسخىلىرى مۇرەككەپ بولغان پەنجىرىلەرنى رېمونت قىلغان ۋاقىتتىدا كونا پەنجىرىلەرنى چۈۋۈپ ئېلىپ، تۆت ئەتراپىدىكى جازىسىنى بوشىتىپ، پەنجىرىلەرنى قايتا قۇراشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن جازىسى ئىچىگە قاچىلاش لازىم. بۇ خىل ئۇسۇل بىر ئاز ئاۋارىچىلىك بولسىمۇ، لېكىن سۈپىتىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

(3) چاسا خا تورۇسلارنى رېمونت قىلىش: چاسا خا گۈللۈك تورۇس ئاساسەن پۈتۈن تورۇس ئىچىدە ئوتتۇرىسىغا ياكى كۆزگە ئىسان چېلىقىدىغان جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان، قۇرۇلمىسى تۆت چاسا لىم ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق ئىچىدە ياغاچ بىلەن ئۇزۇنسىغا ۋە توغرىسىغا چېتىشتۇرۇپ، نۇرغۇن ئۇزۇنچاق كاتەكچىلەرنى ھاسىل قىلىپ، كاتەكچىلەر ئىچىگە رەڭلىك نەقىش سىزىلىدۇ. نەقىشلەرنىڭ نۇسخىلىرى ئىنتايىن مول.

ئىمارەتلەرنىڭ تۈۋرۈك ۋە لىملىرى ئۆزگىرىش ھاسىل بولمىغان ۋاقىتتىدا چاسا خا تورۇس نىسبەتەن مۇستەھكەم تۇرىدۇ. لېكىن ئۇزۇن يىل رېمونت قىلىنمىسا بەزى ۋاقىتتا ئوتتۇرىسى ساڭگىلاپ يېرىلىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىدۇ. رېمونت قىلىش ئۇسۇلى ئالدى بىلەن ساڭگىلاپ چۈۋۈلۈپ كەتكەن، ئىشلەتكىلى بولمايدىغان ياغاچ تاختىلارنى ئېلىۋېتىپ، ئەسلىي ئۆلچىمى بويىچە ئالماشتۇرۇپ، ئەسلىي شەكلى بويىچە ياساپ، ئۇزۇنچاق، چاسا كاتەكچىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرىمىز.

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىقىدا چاسا خا تورۇسلارنىڭ شەكلى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ ھەر خىل. بەزى چاسا خا تورۇسلار ئالاھىدە ياسالغان بولۇپ، تۆت چاسا تورۇس ئىچىدە جەگىلەرنى ° 45 ۋە ° 90 لۇق قاتمۇقات بوشلۇق ھاسىل قىلىش

ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بەزىلىرى ئىككى، ئۈچ، تۆت قەۋەت بولۇپ، تۆز تورۇسلۇق ۋە گۈمبەز تورۇسلۇق ئىككى خىل ياسالغان. چاسا-خا تورۇس ئىچىگە گۈزەل ۋە رەڭلىك نەقىشلەر سىزىلغان ۋە ئو-يۇلغان. ياسىلىش ئۇسۇلى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە ئۆزى-گە خاس سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

چاسا خا تورۇسلار ئۆزىنىڭ ئېغىرلىقىدىن باشقا ئېغىرلىق كۆ-تۈرمىگەچكە ئادەتتە بۇزۇلۇش ئەھۋاللىرى كۆرۈلمەيدۇ. ئۇزۇن يىللار رېمونت قىلىنمىغاچقا تۇۋرۇكلىرى ئولتۇرۇشۇش، لىملىرى يېرىلىش، سۇنۇش، چېتىشمىلار ئاجراش تۈپەيلىدىن چاسا خا تو-رۇسلارمۇ يېرىلىش، ئاجراپ كېتىش، رەڭلىرى ئۆچۈپ كېتىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بوشاش، ئاجراپ كېتىش ئەھۋاللىرى يۇز بەرسە ياپىلاق تۆمۇر بىلەن چېتىپ قاماق سېلىپ، تۆت ئەترا-پىدىكى لىمغا چېتىپ قويساق بولىدۇ. ئەگەر يېرىق چوڭ بولسا چۇۋۇپ ئېلىپ قايتا ياساپ، ئەسلى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرسە بولىدۇ. چاسا خا تورۇسلارنىڭ ھەممىسى قارا ئۇغۇ يەرگە جايلاشقان بولۇپ، كۈن نۇرى بىۋاسىتە چۈشمەيدۇ، ئادەتتە رەڭگى ئاسانلىقچە ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ. ئەگەر ئۇزۇن يىل تۇرۇپ، رەڭگى ئۆزگىرىپ كېتىپ، قايتىدىن رەڭ بېرىشكە توغرا كەلسە چوقۇم ئەسلى يا-سىغان ۋاقتىتىكى دەۋر ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش، ھەرگىز-مۇ ئەسلىدىكى رەڭگى ۋە نەقىش نۇسخىلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك لازىم.

2) كاھىش ۋە گەج ئويما نەقىشلەرنى رېمونت قىلىش:

كاھىش ۋە ئىمارەتلەرنى زىننەتلەش شىنجاڭدا ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇددا دىنى تارقىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا كاھىش ۋە گەج ئويما نەقىش بىلەن ئى-مارەتلەرنى زىننەتلەشتە نام چىقارغان. ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن كاھىش ئىشلەش تېخنىكىسى يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرى-

ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بەزىلىرى ئىككى، ئۈچ، تۆت قەۋەت بولۇپ، تۈز تورۇسلۇق ۋە گۈمبەز تورۇسلۇق ئىككى خىل ياسالغان. چاسا-خا تورۇس ئىچىگە گۈزەل ۋە رەڭلىك نەقىشلەر سىزىلغان ۋە ئو-يۇلغان. ياسىلىش ئۇسۇلى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە ئۆزى-گە خاس سەنئەت ئالاھىدىلىككە ئىگە.

چاسا خا تورۇسلار ئۆزىنىڭ ئېغىرلىقىدىن باشقا ئېغىرلىق كۆ-تۈرمىگەچكە ئادەتتە بۈزۈلۈش ئەھۋاللىرى كۆرۈلمەيدۇ. ئۇزۇن يىللار رېمونت قىلىنمىغاچقا تۈۋرۈكلىرى ئولتۇرۇشۇش، لىملىرى يېرىلىش، سۇنۇش، چېتىشمىلار ئاجراش تۆپەيلىدىن چاسا خا تو-رۇسلارمۇ يېرىلىش، ئاجراپ كېتىش، رەڭلىرى ئۆچۈپ كېتىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بوشاش، ئاجراپ كېتىش ئەھۋاللىرى يۈز بەرسە ياپىلاق تۆمۈر بىلەن چېتىپ قاماق سېلىپ، تۆت ئەترا-پىدىكى لىمغا چېتىپ قويساق بولىدۇ. ئەگەر يېرىق چوڭ بولسا چۈۋۈپ ئېلىپ قايتا ياساپ، ئەسلىي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرسە بولىدۇ. چاسا خا تورۇسلارنىڭ ھەممىسى قارىغۇ يەرگە جايلاشقان بولۇپ، كۈن نۇرى بىۋاسىتە چۈشمەيدۇ، ئادەتتە رەڭگى ئاسانلىقچە ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ. ئەگەر ئۇزۇن يىل تۇرۇپ، رەڭگى ئۆزگىرىپ كېتىپ، قايتىدىن رەڭ بېرىشكە توغرا كەلسە چوقۇم ئەسلىي يا-سىغان ۋاقتىتكى دەۋر ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش، ھەرگىز-مۇ ئەسلىدىكى رەڭگى ۋە نەقىش نۇسخىلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك لازىم.

2) كاھىش ۋە گەج ئويما نەقىشلەرنى رېمونت قىلىش:

كاھىش ۋە ئىمارەتلەرنى زىننەتلەش شىنجاڭدا ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇددا دىنى تارقىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا كاھىش ۋە گەج ئويما نەقىش بىلەن ئى-مارەتلەرنى زىننەتلەشتە نام چىقارغان. ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن كاھىش ئىشلەش تېخنىكىسى يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرى-

شىپ، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا كاھىش ئىشلەپچىقىرى
ئومۇملاشقان.

كاھىش ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئالدى بىلەن سېرىق ئەت تو
بىلەن كېسەك قۇيۇپ، ئالدى يۈزىگە ھەر خىل رەڭدىكى ماي بىل
نەقىش سىزىلىدۇ. ئاندىن كېيىن كاھىش خۇمدانلىرىدا ياغ
قالاپ، كېچە ـ كۈندۈز پىشۇرۇلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ك
ھىشىنىڭ رەڭگى ۋە نەقىشلىرى ناھايىتى مول، رەڭلىرى ئاق، س
رىق، كۆك، كەرشىنىۋاي قاتارلىقلار بولۇپ، ئۆلچەملىرى بى
خىل، چىرايلىق ۋە پۇختا ياسالغان. ھازىرغا قەدەر رەڭگى ئۆزگە
مىگەن، كۆركەم ۋە مۇستەھكەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئاپتونوم رايونىمىزدا ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان كۆ
ساندىكى ئىسلام ئىمارەتلىرى ئۇزۇن يىللار رېمونت قىلىنمىغاچ
كىشىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ۋە تەبىئەتنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا دائ
ئۇچراپ تۇرغاچقا (بەزىلىرى ياسالغان ۋاقىتتا تېخنىكا جەھەتت
ياخشى بىر تەرەپ قىلىنمىغانلىقتىن) مەلۇم دائىرىدە كاھىشلىر
ئۆزلۈكىدىن چۈشۈپ كېتىش ۋە كىشىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغ
ئۇچراپ ئەھۋاللىرى بىر قەدەر ئېغىر. كاھىشلارنى رېمونت قىلغا
ۋاقىتتا نىسبەتەن ساقلىرىنى ئۆز ئورنىغا قايتا چاپلاپ ئەسلىگ
كەلتۈرۈش، ھېچقانداق ئاساس بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا يېڭى ك
ھىش ياساپ رېمونت قىلىپ، ئەسلىي ھالىتىنى ئۆزگەرتىۋەتمەس
لىك، ھازىرقى ھالىتىنى مۇستەھكەملەشنى ئاساس قىلىش، ر
مونت قىلىش جەريانىدا تېگىشلىك بولمىغان بۇزغۇنچىلىقنى
ئالدىنى ئېلىش لازىم. ئەگەر ئەسلىدىكى كاھىش نۇسخىلىر
ساقلانغان بولسا، مەلۇم قىسمىنى رېمونت قىلىپ تولۇقلاشقا توغ
كەلسە، ئەسلىدىكى كاھىشلارغا ئاساسەن يېڭىدىن ياساپ تولۇقلاش
قا ۋە ئەسلىي ئورنىغا ئورنىتىشقا بولىدۇ.

گەچ ـــ بىر خىل تېز قاتىدىغان چاپلاش ماتېرىيالى. بولۇپم
نىسبەتەن قۇرغاق بولغان ھاۋا شارائىتىدا شورلاشمايدىغان ۋە پار

چىلانمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. مۇڭاپىق پىششىقلانسا ۋە ئۇنۇ-
مىنى ئۆستۈرىدىغان يەملىگۈچى ماتېرىياللار قوشۇلسا ئۇنىڭ يۇ-
قىرى بېسىمغا ۋە يېرىلىشقا چىداش قابىلىيىتىنى، تارتىشقا قار-
شى قىزىكلىق كۈچىنى ئاشۇرۇشقا بولىدۇ (تەجرىبىلەر شۇنى
ئىسپاتلىدىكى، گەج ئارىسىغا ئۇنۇمنى ئۆستۈرىدىغان يەملىگۈچى
يېكى قاتۇرغۇچى ماتېرىياللار مۇڭاپىق قوشۇلسا ئۇنىڭ قاتتىقلىقى
100 - نومۇرلۇق قۇم - سېمونت ئارىلاشمىسىنىڭ قاتتىقلىق دە-
رىجىسىگە يېتەلەيدۇ).

قەدىمكى زامانىدا گەجنىڭ ھەر خىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ياخشى
ئىگىلىگەچكە گەج بىلەن نەقىش - گۈل ئويۇش، كاھىش چاپلاش
ۋە ئىسلام ئىمارەتلىرىنىڭ دەرۋازا، پەشتاق، تام، مېھراب، تەكچە،
قەبرە قاتارلىق كۆزگە ئاسان چېلىقىدىغان ئورۇنلىرىنى زىننەتلەش
قاتارلىق جەھەتتە مول تەجرىبىلەرنى توپلىغان ۋە نىسبەتەن ئىل-
غار بولغان رېمونت قىلىش ئۇسۇلىنى ئىگىلىگەن.

گەج ئويما نەقىش ۋە كاھىشنى دائىملىق ئاسراش ۋە رېمونت
قىلىش جەريانىدا ئاساسلىقى تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپكە دىققەت قە-
لىش لازىم:

(1) ئالدى بىلەن گەج ئويما نەقىش ۋە گەج بىلەن كاھىش
چاپلاش قۇرۇلۇشىنىڭ ئىشلەش ئۇسۇلى ۋە تېخنىكىسىنى ياخشى
ئىگىلەش لازىم. ساپ گەج پارچىسىدىن ئويۇلغان گەج ئويما نەقە-
شىنىڭ دەسلەپكى قېتىش ۋاقتى 5 مىنۇت، ئەڭ ئاخىرقى قېتىش
ۋاقتى 8 مىنۇت بولۇپ، مەيلى گەج ئويما نەقىش ۋە گەج بىلەن
كاھىش چاپلاشتا بولسۇن، بىر قېتىملىق بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئە-
چىدە بارلىق ئىش تەرتىپىنى ئورۇنلاپ بولۇش لازىم. گەجگە قا-
چىلىك سۇ قېتىش ئۇنۇمىگە، قېتىش ۋاقتىغا ۋە
چاپلاش ماتېرىياللىرىنىڭ قىزىكلىق رولىغا بىۋاستە تەسىر
كۆرسىتىدۇ. ئەگەر سۇ كۆپ قوشۇلسا گەجنىڭ سۇيۇقلۇقى قىسقا
مۇددەت ئىچىدە قاتقاندىن كېيىن قېتىشما ئىچىدە كۆپ تۆشۈكچە-
لەرنى ھاسىل قىلىپ، ئۇنىڭ قاتتىقلىق دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتە-

شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە شەھەر بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

شىنجاڭ ــ زېمىنى كەڭ، يەرلىرى مۇنبەت، تەبىئىي بايلىقى مول، ئۇزۇن يىللىق تارىخ ۋە باي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە رايون. بىرنەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بىپايان مۇنبەت زېمىندا جاپالىق ئەمگەك ۋە مېھنەت سىڭدۈرۈپ مول ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىق يارىتتى. بىناكارلىق سەنئىتى ئۇلۇغ ئۇنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

شىنجاڭ بىناكارلىق سەنئىتى دۆلىتىمىز بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، قىممەتلىك تارىخىي مىراس. ئۇ شىنجاڭ رايونىنىڭ بىرنەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش سەۋىيىسى، دىنىي ئۆرپ ـ ئادىتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىش، تارىخىي ماتېرىيالنىڭ ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەلىم ـ تەربىيەسى ئېلىپ بېرىش، مىللىي شەكىلگە ئىگە يېڭى ئىمارەتلەرنى پىلانلاش ۋە گۈزەل سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

*　　*　　*

شىنجاڭ بىناكارلىق سەنئىتى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىلا مەيدانغا كەلگەن. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي

رىجىي تەرەققىي قىلغان. ئىنسانلاردا بىناكارلىق تۇغرىسىدا دەسلەپكى ئۇقۇم پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن بىر ئېغىزلىق ئۆيلەرنى ياساپ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بىر ئېغىزلىق ئۆيلەر بىر ئائىلىنى ئاساس قىلغان كۆپ ئېغىزلىق ئۆيلەرگە قاراپ تەرەققىي قىلغان. بىر ئائىلىنى ئاساس قىلىپ توپلىشىپ ئولتۇراق لىشىش نەتىجىسىدە يېزا - كەنتلەر شەكىللەنگەن. قۇللۇق جەمئىيىتىكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، قۇلدارلارنىڭ ئوردا - سارايلىرىنى ئاساس قىلغان شەھەرلەر ۋە شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا - ئالاقە، ھەربىي مۇداپىئە ئىشلىرىغا ئېھتىياجلىق بولغان ئۆتەڭ ۋە تۇرالار كەڭ كۆلەمدە ياسالغان. فېئودالىلىق جەمئىيىتىتە قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا دۇكانلىرى ۋە دىنىي ئىبادەتخانىلارنىڭ ياسىلىشى شەھەر بىناكارلىقىنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ بېيىتقان. بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى، لاما دىنى تارقالغاندىن كېيىن، ئىبادەتخانا ۋە مازار بىناكارلىقى ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلغان. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە بىناكارلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇرۇلمىسى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش بېزەكلىرى جەھەتتە ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلىپ، يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە بولۇپ، شىنجاڭ بىناكارلىق سەنئىتى مەيدانغا كەلگەن.

شىنجاڭ بىناكارلىق سەنئىتى ئومۇملاشقان سەنئەت بايلىقى بولۇپ، ئويمىچىلىق، رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق، نەقاشلىق، كاھىشچىلىق بولسا ئۇنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئىنسانلاردا ئالدى بىلەن ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ياسىلىش شەكلى تۇغرىسىدا ئىلمىي كۆزقاراش پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش ئۇسۇلى، دىنىي ئۆرپ - ئادىتى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن نەقىش قويۇپ، رەسىم سىزىپ، ئىمارەتلەرنى بېزەش، ئۆي ئىچىنى زىننەتلەش، ئەتراپىغا

باغچا ۋە ھەر خىل شەكىلدىكى مەنزىرە ياساپ، سىرتقى مۇھىت شارائىتىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئادىتى بارلىققا كەلگەن. سىنىپىي جەمئىيەتتە قۇلدارلار ۋە خان ـ پادىشاھلار ئوردا ـ سارايلىرىنى ئىبادەتخانا، مازارلارنى رەسىم سىزىپ، نەقىش ئويۇپ، ھەيكەل قا- تۇرۇپ، رەڭگارەڭ كاھىشلار بىلەن ھەشەمەتلىك قىلىپ زى- نەتلىگەن.

شىنجاڭ بىناكارلىق سەنئىتى ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا دۇنـ- يانىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدىكى ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بىناكارلىق تېخنىكىسىنىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرىنى ئۆزگىنىش ئارقىلىق داۋاملىق بېيىپ بارغان ۋە راۋاجلانغان شۇنداقلا ئۆز نۆۋىتىدە سىرتقى رايونلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى- نىڭ تەرەققىي قىلىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇددا دىنى ئىمارەتلىرى ياسلىش شەكلى ۋە سەنئىتى جەھەتتە ئۆزىدىن بۇرۇن تەرەققىي قىلغان قەندھار سەنئىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدىكى بۇددا دىنى بىناكارلىق سەنئى- تىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئىسلام دى- نى ئىمارەتلىرى ياسلىش سەنئىتى جەھەتتە ئىسلام ئەللىرىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلىپ، يەر- لىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە بولغان ئىسلام دىنى بىناكارلىق سەنئىتىنى شەكىللەندۈرگەن. لامـا دىنى ئىبادەتخانـا- لىرى ياسلىش شەكلى ۋە قۇرۇلمىسى جەھەتتە شىزاڭ ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭ رايونلىرىدىكى ئىبادەتخانا بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەسـ- رىنى قوبۇل قىلغان. بىناكارلىق ساھەسىدىكى ئۆزئارا ئۆگىنىش ئاساسىدا ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي شارائىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلىش ــ ھازىرمۇ ۋارىسلىق قىلىشقا تې- گىشلىك ئېسىل ئەنئەنە.

شىنجاڭ بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى ھە-

خىل. ئۇ خىزمەت قىلىش رولى، ياسىلىش شەكلى ۋە سەنئەت ئالا-
مەلىكلىرىگە ئاساسەن شەھەر بىناكارلىقى، ئىبادەتخانا - مازار
بىناكارلىقى، ئۆي - جاي بىناكارلىقى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ-
يۇ ماقالىدە شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئىمارەت ۋە ئۇنىڭ خارابە-
لىرىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ئىگە بولغان دەسلەپكى ماتېرىياللارغا
ئاساسەن، شىنجاڭ بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە
شەھەر بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشى توغرىسىدا ئۆز قارا-
شىنى ئوتتۇرىغا قويىمەن. «شىنجاڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەن-
ئىتى» يۇ بىر يېڭى تېما. بىناكارلىققا دائىر تارىخىي يازما خاتىرە-
لەر ناھايىتى ئاز بولۇپلا قالماستىن، ھازىرغا قەدەر ياخشىراق
ساقلانغان قەدىمكى ئىمارەت ۋە ئۇنىڭ خارابىلىرىنىڭ دەۋرى ئۇزۇن
بولغانلىقىمۇ بىر ئىككى مىڭ يىلدىن ئاشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى
كىشىلەرنىڭ سزلىكلەردىن ساقلىنىش قىيىن. تارىخشۇناسلىق ۋە بىنا-
كارلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان
يولداشلارنىڭ سەممىي ياردەم پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىنى
ئۈمىد قىلىمەن.

بىناكارلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە يېزا - كەنتلەرنىڭ شەكىللىنىشى

شىنجاڭ ــ ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا
باشلىغان ۋە ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ بىرى، بىناكارلىق بولسا
ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن ئېلىپ بارغان تاماق ئېتىش، كىيىم تىكىش،
ئۆي ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە
ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى.
ئارخېئولوگىيەلىك ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات
نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، مۇندىن 2 ~ 3 مىليون يىل ئىلگە-
رى شىنجاڭدا ئادەملەرنىڭ بارلىققا كەلگەن. باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ

دەسلەپكى مەزگىلىدە «ئادەملەر ئۆزلىرى ئەڭ بۇرۇن ئورۇنلاشقان جايلىرى ئىسسىق بەلباغ ۋە مۆتىدىل بەلباغدىكى ئورمانلىقلاردا ياشىغان، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى دەرەخ ئۈستىدە ئۆي ياساپ ئولتۇرغان:كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مايمۇنسىمان ئادەملەر؛ قوپال تاش قوراللارنى ياساش ۋە تەبىئىي ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن كوللېكتىپ هالدا ئورمانلىقلاردىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئېدىرلىقلاردىكى تەبىئىي ئۆڭكۈر ۋە بىرقەدەر ئىسسىق تۈزلەڭلىكلەردە تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىغان. ئىنسانلار تەرەققىي قىلىپ قەدىمكى ئادەملەر باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، تۇرمۇش ئېهتىياجىغا ئاساسەن ئۆڭكۈر ئىچىنى رەتلەش، تۈزلەش، تاش پالتىلاردىن پايدىلىنىپ دەرەخ شاخلىرىنى كېسىپ ئۆي ياساپ، تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە دەسلەپكى قەدەمدىكى بىناكارلىق ئۇقۇمى مەيدانغا كەلگەن. تاش قوراللار ۋە سۆڭەك قوراللارنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىناكارلىق پائالىيىتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. نەتىجىدە سېرىق ئەت توپىلىق ئېدىرلىقلاردا غارلارنى كولاپ ئۆي ياساشنى، دەرەخ شاخلىرىنى قۇراشتۇرۇپ كۈزلەك ۋە ئاددىي قوشام ئۆيلەرنى ياساشنى ئۆگىنىۋالغان. ئىنسانلار ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويۇپ، توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغاندىن كېيىن، كوللېكتىپ هالدا چوڭقۇر گەمە ئۆيلەرنى كولاپ، ياغاچتىن چوڭ ئۆيلەرنى ياساپ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى چوڭ ئۆيلەرنى ياساپ توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش پائالىيىتىنىڭ ئەۋج ئالغان دەۋرى. ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىر ئورۇندا ئولتۇراقلىشىپ ماكانلىشىش پائالىيىتىنى ئىلگىرى سۈرگەن، توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلاردا تۇرمۇش نىسبەتەن تۇراقلىق بولغاچقا، گەمە شەكىلدىكى ئۆيلەر تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، يېرىم گەمە

قەلئە ـ شەھەر بىناكارلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۆتەڭ ـ تۈرالارنىڭ ياسىلىشى

قۇللۇق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى قۇلدارلار ئۆز ئوردا ـ سارايلىرىنى تەبىئىي يەر تۈزۈلۈشى مۇداپىئە قىلىشقا ئەپلىك، مەنزىرىسى گۈزەل، يەرلىرى مۇنبەت بولغان تاغ باغرى ۋە دەريا ياقىسىغا ياستىپ، ئۆزلىرىنى مۇداپىئە قىلغان. قۇللۇق جەمئىيەتتە سىنىپىي قارىمۇقارشىلىقنىڭ كۈچىيىشى، قۇلدارلار ئۆتتۈرىسىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش ۋە ئىقتىسادىي كۈرەشنىڭ كەسكىنلىشىشى نەتىجىسىدە، قۇلدارلار ئۆزلىرىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ئوردا ـ سارايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەلئە ۋە قورغانلارنى ياساتتى. بىناكارلىقتا قاڭداش تېخنىكىسىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى قەلئە بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قۇلدارلار ئىگىدارچىلىقىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى. قەلئە ئىچىدە قۇلدارلارنىڭ ئوردا ـ سارايلىرىدىن باشقا، سودا ۋە ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى، رەستىلەر ياسىلىپ، مەخسۇس بازارلار مەيدانغا كەلدى. نەتىجىدە بۇ قەلئەلەر بارغانسېرى كېڭىيىپ، يالغۇز مۇداپىئە قورغىنىلا ئەمەس، بەلكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك سودا بازارلىرى ۋە ھەر خىل مەدەنىي پائالىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي مەركەزگە ئايلاندى ۋە تارىختا «شەھەر» دەپ ئاتالدى. سىرتقى دۇشمەنلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقە يوللىرىنى قوغداش، قارشى تەرەپنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، شەھەر بىلەن شەھەر، مەركەز بىلەن چېگرا قاراۋۇللۇق قورغانلىرى ئوتتۇرىسىغا بەلگىلىك ئارىلىقتا بىر ـ بىرىگە ئۇلاشتۇرۇپ ئۆتەڭ ياسىلىپ، شەھەر بىناكارلىقىدا ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىدى.

يازما تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، خەن دەۋرىدىلا (مىلا-دىن بۇرۇنقى 220 - يىلىدىن مىلادىيە 206 - يىلىغىچە) شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېپىل سوقۇپ، شەھەر ياساش ئىلاشقان. «غەربىي رايوندا دەسلەپتە 36 شەھەر بار ئىدى، كېيىن كۆپىيىپ 55 كە يەتتى». پەقەت شىنجاڭدىلا 20 دىن ئارتۇق شەھەر ياسالغان. مەدەنىي يادنامالىق ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن خەن دەۋرىدىكى شەھەر ۋە سودا قاتناش يوللىرىنى بويلاپ سېلىنغان ئۆتۈرالارنىڭ خارابىلىرى تېپىلدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ سېپىللىرىنىڭ جەھەتتىن بۇزۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، قاڭداپ ياسالغان سېپىل ئىزلىرى، شەھەر ئىچىدىكى گەمە ۋە يېرىم گەمە ئۆيلەر، ئۆتەڭ، تۇر خارابىلىرى ھازىرغىچە ساقلانغان. يارغول قەدىمىي شەھىرى يېزا - كەنت ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە قەدىمىي شەھەر. يارغول شەھىرى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، تاغ باغرىدىكى سۇيى مول، ئۆرۈكى ياخشى، يەر شارائىتى گەمە ۋە يېرىم گەمە شەكلىدىكى ئۆرۈنى ياساشقا ئەپلىك جاي بولغانلىقتىن، باشلانغۇچ جەمئىيەت قۇرغۇچىلىرى ئىنسانلار بۇ يەرگە ئۆتۈشكۈرلەرنى كولاپ، گەمە ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇراقلاشقان. قۇللۇق جەمئىيىتى ۋاقتىدا قۇلدارلار بۇ يەرنى ئىگىلەپ ئوردا - سارايى ياساتقان. تەبىئىي شارائىتى ۋاسىتىسىدىن قىلىشقا قولايلىق بولغانلىقتىن، سېپىل سوقمىغان. خەن خەلقىدە تەرەققىي قىلىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي مەركىزى بولغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قونالغۇ ھەربىي ئىشلاردا مۇھىم ئورۇن ھېسابلىنىدىغان قاتناش يوللىرىنى بويلاپ ياسالغان كىچىك قورغان بولۇپ، ئۆتەڭنىڭ ئوتتۇرىسى ياكى بىر بۇرجىكىگە تاش، توپىدىن ياسالغان تۆت چاسا ئېگىز مۇنار، تاش ۋە توپىلارنى بىر-بىرىگە مۇستەھكەم يېپىشتۇرۇش ئۈچۈن ئارىسىغا ياغاچ ۋە دەرەخ

شاخلىرى قويۇلغان. بۇ خىل ياساش ئۇسۇلى بىناكارلىق تېخنىكىسىدىكى بىر ئىجادىيەت بولۇپ، بىرقەدەر ئېگىز ۋە پۇختا شەھەر سېپىلى ۋە تۇرالارنى ياساشتا كەڭ قوللىنىلغان.

بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە شەھەر بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشى

شىنجاڭدا بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە بۇددا دىنى ئىبادەتخانا بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشى شەھەر بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. يازما تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى رايونلاردا بۇددا دىنى تارقىلىشقا باشلىغان. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا بۇددا دىنىنىڭ ھىندىستاندىكى مائوريا (maurya) خانىدانلىقىنىڭ (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 322 ـ يىلىدىن 185 ـ يىلىغىچە) پادىشاھى ئاشوكا (Axoka) نىڭ ۋاقتىدا خوتەنگە كىرگەنلىكى ۋە بۇددا مۇنارلىرىنىڭ ياسالغانلىقى، خوتەننىڭ «خوستانا» دەپمۇ ئاتالغانلىقى، ئۇنىڭ پادىشاھىنىڭ بۇددىست ئىكەنلىكى رىۋايەت قىلىنغان. «لو ياڭدىكى ئىبادەتخانىلار خاتىرىسى» دە تەسۋىرلىنىشچە، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سۇڭ يۈن (宋云) خوتەنگە بارغاندا، خوتەنگە بۇددا دىنى كەشمىر (迦湿弥罗)① دۆلىتىدىن بىۋاستە كىرگەن. «تەبەت قىسسىسى» دە ئېيتىلىشچە، مىلادىيەدىن بۇرۇن 1 ـ ئەسىر دە خوتەنىدە زەنمۇ (赞摩) ئىبادەتخانىسى سېلىنغان، كېيىن 7 ئەۋلادقىچە بىرمۇ ئىبادەتخانا سېلىنمىغان. يۇقىرىقى خاتىرىلەر ۋە بۇددا دىنىغا ئائىت قېزىلما يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، بۇددا دىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنلا شىنجاڭدا تارقىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، ئومۇمىيۈزلۈك كېتەلمىگەن. مىلادىيە 2 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەردى.

ئەسلىدە دۇنخۇاڭ، چىلىيەنشەن ئەتراپىدا ھاكىمىيەت قۇرغان توخ-
ىرلار ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىدىن كېيىن توخارىستانغا كۆچۈپ بېرىپ
ئۇزۇن ئۆتمەي، تارىختا مەشھۇر بولغان كۇشان دۆلىتىنى قۇرۇپ،
بۇددا دىنىنى قايتىدىن تەرەققىي قىلدۇردى. پادىشاھ كانىسكا
تەختتە ئولتۇرغان ۋاقىتلاردا كۇشان خانىدانلىقىدا بۇددا دىنى نا-
ھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. بۇددا نوملىرى رەتلەندى ۋە 4 - قې-
تىملىق بۇددا دىنى يىغىلىشى ئۆتكۈزۈلۈپ، سىرتقى دۆلەتلەرگە
زور تەسىر كۆرسەتتى. ھۇنلار جەنۇبىي ھۇنلار ۋە شىمالىي ھۇنلار-
غا بۆلۈنۈپ، كۈچى ئاجىزلاشتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا
چاڭلارنىڭ قالايمىقانچىلىقى يۈز بېرىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەر-
بىي رايون بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشى ئۈزۈلۈپ قالدى. جەنۇ-
بىي شىنجاڭ تەۋەسىدە كىچىك شەھەر بەگلىكلىرى بىرلىشىپ، 6
چوڭ شەھەر دۆلىتى قۇردى ۋە يەكەن پادىشاھى تەرىپىدىن بىر-
لىككە كەلتۈرۈلدى. مىلادىيە 2 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا
قەشقەر پادىشاھى چىنپەن تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، بۇددا
قانۇنى يولغا قويۇلدى. شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كې-
رايونلاردا بۇددا دىنى ئومۇملاشتى ۋە بۇددا مۇنارلىرى، بۇددا دىنى
ئىبادەتخانىلىرى، مىڭئۆي غارلىرىنى ئاساس قىلغان بۇددا ئىبا-
دەتخانا بىناكارلىق سەنئىتى تەرەققىي قىلدى. شەھەر ئىچىدە ئې-
لىپ بېرىلىدىغان بۇددا دىنى پائالىيەتلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاسا-
سەن، يېڭى شەھەرلەر ياسالدى. يېڭى شەھەرلەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇ-
شى، كۆلىمى، ياسىلىش سەنئىتى جەھەتتە كونا شەھەرلەردىن
چوڭ، رەتلىك بولۇپ، شەھەر بىناكارلىقىدا ئوردا - سارايلاردىن
باشقا، دىنىي ئىمارەتلەر ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىدى. فېئودال
ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلار بۇددا دىنىدىن پايدىلىنىپ ئۆز ھۆكۈمرانلە-
قىنى قانۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە مۇنارلىرىنى
شەھەرنىڭ مەركىزىي ئورۇنلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەيۋەتلىك يا-
ساتتى. ئوردا - سارايلارنى بۇددا ھەيكەللىرى، تام سۈرەتلىرى بە-

لەن سىرلىق ۋە رەڭگارەڭ زىننەتلىدى.

تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشچە، مىلادىيە 3 ـ، 4 ـ ئە-سىرلەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نۇرغۇنلىغان يېڭى شە-ھەرلەر ياسالغان. «قوچۇدا بۇرۇن سەككىز شەھەر بولۇپ، كېيىن 16 گە يەتكەن»، «ئۇدۇندا 5 چوڭ شەھەر ۋە بىرقانچە ئون كىچىك شەھەر ياسالغان»، «ئوردا شەھەردە خەلق ناھايىتى كۆپ، ئوردا ـ ساراي، رەستىلەر ھەشەمەتلىك ۋە گۈزەل ياسالغان، شەھەر سىرتى تاغ باغرىغا پادىشاھنىڭ داچىسى جايلاشقان، ئەتراپى مېۋىلىك باغ بىلەن ئورالغان. باغ ئىچىگە چىرايلىق بېزەلگەن تۈز تورۇسلۇق ئۆيلەر ياسالغان ۋە چېدىر تىكىلگەن.» ئوردا شەھەردە ئېلىپ بېرە-لىدىغان دىنىي پائالىيەتلەر ئىچىدە ئەڭ داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرە-لىدىغىنى «بۇت سەيلىسى» بولۇپ، بۇت سەيلىسى ھارپىسىدا شە-ھەر كوچىلىرى ئالىيېشىل پىلاكاتلار بىلەن چىرايلىق بېزەلگەن ۋە سۇ سېپىپ پاكىز تازىلانغان. بۇت شەھەرگە كىرىشتىن بۇرۇن پادىشاھ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالغان، پۇقرالار يولنىڭ ئىككى تە-رىپىدە تۇرۇپ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالغان. پادىشاھ كېنىزەكلىرى شەھەر دەرۋازىسى ئۈستىدىكى راۋاقتا چىقىپ بۇت سەيلىسىنى تا-ماشا قىلغان.

يارغول شەھىرى بۇددا دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇن ياسالغان ۋە تەرەققىي قىلغان قەدىمىي شەھەر بولۇپ، شەھەر ئىچىدىكى ئىما-رەتلەر گەمە ۋە يېرىم گەمە شەكلىدىكى ئۆيلەرنى ئاساس قىلغان ئىدى. بۇددا دىنى تارقالغاندىن كېيىن شەھەر ئوتتۇرىسىغا بۇددا مۇنارى، مۇنار ئارقىسىغا بۇددا ئىبادەتخانىسى ياسالغان، شەھەر بە-ناكارلىقىدا بۇددا دىنى ئىبادەتخانا بىناكارلىقى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن، شەھەر قىياپىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن.

مىلادىيە 6 ـ ئەسىردىن كېيىن يېڭى شەھەرلەردە مۇداپىئە بە-ناكارلىقى تەرەققىي قىلدى. شەھەر ئىچىدە دىنىي پائالىيەتلەر ئازايدى. ئىبادەتخانىلار شەھەر سىرتىغا سېلىندى. تاڭ سۇلالىسى

غەربىي ئوبلاستنى قوغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ناھىيە، بازار قاتارلىق مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئورگانلارنى تەسىس قىلغان ۋە مۇداپىئە خاراكتېرىدىكى شەھەر ۋە قورغانلارنى كېڭەيتىپ ياساتقان. تۇبۇتلەر شىنجاڭنى ئىشغال قىلغان مەزگىلدە بەزى شەھەرلەر ۋەيران بولغان بولسىمۇ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدە ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ئىدىقۇت كونا شەھىرى بۇددا دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن يالغان ۋە تەرەققىي قىلغان قەدىمىي شەھەر. «خەننامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئەسلىدە بۇ يەردە كىچىك بىر قەلئە بولۇپ، «ئىدىقۇت قەلئەسى» دەپ ئاتالغان. جىن (晋) سۇلالىسى دەۋرىدە ئىدىقۇت ۋىلايىتى قۇرۇلغان. مىلادىيە 442 ـ يىلى شىمالىي لياڭ سۇلالىسىدىن بولغان جۇچۇ ژۇژېي دۆلەت قۇرۇپ، ئىدىقۇتنى پايتەخت قىلغان. مىلادىيە 460 ـ يىلى لياڭ سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن كەن، جاڭ، ما فامىلىلىكلەر دۆلەت قۇرۇپ پادىشاھ بولغان. مىلادىيە 500 ـ يىلىدىن 640 ـ يىلىغىچە چۇ ئەۋلادى (氾姒) ئىدىقۇتقا پادىشاھ بولغان. ئىدىقۇت شەھىرى بىر مەزگىل تەرەققىي قىلغان. مىلادىيە 640 ـ يىلىدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى ئىدىقۇتتا غەربىي ئوبلاستنى تەسىس قىلغان. 840 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئىدىقۇتنى پايتەخت قىلغان. ئىدىقۇت كونا شەھىرىنىڭ ھازىرقى كۆلىمى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدە شەكىللەنگەن.

ئىدىقۇت كونا شەھىرى ئوردا شەھىرى، ئىچكىرى شەھەر، تاشقىرى شەھەردىن ئىبارەت ئۈچ قات ياسالغان. تاشقىرى شەھەر سېپىلىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 5 كىلومېتىر كېلىدۇ. شەھەر سېپىلى توپا بىلەن قاتلاپ ياسالغان. ئېگىزلىكى 10 مېتىر، سېپىل ئۇلىنىڭ قېلىنلىقى 8 مېتىر كېلىدۇ. شەھەر ئىچىگە ئوردا ـ ساراي، ئىبادەتخانا، بۇددا مۇنارى، قول ھۈنەر ۋە سودا دۇكانلىرى، رەستىلەر ۋە ئاھالىلەر تۇرار جايى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا كۆلىمىنىڭ زور، سېپىللىرىنىڭ

ھەيۋەتلىك ھەم مۇستەھكەم، ئوردا ـ ساراي ئىبادەتخانىلىرىنىڭ نەپىس ۋە كۆركەم بولۇشى بىلەن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان.

بېشبالىق كونا شەھىرى ئۆز ۋاقتىدا تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، ھەربىي، سىياسىي جەھەتتە مۇھىم شەھەر بولۇپ، تاڭ دەۋرىدىن كېيىن ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلغان. ئىدىقۇت ئۇيغۇر ـ لىرى دەۋرىدە كېڭەيتىپ ياسالغان. بەشبالىق شەھىرى ئىچكىرى ـ تاشقىرى ئىككى قات ياسالغان. شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا مۇدا ـ پىئە قورغىنى ياسالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ تۆت تەرىپىگە ئىچكىرى ـ تاشقىرى تۆت دەرۋازا ئورنىتىلغان، شەھەر سىرتىغا سېپىلنى ئايلاندۇرۇپ خەندەك ياسالغان. شەھەر مۇداپىئە بىناكارلىقى شەھەر قۇرۇلۇشىدا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن.

ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە شەھەر بىناكارلىقىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ شەھەر بىناكار ـ لىقى ئىككىنچى قېتىملىق يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. ئىسلام دىنى قائىدە ـ يوسۇنلىرى ۋە پائالىيەتلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، بىناكارلىق ساھەسىدە تېگىشلىك ئىسلاھات ۋە تېخنىكا يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلدى ۋە يېڭىدىن شەھەرلەر ياسال ـ دى.

ئىسلام دىنى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قاراخانىيلار خانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن قەشقەر رايونىدا تارقالدى. 11 ـ ئەسىردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئومۇملاشتى. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شـ ـ مالىدا ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى ۋە سەنئىتى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل شەھەر بىناكارلىقى بىرلا

ۋاقىتتا تەرەققىي قىلدى. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى داۋاملىق بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن، بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرى، بۇددا مۇنارلىرى، بۇددا ھەيكىلى ۋە سۈرەتلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن ئوردا ـ سارايلارنى ئاساس قىلغان شەھەر بىناكارلىقى ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلدى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئەسلىدىكى بۇددا دىنى ئىمارەتلىرىنى ئاساس قىلغان شەھەرلەر خارابىيىلىققا ئايلاندى. قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا قاتارلىق رايونلاردا ئىسلام دىنى پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنى ئاساس قىلغان يېڭى شەھەرلەر ياسالدى. بۇ شەھەرلەردىكى ئوردا ـ سارای، رەستىلەر، ئۆي ـ ئىمارەتلەرمۇ ئىسلام دىنى قائىدە ـ يوسۇن، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە ھەر خىل گېئومېتىرىيەلىك شەكىل ۋە گۈل ـ ئۆسۈملۈكلەر شەكلى چۈشۈرۈلگەن ئويما نەقىش، گۈللۈك خىش، رەڭلىك كاھىشلار بىلەن زىننەتلەندى. قەشقەر شەھىرى ئىسلام دىنى ئىبادەتخانا بىناكارلىقى ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان شەھەر. لەرنىڭ بىرى. ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، بىناكارلىق سەھەسىدە ئىسلاھات ۋە تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغان. شەھەر ئىچىگە چىرايلىق زىننەتلەنگەن مەسچىت، مەدرىسەلەر، كىتابخانىلار ياسلىپ، شەھەر قىياپىتىدە يېڭى ئۆزگىرىش ياسالغان. مىلادىيە 1131 ـ يىلى كىدانلار (قارا خىتايلار) شىنجاڭنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شەھەر ئىچىدىكى ئىسلام دىنى بىناكارلىقى تەرەققىي قىلماي، بىر سەۋىيەدە توختاپ قالغان. مىلادىيە 1218 ـ يىلدىن كېيىن موڭغۇللار شىنجاڭدا ھاكىمىيەت قۇرۇپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى يولغا قويغان بولسىمۇ، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغاچقا، شەھەر بىناكارلىقىدا سېپىل سوقتۇرۇش ۋە ئوردا ـ سارای ياساشتىن باشقا چوڭ ئىلگىرىلەش بولمىغان.

14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ـ

تاشقى ۋەزىيەتتىمۇ چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. مىلادىيە 1352 ـ يىلى چاغتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدى. 1380 ـ يىلىدىن كېيىن تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجا تۇرپان، قومۇل رايونلىرىدا ئىسلام ئېچىپ، پۈتۈن شىنجاڭنى ئىسلام دىنى ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن شىنجاڭدا ئىسلام دىنى سەنئىتى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئوردا ـ ساراي، ئىبادەتخانا، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەھەر بىناكارلىقى ئومۇملاشتى ۋە تەرەققىي قىلدى.

يەكەن كونا شەھىرى ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭ بويىچە كۆلىمى زور، شەھەر بىناكارلىقى تەرەققىي قىلغان سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ بىرى بولغان. مىرزى ئابابەكرىخان ۋاقتىدا يەكەن شەھىرى بىر مەزگىل تەرەققىي قىلغان، شەھەر ئىچىگە يېڭىدىن ئوردا ـ ساراي، مەسچىت، مەدرىسەلەر② سالدۇرۇلغان. ئېرىق ياسىلىپ، كۆل چېپىلىپ، شەھەر ئىچى بىر قېتىم رەتكە سېلىنغان. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە يەكەن شەھىرى ئۆزۈكسىز تەرەققىي قىلغان. شەھەر بىناكارلىقىدا خىش ۋە كاھىشلار كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. ئۆيلەرنىڭ ھاراق، پارامان، جەگە، تۆۋرۈكلىرىگە نەقىش ئويۇش، تاملىرىغا گەچ بىلەن قاتۇرما نەقىشلەرنى چىقىرىش، ياغاچ پەنجىرىلەرنى ئورنىتىش ئومۇملاشقان. شەھەر بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە شىنجاڭ بويىچە يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەھەر بىناكارلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

شىنجاڭ تارىخىدا ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق سېپىل سوقۇپ شەھەر بىنا قىلىش پائالىيىتى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىپ بېرىلدى. چىڭ سۇلالىسى مىلادىيە 1756 ـ يىلى شىنجاڭنى بىر ـ

لىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتتە مۇھىم بولغان ئىستراتېگىيەلىك جايلاردا مەمۇرىي ئو-رۇنلارنى تەسىس قىلدى ۋە سېپىل سوقتۇرۇپ، شەھەر ياستىپ، ئەسكەر تۇرغۇزدى. بۇ شەھەرلەر تارىختا «يېڭى شەھەر» ياكى «ما-جۇ شەھىرى» دەپ ئاتالدى. ئەسلىدىكى شەھەر ئۆز پېتى قالدى ۋە تارىختا «كونا شەھەر» ياكى «مۇسۇلمانلار شەھىرى» دەپ ئاتالدى. غۇلجا، ئۈرۈمچى، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق رايونلار ۋە بىر قىسىم ناھىيە، بازارلاردا يېڭىدىن شەھەرلەر ياسا-لىپ، شەھەرلەرنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە تارىختا ئەڭ يۇقىرى سەۋە-يىگە يەتتى. پەقەت ئىلى رايونىدىلا كۇرە شەھىرى، غۇلجا شەھە-رى، بايانداي شەھىرى، سۈيدۇڭ شەھىرى، قورغاس شەھىرى، چا-غانسۇ شەھىرى قاتارلىق شەھەرلەر ياسالغان. كۇرە شەھىرى ئىل-گىرى ـ كېيىن ئىككى قېتىم ياسالغان. كونا كۇرە شەھىرى 1760 ـ يىلى ئىلى دەريا‌سى بويىغا ياسالغان، 1850 ـ يىلدىن كې-يىن ۋەيران بولغان. 1881 ـ يىلى شىنجاڭ قايتا بىرلىككە كەلتۈ-رۈلگەندىن كېيىن، كونا كۇرە شەھىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ياسىلىش شەكلىگە ئاساسەن يېڭى كۇرە شەھىرى ياسالغان، يېڭى كۇرە شەھىرىنىڭ سېپىللىرى، شەھەر ئىچىگە جايلاشقان ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى ۋە شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياسالغان 4 قە-ۋەتلىك قوڭغۇراق راۋىقى قاتارلىقلار ھازىرغىچە ياخشى ساقلانغان. غۇلجا شەھىرىگە يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى ۋە يەرلىك مۇسۇلمانلار ئورۇنلاشقان، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا بەيتۇللا مەسچىتى، ئۇنىڭ ئارقىسىغا مەدرىسە جايلاشقان بولۇپ، شەھەر ئىچىدىكى ئىمارەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ياسىلىش سەنئىتى جەھەتتە ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېڭىدىن ياسالغان شەھەرلەردىن باشقا، كونا شەھەرلەرمۇ كېڭەيتىپ ياسالغان ۋە ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىل-

غان. چاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقتىدا، قەشقەر شەھىرىنىڭ كۆلىمى سەل كىچىك بولۇپ، شىمالىي جانقورغان، شەرقى بۇلاق بېشى، تۆشۈك دەرۋازا، غەربىي ئوردا ئالدى ۋە خان بازىرىغىچە ئىدى. ھېيتگاھ مەيدانى شەھەر سىرتىدا ئىدى. 1839 ـ يىلى (ھىجرىيە 1255 ـ يىلى) زورىدىن ھاكىم بەگ قەشقەر شەھىرىنىڭ «تاشقىرىقى شەھەر» دەپ ئاتالغان قىسمىنى قوشۇپ ياستىپ، شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىنى بىر ھەسسە كېڭەيتكەن. ھېيتگاھ مەسچىتى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىنىپ، دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدىغان مەركىزىي ئورۇنغا ئايلانغان. شەھەرنىڭ ئاساسلىق كوچىلىرىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا دۇكانلىرى ۋە تۇرلۇك خىزمەت ئۆتەش ئورۇنلىرى ياسىلىپ، شەھەر ئاھالىسى ناھايىتى تېز كۆپەيگەن. شەھەر ئىچىدە مەسچىت، مەدرىسەلەر بىر ـ بىرىدىن كۆركەم ۋە نەپىس ياسىلىپلا قالماستىن، ئۆي ـ ئىمارەتلەرمۇ ئازادە ياسالغان ۋە چىرايلىق بېزەلگەن بولۇپ، بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن.

چاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەيۋەتلىك سېپىل، ھەشەمەتلىك ئوردا ـ ساراي ۋە دىنىي ئىمارەتلەرنى ئاساس قىلغان قەدىمكى شەھەر بىناكارلىقىنىڭ دەۋرى ئاياغلاشتى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىر مەزگىل بۇزۇلغان شەھەر سېپىللىرىنى رېمونت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئورۇنغان بولسىمۇ، ئۇزۇنغا داۋاملاشمىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ شەھەر بىناكارلىقى ھازىرقى زامان شەھەر بىناكارلىقى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. ئازادلىقتىن بۇيانقى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى، ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنىڭ كۇندىدىن ـ كۈنگە كېڭىيىشى نەتىجىسىدە، ھازىرقى زامان سانائەت، سودا ۋە دېموكراتىك مەدەنىي تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئېھتىيا-

جىغا ئاساسەن، ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە ئەمەلىي ئىشلىتىلىش رولى جەھەتتە قەدىمكى شەھەرلەرگە ئوخشىمايدىغان يېڭى شەھەرلەر ياسالىدى ۋە پىلانلىق ئاساستا تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. كونا شەھەرلەر ئىچىدىكى تارىخىي مەدەنىي يادنامالىق قىممىتىگە ئىگە بولغان ئىمارەتلەر نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنغاندىن باشقا، شەھەر سېپىللىرى ۋە شەھەر تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلمىغان بىر قىسىم ئۆي - ئىمارەتلەر چېقىپ رەتلەندى ۋە ھازىرقى زامان شەھەر قۇرۇلۇشى تەلىپىگە ئاساسەن كېڭەيتىپ ياسالدى. قەشقەر، غۇلجا قاتارلىق كونا شەھەرلەر قايتىدىن تەرەققىي قىلدى. ئۈرۈمچى، قاراماي، شىخەنزە قاتارلىق شەھەرلەر يېڭىدىن قۇرۇلدى. بۇ شەھەرلەردە ھازىرقى زامان بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي تۇرمۇش جەھەتتىكى ئېھتىياجىغا ئاساسەن، يېڭىدىن زاۋۇت، كارخانا، ئىدارە - جەمئىيەت، سودا ماگىزىنى، مەكتەپ، بىلىم يۇرتلىرى، كىتابخانا، كىنو - تىياتىرخانا، كۆرگەزمىخانا، مۇزېي، مېمانخانا ۋە شەھەر ئاھالىلىرى ئولتۇرىدىغان ئۆي - ئىمارەتلەر ياسىلىپ، شەھەر بىناكارلىقىدا تارىخىتا مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. بىز شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىپ، شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە يېڭى ئىمارەتلەرنى پىلانلاشتا ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىدىغانلا بولساق، سوتسىيالىستىك دەۋرىمىزدە شىنجاڭنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، زامانىۋىلاشقان ھازىرقى زامان بىناكارلىق سەنئىتىنى يارىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋەزىپىسىنى چوقۇم تېز ۋە ئوڭۇشلۇق ئەملگە ئاشۇرالايمىز.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنى ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان — ئىسلامىيەتنىڭ تاڭ دەۋرىدە قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرغۇچى بىلگە كۈل قادىرخاننىڭ نەۋرىسى، تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر خانى. ئۇ مىلادىيە 932 - يىللىرى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان، مىلادىيە 955 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھازىرقى ئاتۇش شەھىرىنىڭ سۇنتاغ يېزا مەشھەت كەنتىگە دەپنە قىلىنغان ۋە ئىسلام دىنى ئۆرپ - ئادەتى بويىچە قەبرىگاھ ياسالغان.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھى 10 ئەسىر مابەينىدە كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان ۋە قايتا ياسالغان. ئۇنىڭ ئىچىدە، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ياسالغان قەبرىگاھ 1902 - يىلىدىكى يەر تەۋرەش ۋە 1944 - يىلىدىكى سۇ ئاپىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ بۇزۇلغان. قەبرىگاھ 1954 - يىلى قايتا ياسالغان. 1990 - يىلى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتىلگەن.

1954 - يىلى قايتا ياسالغان قەبرىگاھ، تارىخىي ماتېرىياللار تولۇق بولمىغان، شارائىت ۋە مەبلەغنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان ئەھۋال ئاستىدا سىلىنغانلىقتىن، قۇرۇلۇش شەكلى ۋە زىننەتلەش سەنئىتى جەھەتتە ئەسلىدىكى ئىسلام بىناكارلىق سەنئەت ئالاھىدىلىكىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلمىگەن، قۇرۇلمىسى ئەسلىدىكىسى بىلەن ئوخشاش بولمىغان. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلەر سۇلتان سۇتۇق

بۇغراخان قەبرىگاھىغا ئائىت مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئىزدەش ئارقىلىق، ئۇنىڭ 1875 - يىلى ئەنگلىيەلىك ئالىم تەرىپىدىن تارتىلغان فوتو سۈرىتى بىلەن سىزما رەسىمنىڭ كۆپەيتىلگەن نۇسخىسىغا ئېرىشتى. 1995 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى خادىملىرى نەق مەيدانداا ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئېلىپ بارىدى ۋە ئەسلىي قەبرىگاھ جايلاشقان ئورۇندىن 20 نەچچە خىل كاھىش قېزىۋېلىندى (بەزى كاھىشلار ئۈستىگە ئىسلام دىنى ئايەتلىرى چۈشۈرۈلگەن). ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ماتېرىياللىرى بىلەن فوتو سۈرەت ماتېرىياللىرى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنىڭ ياسلىش شەكلى گۈزەل، نەقىش - بېزەكلىرى مول بولغان ئىسلام قەدىمكى بىناكارلىقىغا تەۋە ئىمارەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدىكى مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر ۋە ئالىملار يىغىن ئېچىپ مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، قوغداش توغرىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرگە بىنائەن قەبرىگاھنىڭ 1875 - يىلدىكى فوتو سۈرىتى بىلەن سىزما رەسىمنىڭ كۆپەيتىلگەن نۇسخىسى ۋە ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىلا، ئاندىن مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قاتارىدا قوغداش قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ، دەپ ھېسابلىنىدۇ.

1995 - يىلى 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى ئابلەت ئابدۇرېشىت خەلق ھۆكۈمىتىدە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنى ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش لايىھەسىنى مۇزاكىرە قىلىش يىغىنى ئاچتى. يىغىنغا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى غوپۇر ئابدۇللا، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى خەن شۇچى، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ نازىرى مەھەم-

مەت زۇنۇن، ئاپتونوم رايونلۇق قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى چىن جىندۇڭ ھەمدە ئاپتونوم رايونلۇق پىلان كومىتېتى، مالىيە نازارەتى، مەدەنىيەت نازارىتى، شىنجاڭ بىناكارلىق لايىھەلەش تەتقىقات ئورنى قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشتى. يىغىندا، «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھى ئاپتونوم رايون دەرجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ بىرى، ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىش، رېمونت قىلىش ناھايىتى زۆرۈر، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى كەسىپىي قوشۇن تەشكىللەپ، رېمونت قىلىش لايىھەسىنى ئىشلىشى لازىم. ئەسلىي ھالىتىگە ئاساسەن، ئۇنى كېڭەيتىۋەتمەسلىك ياكى كىچىكلىتىۋەتمەسلىك، يۇقىرى سۈپەتلىك، ھەشەمەتلىك زىننەتلەش قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ئىشلەتمەسلىك، ئەينى ۋاقىتتىكى قۇرۇلۇش قىياپىتى ۋە سەۋىيەسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، قۇرۇلۇش راسخوتىنى بىر مىليون يۈەن ئىچىدە كونترول قىلىش، بۇ راسخوتنى ئاساسلىقى مەخسۇس قەبرىگاھ ياساشقىلا ئىشلىتىش لازىم» دەپ قارار ماقۇللىدى.

ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى رەھبەرلىكىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ــ رېمونت قىلىش ئىشخانىسى 1995 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يىغىن خاتىرىسىگە ۋە تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش لايىھەسىنى ئىشلەپ چىقتى. ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق لايىھەلەش ـ تەتقىق قىلىش ئورنى قۇرۇلمىسىنى لايىھەلىدى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنى ياساش قۇرۇلۇشى 1995 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى رەسمىي باشلاندى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنى ياساش قۇرۇلۇشى مەدەنىيەت نازارىتى بىۋاسىتە باشقۇرغان قۇرۇلۇش بولۇپ، قۇرۇلۇش قىلدۇرۇش ۋەزىپىسىنى مەدەنىيەت نازارىتى

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش — رېمونت قىلىش ئىشخانىسى ئۆز ئۈستىگە ئالدى ۋە كۆپ قېتىم مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق، بۇرۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللانغان ئاپتونوم رايونلۇق 6 - بىناكارلىق قۇرۇلۇش شىركىتىگە ھۆددىگە بېرىلدى.

بىز قۇرۇلۇش قىلىش جەريانىدا، قەدىمكى قۇرۇلۇشلارنى رېمونت قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، ئىشخانىمىزدىن مەخسۇس بىر ئىنژېنېر بېكىتىپ، ئىش ئۈستىدە نازارەت، يېتەكچىلىك قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردۇق. بۇنىڭدىن باشقا، ئاتۇش شەھەرلىك قۇرۇلۇش سۇپىتىنى تەكشۈرۈش ئورنى قۇرۇلۇش سۇپىتىنى تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھى ئەسلىي ھالىتىگە ئاساسەن لايىھەلەنگەن مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشى بولۇپ، گۈمبەز تورۇسلۇق ۋە تۆز تورۇسلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل بىناكارلىق شەكلى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن.

قەبرىگاھنىڭ بىرىنچى قەۋىتىنىڭ ئىچى كەڭ، ئېگىز ۋە يورۇق بولۇپ، تورۇسى بىر چوڭ گۈمبەز، سەككىز كىچىك گۈمبەز ۋە بىرنەچچە تۆز تورۇستىن تەشكىل تاپقان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قەبرىسى قەبرىگاھنىڭ بىرىنچى قەۋىتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بىرىنچى قەۋەتنىڭ تۆت تېمىغا پەنجىرىلىك چوڭ دېرىزە ئېچىلغان، بۇ قەۋەتنىڭ غەرب تەرىپىگە ئۆگزىگە چىقىدىغان ياغاچ شوتا ئورنىتىلغان. قەبرىگاھنىڭ ئۆگزىسىدە چوڭ گۈمبەز بار. قەبرىگاھنىڭ سىرتقى تېمىدا توققۇز دانە ئەگمە تەكچە، ئەگمە تەكچە ئوتتۇرىسىدا ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشىكى شەرق تەرەپكە قارىتىپ ئېچىلغان. قەبرىگاھنىڭ تۆت بۇرجىكىدە تۆت مۇنار، ئاستىدا 1.08 مېتىر ئېگىزلىكتە سۇپىسى بولۇپ، پۈتۈن قۇرۇلۇش لايىھەسى چىرايلىق ۋە كۆركەم قىلىپ ئىشلەنگەن.

پۈتۈن قۇرۇلۇشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاساسىي گەۋدە قۇرۇل-

مىسىنى ئىشلەش ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، قۇرۇلۇشنىڭ ئۇزۇن يىلغىچە پۈختا تۈرۈشى ئاساس قىلىنىدۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئاساس گەۋدە قۇرۇلۇشىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى (ئۇل قۇرۇلۇشى، تام گەۋدە قۇرۇلۇشى، بېتون قۇرۇلۇشى قاتارلىقلار) ئاساس قۇرۇلمىسى لايىھەسىگە ئاساسەن ئىشلەنگەن. زىننەتلەش قۇرۇلۇشى ئۇچ قىسمغا بۆلۈنىدۇ. سىرتقى تام يۈزى، چوڭ گۈمبەز سىرتى، قەبرىگاھ سىرتىدىكى ئالتە مۇنار ۋە قەبرە سىرتى قەدىمكى كاھىشلارغا ئوخشاش تېپ ياسالغان رەڭلىك كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن. كاھىشلارنى چاپلاشنىڭ تېخنىكا تەلىپى يۇقىرى بولۇپ، چىرايلىق ھەم كۆركەم قىلىپ چاپلانغان. قەبرىگاھنىڭ ئىچكى قىسمى گەچ نەقشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ گەچ نەقشلەر بىلەن زىننەتلەش تەلىپى يۇقىرى بولۇپ، چىرايلىق ھەم كۆركەم قىلىپ چاپلانغان. قەبرىگاھنىڭ ئىچكى قىسمى گەچ نەقشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ گەچ نەقشلەر بىلەن زىننەتلەش تەلەپى يۇقىرى بولۇپ، 30 نەچچە خىل نەقش كۆركەم، پۈختا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. قەبرىگاھ دەرۋازىسى ۋە يان ئىشىكلەر ئەنئەنىۋى ئۇسۇل بىلەن ياسالغان بولۇپ، نەقش ئويۇلغان. دېرىزە پەنجىرىسى رەتلىك، ئۆلچەملىك ھەم پۈختا ياسالغان، ئىچىگە ئەينەك سېلىنغان. قەبرىگاھ سۇپىسى كۆركەم ياسالغان بولۇپ، خىش تىزما نەقش بىلەن زىننەتلەنگەن، پۈتۈن قەبرىگاھ گەۋدىسىگە كۆركەم تۈس كىرگۈزگەن.

ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - رېمونت قىلىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇش مەخسۇس راسخوتى ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمەسلىك قىيىنچىلىقىنى ۋە قۇرۇلۇش تېخنىكىسى جەھەتتىكى ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، باشتىن - ئاخىر قۇرۇلۇش قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلدى ۋە قۇرۇلۇشنى 1998 - يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ ئۆتكۈ-

زۇۋالدى. شۇ كۈنى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، ئوبلاست
لىق مەدەنىيەت ئىدارىسى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش
ئورنى، ئاتۇش شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى، مەدەنىيەت ئىدارىسى،
دىنىي ئىشلار ئىدارىسى، شەھەرلىك قۇرۇلۇش سۇپىتىنى تەكشۈ-
رۈش پونكتى، مەدەنىيەت يۇرتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ مۇناسىۋەت-
لىك مەسئۇل خادىملىرى قاتناشقان قۇرۇلۇشنى باھالاپ ئۆتكۈزۈ-
ۋىلىش گۇرۇپپىسى نەق مەيداندا يىغىن ئېچىپ، قۇرۇلۇشنى باھا-
لىدى. يىغىنغا قاتناشقان ئورۇن مەسئۇللىرى: «قۇرۇلۇش سۇپىەت
جەھەتتە تەلەپكە ئۇيغۇن، ئۆلچەمگە مۇۋاپىق، قۇرۇلۇشنى ئۆتكۈزۈ-
ۋىلىشقا بولىدۇ» دەپ ھېسابلىدى. يىغىن ئاخىرىدا، قەبرىگاھ ئا-
تۇش شەھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ كۈندىلىك مۇھاپىزەت
قىلىش ۋە سايا‌ھەت، ئېكسكۇرسىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشى ئۈچۈن
ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنىڭ قايتا ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈپ ياسىلىشى، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ تارىخىي ئىش -
ئىزلىرىنى تەتقىق قىلىش، شىنجاڭنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى
تارىخى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ۋە تۇرمۇش ئۇرپ - ئادەتلىرىنى
تەتقىق قىلىش، دۆلىتىمىزنىڭ سايا‌ھەت ئىشلىرىنى تەرەققىي
قىلدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى ۋە ئۇنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى ــ مىلادىيە 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلشۇناس ئالىمى، جاھان تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى ۋە بىباھا ئەسەر ــ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقەرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسالغان تارىخىي يادنامە ئىمارەت؛ ئۇزۇن يىللىق تارىخ ۋە ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىق.

يېقىندا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئىنستىتۇتى، مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىي يادىكارلىق باشقارمىسى، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ۋە قەشقەر مەدەنىي يادىكارلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش ـ باشقۇرۇش ئورۇنلىرىدىكى ئىلمىي تەتقىقات خادىملىرى بىرلىكتە ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق مەدەنىي يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتىن يازغان ئىلمىي دوكلاتقا ئاساسەن، مەھمۇد قەشقەرى قەبرىسىنى ئاپتونوم رايون بويىچە نۆۋەتلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتتى.

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشى ۋە نۆۋەتلىك مۇھاپىزەت قىلىنىشى، ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلارنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەمدە ئالىمنى ئەسلەش، خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە ئۇنىڭ ئۆمۈر بويى ئىلىم ـ مەرىپەت ئۈچۈن ئىزدىنىشتەك ئۇلۇغۋار ئىش ئىزلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىللە

مىللىي پەن ـ مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈشتە مۇ. هىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەھمۇد كاشغەرىي مىلادىيە 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىدە 45 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئوپال يېزىسى. نىڭ ئازىخ كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئوپال ـــ پامىر ئېتىكىگە جايلاشقان، ئۇزۇن يىللىق تارىخ ۋە باي مەدەنىيەت ـ سەنئەت ئەنئەنىسىگە ئىگە جاي.

مەدەنىي يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئا. ساسلانغاندا، بۇ يەردە تاش قورال دەۋرىدىلا ئىنسانلار ئولتۇراقلا. شىپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللان. غان[1]، بۇددا دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىن بۇددا مەدەنىيىتى تەرەق. قىي قىلغان جايلارنىڭ بىرى بولغان[2].

ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان ئىلىم ـ مەرىپەت، ھۈنەر ـ سەنئەت راۋاج تاپقان، بولۇپمۇ قاراخا. نىيلار دەۋرىدە ئوپال «خاقانىيەت ئۆلكىسى» گە قاراشلىق ئاساسلىق يېزىلارنىڭ بىرى بولغاچقا، قاراخانىيلارنىڭ مۇھىم ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى ۋە خان ئوردىسىدىكى ئاتاقلىق كىشىلەر بۇ يەردە تۇغۇ. لۇپ ئۆسكەن ۋە يەرلىكلەشكەن. پادىشاھلار دەم ئالىدىغان «خان بې. غى» (سۇلتانباغ)، «تەكىيە گاھ»، «مۇق يولى»، «خان يايلىقى»، «تاشقورغان» قاتارلىق جايلىرى ئىلىم ـ مەرىپەت گۈللەنگەن، ھا. يات قاينىغان بىر يۇرت بولۇش بىلەن نام چىقارغان.

مەھمۇد كاشغەرىي ئانا يۇرتى ئوپالدا 97 يېشىدا دۇنيادىن ئۆتـ كەن ۋە شۇ يەردىكى تاشبالىق تېغى (ھەزرىتى موللام تېغى) باغرى. دىكى «سۇزۇك بۇلاق» ئۇستىگە دەپنە قىلىنغان، شاگىرتلىرى ۋە

---

① ئوپال ئارت، سۇلتانباغ، خوجا قونار، ئاق دالا قاتارلىق قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن باشلانغۇچ جەمئىيەت دەۋرىگە ئائىت تاش قوراللار تېپىلدى.

② «ھەزرىتى موللام تېغى» باغرىدا بۇددا دىنىغا ئائىت «توققۇز قازناق» دەپ ئاتالـ غان بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى تېپىلدى.

ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيگۈچى، قەدىرلىگۈچى كىشىلەر ئىقتىساد توپلاپ مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى ئۇستىگە خاتىرە ئىمارەت ياسىغان ۋە ئۇنى «ھەزرىتى مەۋلانا شەمسىددىن ھۈسەيىن ئوغلى، قەلەم ئىگىسى مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى» دەپ ئاتاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا مەھمۇد كاشغەرىينى خاتىرلەش، ئەسلەش پائالىيەتلىرى داۋاملىق ئېلىپ بېرىلغان، باغ - زىمىن ۋە كىتاب ۋەخپە قىلىش ئادەتكە ئايلانغان. مازارنىڭ قىرائەتخانىسىغا نۇرغۇن كىتابلار قويۇلغان بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى كىشىلەر كىتاب كۆرۈپ، شېئىر - نەزمىلەر ئېيتىشىپ، ئىلمىي سۆھبەت، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئېلىپ بارىدىغان مەدەنىيەت يۇرتىغا ئايلانغان.

ئوپالدا ھەر يىلى ئۇجمە پىشىش مەزگىلى مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى مەركەز قىلغان «ئۇجمە سەيلىسى» دەپ ئاتالغان پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلغان. شۇنداقلا ئۆز بالىلىرى ۋە شاگىرتلىرىغا پەند - نەسىھەت تەربىيە بېرىپ، ئالىمدىن ئۆگىنىپ، ئىلىم - مەرىپەت يولىدا تەۋەرنمەستىن ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەشكە دەۋەت قىلغان.

خەلقىمىز مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى ئۆزلۈكىدىن قوغدىغان ۋە ئىقتىساد توپلاپ رېمونت قىلغان، كېڭەيتىپ ياسىغان. دەرەخ قويۇپ، سۇغىرىپ كۆكەرتكەن ۋە باغ بىنا قىلغان. مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئالىمنى خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ھەر ساھە خەلقىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش ھاياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان.

بۇ قېتىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ۋە ئۇنىڭ قەبرىسىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشى — دۆلىتىمىزدە بىر قانچە يىلدىن بېرى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتلارنىڭ يېڭى نەتىجىسى.

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىشى

شەكلى، قۇرۇلمىسى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىسلام ئىمارىتى بولۇپ، بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇلۇپ يالغان روزى مەربىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئېتىكاپخانا، مەسچىت ۋە قوش مۇنارلىق دەرۋازا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىمارەتلەردىن تەشكىل تاپقان. روزى مەربىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئېتىكاپخانىسى كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاساجۇپ، تۈز تورۇسلۇق ياسالغان. لېم (خا)، جەگە، ھاراق، پارامانلىرىغا خىلمۇخىل نەقىشلەر ئويۇلغان. روزى مەربىكىسىنىڭ ئالدى تەرىپىگە ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان. روزى مەربىكىسى بىلەن تىلاۋەتخانا ئوتتۇرىسىغا ۋە شىمال تەرەپتىكى تامـلىرىغا پەنجىرىلىك دېرىزە قويۇلغان. ئارقىسىدىكى بەش ئېغىز تۇنەكخانىسى ۋە ئىشىك زالى گۇمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. پارامانلاردا ساقلىنىپ قالغان قارا سىياھ بىلەن پارس نۇسخىدا يېزىلغان بېغىشلىمىلارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ مازارنى ھىجرىيە نىڭ 1245 ـ يىلى ۋە 1315 ـ يىللىرى يەرلىك كىشىلەر ئىقتىساد توپلاپ ئىككى قېتىم رېمونت قىلدۇرغان.

روزى مەربىكىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئىككى پارچە پارامانغا رېمونت قىلغان ۋاقتى ۋە رېمونتقا مەدەت قىلغۇچىلار نەزمى ئۇسۇلدا خاتىرىلەنگەن.

ئوڭ تەرەپتىكى پارامانغا:

«سالى شىرەست ھەزارۇ دوسەت چەھلى پەنجەست،
بۇد تەئمىرى مازارۇ مەددى سىددىقەست».

يەشمىسى:

«يولۋاس يىلى بىر مىڭ ئىككى يۈز قىرىق بەش (ھىجرىيە) مازارنى رېمونت قىلىشقا كۈچ چىقارغان كىشى سىددىقتۇر»

سول تەرەپتىكى پارامانىڭ ئوڭ قويۇلغىنىدا:

«شاھى سەدىق بەگ، ئەلىمبەگ بىر - بىرىگە يار بولۇپ،
قىلدى بۇزرۇكئوارى ئالىنى بىنا»

ئېتىكاپخانىغا كىرىدىغان ئىشىكنىڭ سىرتقى تەرەپ ئۇستىدە-
كى پارامانغا:

«كى بىرمىڭ ئۇچ يۇز ئون بەشتە قىلدى بۇ ئىمارەتنى،
نامازۇ - روزا ئەيلەپ قىلسا ھەر كىمكى تىلاۋەتنى»

دەپ يېزىلغان.
بىرىنچى قېتىملىق رېمونتىدا روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئېتىكاپخانىسى رېمونت قىلىنغان. ئىككىنچى قېتىملىق رېمۇ-نتىدا پىشايۋانلىق مەسچىت قايتا ياسالغان. رېمونت قىلىش جەريا-نىدا ئەڭ قەدىمىي بولغان روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئېتىكاپخا-نىسىنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە قۇرۇلمىسى ئۆزگەرتىلمىگەن. ئەس-لىدە نەقىش ئويۇلغان لىم، جەگە، ھاراق، پارامانلارنىڭ بۇزۇلمە-غانلىرى يەڭگۈشلەنمەي ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىنغان. بۇ مازار يې-قىنقى 100 نەچچە يىلدىن بۇيان رېمونت قىلىنمىغاچقا، ئارقىسى-دىكى تۆت ئېغىز ھۇجرىسى، دەرۋازا زالى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن؛ بىر قىسىم جەگىلىرى ئېگىلگەن؛ ياغاچ پەنجىرىلىرى بۇزۇلغان بو-لۇپ، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش قانۇن - نىزا-مىرىغا ئاساسەن، ئۆز ۋاقتىدا نۇقتىلىق رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىنتايىن زۆرۈر.
مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ ياسىلىش سەنئىتى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىش نۆۋەتتە مەھمۇد كاشغەرىي قەبرە-سىنى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەشتە

ئالدى بىلەن ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە.

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا ئېنىق يازما ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز. لېكىن، قەبرىنىڭ ھازىرقى ياسىلىش شەكلى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇرۇلمىسى، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ۋە نەقىش - بېزەكلەرنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە نىسبەتەن ئىمارەتچىلىك تارىخىنىڭ تەرەققىيات قانۇنى بويىچە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈش ئارقىلىق، مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ياسىلىش شەكلى، سەنئەت ئالاھىدىلىكى ۋە كېيىنكى بىر نەچچە يۈز يىل جەريانىدا رېمونت قىلىش ۋە كېڭەيتىپ ياساش ئەھۋالى توغرىسىدا نىسبەتەن توغرا بولغان ئىلمىي يەكۈنگە ئىگە بولۇش تامامەن مۇمكىن.

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ ئاساسلىق قىسمى بولغان روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئېتىكاپخانىسى ۋاساجۇپ، تۈز تورۇسلۇق ياسالغان. روزى مەرىكىسىنىڭ ئالدى تەرىپى ۋە دېرىزىلىرىگە ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان. بۇ خىل بىناكارچىلىق ئۇسۇلى — شىنجاڭ رايونىدا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا تەرەققىي قىلغان بىناكارچىلىق ئۇسۇلى. ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئىمارەتچىلىكى قۇرۇلما ۋە شەكلى جەھەتتىن ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئەنئەنىۋى ئىمارەتچىلىك ئۇسۇلىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئىسلام دىنى قائىدە - يوسۇنلىرىغا ئاساسەن ئىسلاھ قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىسلام دىنى ئىمارەتچىلىكى مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلغان. پەشتاقلىرى، ئىشىك، دېرىزە، مېھرابلىرىغا ئەگمە ئىشلىتىشتىن باشقا ئاساسىي قۇرۇلمىسى تۇۋرۇك، لىم، جەگىلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ۋاساجۇپ، تۈز تورۇسلۇق ياسالغان. مازارلارنى ھەشەمەتلىك قىلىپ ياساش ۋە ئۇ-

نىڭغا ئېتىقاد قىلىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن. قاراخانىيلار دەۋرى-
دە پادىشاھ ۋە دىنىي مۆتىۋەر كىشىلەرنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە تۇۋ-
رۇك، لىملار بىلەن ۋاسىجۇپ، تۇز تورۇسلۇق پىشايۋانلارنى ياساپ
پەنجىرە ئورنىتىش ياكى قەبرىنىڭ تۆت ئەتراپىغا پەنجىرە ئورنە-
تىپ توسۇپ قويۇش ھەم كېسەك ـ خىش بىلەن قەبرە قاتۇرۇپ،
ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇغ ـ ئەلەم قاداپ قويۇش ئادەتلىرى بولغان.

بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز تاغ باغرىنى ئويۇپ تۇز تورۇسلۇق،
ئەگمە تورۇسلۇق، ھەر خىل لەش تورۇسلۇق مىڭ ئۆيلەرنى ياساش
تېخنىكىسىنى، كېسەك بىلەن ئەگمە چىقىرىپ كېمىر ئۆيلەرنى
ياساش تېخنىكىسىنى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا ئىجاد قىلغان. شۇ-
جاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ھەر قايسى ئورۇنلاردا تۇۋرۇك ـ لىملارنى
چېتىشتۇرۇش، كېسەك ياكى تال چىۋىقلارنى توقۇپ ئارىلىقنى تو-
سۇپ كاكىل لاي بىلەن سۇۋاش ئارقىلىق ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى[1]
ياساش ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان. بۇ ئىمارەتلەردىكى نەقىش ـ
بېزەكلەر ئاساسىي جەھەتتىن ياغاچ ئويما نەقىش، گەچ قاتۇرما نە-
قىش، تاش رەڭ سىزما نەقىش، قاشتېشى ئويما نەقىش، گۈللۈك
خىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ ئويما
نەقىش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بىناكارچىلىق تېخنە-
كىسى بىلەن قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئە-
گىشىپ تام ئۇستىگە بۆۋاستە لىم ـ جەگىلەرنى قويۇش ياكى لىم ـ
جەگە ئىشلەتمەستىن خىش ـ كېسەك بىلەن ئەگمە چىقىرىپ يې-
پىش ئۇسۇلى كەڭ قوللىنىلىشقا باشلىغان. بولۇپمۇ پۈتۈن شۇ-
جاڭدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئىمارە-
لىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تولۇق ئىمكانىيەت يارىتىلدى.

يەكەن خانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن خوجىلارغا ھەم مازارلارغا

---

① بۇنداق ئۆيلەرنى قوشام ئۆي دەپ ئاتايدۇ.

ئېتىقاد قىلىشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، گۈمبەز شەكىللىك ھەيۋەتلىك مازارلارنى ياساش تەرەققىي قىلدى. مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىدىكى تۇز تورۇسلۇق ۋە ئەگمە گۈمبەز تورۇسلۇق ئىككى خىل ياسالغان ئىمارەتلەر ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەر-دىكى ئىمارەتچىلىك سەنئىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ نەقىش - بېزەكلىرى كۈچلۈك دەۋر خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، بىناكارچىلىقتا ئەڭ بۈرۈن تەرەققىي قىلغان ياغاچ ئويما قوللىنىلغان.

ياغاچ ئويما — ئويۇش ئۇسۇلى ۋە شەكلىگە ئاساسەن سىزىقچە ئويما، تەكشى يۈز ئويما، كۆپتۈرمە ئويما قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. سىزىقچە ئويمىنىڭ تارىخى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، باشلانغۇچ جەمئىيەتتە مەيدانغا كەلگەن. كېيىن تەكشى يۈز ئويما، كۆپتۈرمە ئويمىغا قاراپ تەرەققىي قىلغان. تەكشى يۈز ياغاچ ئويما — نەقىش گۈللۈك خىش، كاھىش، رەڭدار سىزما نەقىشلەر ئۇمۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشتىن بۇرۇن بىناكارچىلىق ساھەسىدە كەڭ قوللىنىلغان نەقىش شەكلى بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇمۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان ۋە تەرەققىي قىلغان. ئويما نەقىشلەرنىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇپ، يەكەن خانلىقى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن نەقىشلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ ۋە بەزىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

مازارنىڭ لىم، جەگە، ھاراق، پارامانلىرىغا ئويۇلغان نەقىشلەر ئىچىدە سۇخەر، غۇنچە، چېچەك، ياپراق، ئۇزۇم، بادام، يازا، كۇر-گۈل، شەددە، بېلىق قاسرىقى ۋە ھەرخىل گۈل - ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 10 نەچچە خىل نۇسخا بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە ياسالغان ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىدە بۇ نەقىش-لەرنىڭ بەزىلىرى ئۆز شەكلىدە ۋە بەزىلىرىنىڭ ئۆزگەرگەن شە-كىللىرى ساقلىنىپ قالغان. بەزى نەقىش نۇسخىسى نىسبەتەن قە-دىمىي بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن

ۋاقىت قوللىنىش جەريانىدا باشقا نەقىش شەكىللىرىگە ئۆزگەرگەن ياكى قەدەممۇقەدەم ئىشلىتىلمەي چۈشۈپ قالغان.

ئوپال تەۋەسىدە قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت قەدىمىي ئىمارەتلەردىن «سەيپىدىن بۇزرۇكۋارلىرىم»، «ھەزرىتى پاشايىم»، «ئىككى ئىمامىلىرىم»، «يەتتە ئېزىزلىرىم» مازىرى قاتارلىق مازارلار ھازىرغا قەدەر نىسبەتەن ياخشى ساقلانغان. بۇ مازارلارنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكى مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىش جەريانىدا ئەسلىي قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەي ساقلاپ قالغان.

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ئىگە بولغان تارىخىي يازما ماتېرىيال، ئەسلىمىلەر ۋە ھازىرقى ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، نەقىش - بېزەكلىرى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىغاندا، بۇ مازار قاراخانىيلار دەۋرىدە ياسالغان، كېيىن بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىش جەريانىدا كېڭەيتىپ ياسىلىپ، ھازىرقى ھالىتى شەكىللەنگەن. 900 يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە قەدىمكى ئىمارەت بولۇپ شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى ئىمارەتچىلىك سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەمەلىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىي مىراس.

قاراخانىيلار دەۋرىدە بىناكارچىلىق سەنئىتى جەھەتتە قىممىتى يۇقىرى بولغان ئوردا - سارايى، مەسچىت، مەدرىسە ۋە ئۆي - ئىمارەتلەر بىنا قىلىنغان بولسىمۇ، نىسبەتەن ياخشى ساقلىنىپ قالغانلىرى ناھايىتى ئاز. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرى ئىچىدە بىر قىسىم ئىمارەتلەر قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن پادىشاھ ۋە ئاتاقلىق دىندارلارنىڭ نامىغا ئاتاپ ياسالغان خاتىرە ئىمارەت بولسىمۇ، بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىش ۋە قايتا ياساش جەريانىدا ئەسلىي شەكلى، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، نەقىش - بېزەكلىرى ئۆزگىرىپ كەتكەچكە بىناكارچىلىق سەنئىتى جەھەتتە

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىمارەتچىلىك سەنئىتىنى ئۆز ئەينى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى قاراخانىيلار دەۋرىدە ياسالغان ۋە رېمونت قىلىپ كېڭەيتىپ ياساش جەريانىدا ئەسلىي ھالىتىنى ساقلاپ قالغان ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىنىڭ ئەڭ تىپىك ئەۋرىشكىسى.

نۆۋەتتە مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى تېخىمۇ ياخشى مۇھاپىزەت قىلىش، ئۇنىڭ تارىخىي، مەدەنىي، سەنئەت قىممىتىنى ئۆز ئەينى بويىچە ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن رېمونت قىلىش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەريانىدا «ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىش، ئەسلىي قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش؛ ياسلىش شەكلى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك» پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشىمىز، بولۇپمۇ قويۇق دەۋر خاراكتېرىگە ئىگە بولغان نەقىش ئويۇلغان لىم، جەگە، ھاراق، پارامانلىرىنى ياخشى مۇھاپىزەت قىلىپ، ئىلمىي ئۇسۇلدا مۇستەھكەملەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ داۋاملىق بۇزۇلۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم.

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئېگىز تاغ، ياپيېشىل دەل ـ دەرەخلەر، سۈپسۈزۈك بۇلاق سۇلىرى قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن گۈزەل مەنزىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

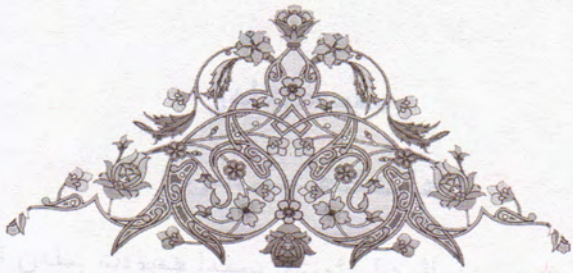
مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى مۇھاپىزەت قىلىشتا، مۇھىتنى ئاسراش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ دەرەخ تىكىپ باغ ـ ئورمان بىنا قىلىپ، مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان ۋە ياتقان بۇ گۈزەل پامىر باغرىنى تېخىمۇ مەنزىرىلىك مەدەنىيەت يۈرتى ۋە كىشىلەرنى ئۆز زىگە جەلپ قىلىدىغان سايا‌ھەت ۋە ئېكسكۇرسىيە مەركەزلىرىدىن قىلىپ قۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىمارەتچىلىك سەنئىتىنى ئۆز ئەينى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى قاراخانىيلار دەۋرىدە ياسالغان ۋە رېمونت قىلىپ كېڭەيتىپ ياساش جەريانىدا ئەسلىي ھالىتىنى ساقلاپ قالغان ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىنىڭ ئەڭ تىپىك ئەۋرىشكىسى.

نۆۋەتتە مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى تېخىمۇ ياخشى مۇھاپىزەت قىلىش، ئۇنىڭ تارىخىي، مەدەنىي، سەنئەت قىممىتىنى ئۆز ئەينى بويىچە ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن رېمونت قىلىش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەريانىدا «ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىش، ئەسلىي قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش؛ ياسىلىش شەكلى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش - بېزەكلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشىمىز، بولۇپمۇ قويۇق دەۋر خاراكتېرىگە ئىگە بولغان نەقىش ئويۇلغان لىم، جەگە، ھاراق، پارامانلىرىنى ياخشى مۇھاپىزەت قىلىپ، ئىلمىي ئۇسۇلدا مۇستەھكەملەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ داۋاملىق بۇزۇلۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم.

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئېگىز تاغ، ياپيېشىل دەل - دەرەخلەر، سۇپسۈزۈك بۇلاق سۇلىرى قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن گۈزەل مەنزىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى مۇھاپىزەت قىلىشتا، مۇھىتنى ئاسراش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ دەرەخ تىكىپ باغ - ئورمان بىنا قىلىپ، مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان ۋە ياتقان بۇ گۈزەل پامىر باغرىنى تېخىمۇ مەنزىرىلىك مەدەنىيەت يۈرتى ۋە كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان سايامەت ۋە ئېكسكۇرسىيە مەركەزلىرىدىن قىلىپ قۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم.

ئىككىنچى بۆلۈم

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق نەمۇنىلىرى

مەسچىتلەر

ھېيتگاھ جامەسى *

قەشقەر شەھىرىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈ-رۈپ تۇرغان ھېيتگاھ جامەسى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي بىنا-كارچىلىقىنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە ئۇزۇندىن بېرى ساقلىنىپ كېلىمەكتە.

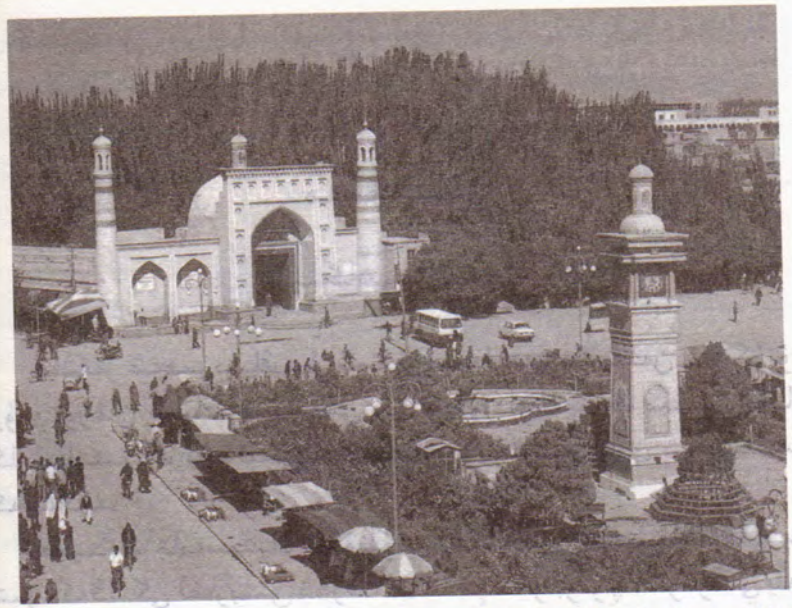
ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (شىمالدىن جەنۇبقا) 140 مې-تىر، كەڭلىكى (غەربتىن شەرققە) 120 مېتىر بولۇپ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 16800 كۋادرات مېتىر (25.22 موغا تەڭ). ھەجمى جەھەت-تىن شىنجاڭ بويىچە بىرىنچى چوڭ مەسچىت ھېسابلىنىدۇ.

پۈتۈن جامە — «مەسچىت» ۋە «مەدرىسە» دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، سالاسۇنلۇق توسۇق بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. «مەسچىت» قىسمى ئىچكىرىكى مەسچىت، تاشقىرىقى مەسچىت، كايۋان دېگەن ئۈچ قىسمغا ئايرىلىدۇ. ئىچكىرىكى مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 36.5 مېتىر، كەڭلىكى 10.5 مېتىر، پۈتۈن مەيدانى 450 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭغا تاشقىرىقى مەسچىت، كايۋانلارنى قوشقاندا 2600 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بىرلا ۋاقىتتا 4200 كىشى ناماز ئوقۇشقا بولىدۇ.

جامەنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلمىسى ئۇيغۇر بىناكارچىلىقىنىڭ ئۆزىگە سەنئىتى بىلەن ئۆزئارا سىڭىشكەن. تورۇسلىرىنىڭ يې-رىمشى ئالاھىدە، تۆت قاتار جەگە (لىم) لار قارىمۇقارشى ئو-

---

* مۇھەممەت زۇنۇن سىدىق «تۆھپىكار جامەسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلە-رى» 1982- يىلى 1 - سان.

رۇنلاشتۇرۇلغان 100 ئارا بار. ئۇلار ناھايىتى پۇختا ھېسابلاش نە-تىجىسىدە بىر - بىرىگە جىپسىلاشتۇرۇلغان ۋە توغرا تۆت بۇلۇڭ-لۇق گېئومېترىيەلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلغان بولۇپ، خۇددى شاھمات تاختىسىغا ئوخشايدۇ. پۈتۈن تورۇسنى تۆت قاتار قويۇلغان 140 تۇۋرۇك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ (ئىلگىرى ۋە كېيىن تامغا يۆلەپ قويۇلغان تۇۋرۇكلەرنىڭ سىرتىدا)، بۇ تۇۋرۇكلەر تىزىلمىسى ئۆز ئالاھىدىلىكى بويىچە زىننەت بېرىپ، پۈتۈن قۇرۇلۇش دەبدەبىلىك مەنزىرە ھاسىل قىلىدۇ. تورۇسلارنىڭ ئىچىدىكى توققۇز ئاراغا رەڭ بىلەن مىللىي ئۇسلۇبتىكى چىرايلىق گۈل - نەقىشلەر سىزىلغان. شەرققە قاراپ تۇرىدىغان چوڭ دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىگە جايلاشقان مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 18 مېتىر، ئىككى مۇنارنىڭ ئارىلىقى 22 مېتىر، ھېيت كۈنلىرى ناغرا چېلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پەشتاقنىڭ ئېگىزلىكى 12 مېتىر. چوڭ دەرۋازىنىڭ ئېگىزلىكى 4.3 مېتىر كېلىدۇ. بۇ ھەيۋەتلىك چوڭ دەرۋازا، مۇنار ۋە پەشتاقلار، تامغا چىقىرىلغان مېھراب شەكىللىك تاكچىلار ۋە

نەقىشلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ قويۇق مىللىي ھۇنەر - سەنئەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

جۈمە نامىزى ۋە ھېيت نامىزى ئۇقۇلىدىغان كۈنلەردە پۈتۈن جامە — مەسچىت بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ ۋە 25 مىڭدىن ئارتۇق كىشى نامازغا ئوقۇيالايدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ھازىرقى ھېيتگاھ مەيدانى ئىگىلىگەن بۇ ئورۇن بۇنىڭدىن 5 ~ 6 ئەسىر بۇرۇن شەھەر سىرتىدىكى قەبرىستانلىق ۋە قومۇشلۇقتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قەبرىستانلىققا شۇ زامانلاردىكى ئوردا خادىملىرى ھەم ئۇلارنىڭ ئەجداد ۋە ئەۋلادلىرىدىن قازا تاپقانلىرى دەپنە قىلىنىدى. بۇنىڭدىن 500 يىللار بۇرۇن ئۆتكەن قەشقەر ھاكىمى ساقسىز مىرزا مۇشۇ قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىنغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ تۈپراقلىرىنى يوقلاپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ نامازغا ئوقۇشى ئۈچۈن بىر مەسچىت ياسىتىش نىيىتىگە كېلىپ، ھىجرىيەنىڭ 846 - يىلى (مىلادىيە 1442 - يىلى) ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ھازىرقى ئىچكىرىكى مەسچىت دەپ ئاتىلىدىغان قىسمىنىڭ ئورنىدا كىچىك بىر مەسچىت ياساتقان، شۇنىڭ بىلەن بۇ جايدا تۇنجى مەسچىت بەرپا بولغان. بۇ تۇنجى مەسچىت ياسالىپ 100 يىلغا يەتمەي ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەر ھاكىمى ئوبۇلھادى بەگنىڭ تاغىسى مىرزا ئىزىز ۋەلى دېگەن كىشى ۋاپات بولۇپ، مۇشۇ ئەتراپقا دەپنە قىلىنغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئوبۇلھادى بەگدە بىر خاسىيەتلىك ئىش قىلىپ، ئۇنىڭ ساۋابىنى مەرھۇم تاغىسىغا بېغىشلاش خىيالى تۇغۇلىدۇ - دە، ھىجرىيەنىڭ 944 - يىلى (مىلادىيە 1558 - يىلى) تۇنجى مەسچىتنى كېڭەيتىپ يېڭىباشتىن ياسىتىدۇ ھەم «بەش ۋاق نامازغا» ئوقۇلىدىغان ئادەتتىكى مەھەللىۋى مەسچىتنى جۈمە نامىزى ئوقۇلىدىغان «جامە» قىلىپ ئۆزگەرتىدۇ. 250 يىلدىن كېيىن ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيەسىگە قاراشلىق خانئېرىق يېزىسىدىن زۇلپىيە خېنىم ھەج قىلىپ كې-

لىش ئۇچۇن سەپەرگە چىقىدۇ، يات مەملىكەتلەردىكى يەرلىك مـا-
جىرا، ئۇرۇش - جېدەللەر تۇپەيلىدىن سەپەرنى ئاخىرغىچە
داۋاملاشتۇرالماي قايتىپ كېلىدۇ. زۇلپىيە خېنىم ئېشىپ قالغان
پۇل - راسخوتىنى سەرپ قىلىپ ساۋاب ئىزدەپ ھەجرىيەنىڭ
1201 - يىلى (مىلادىيە 1787 - يىلى) ھېيتگاھ جامەسىنى كېڭەي-
تىپ يېڭىباشتىن تەمىر قىلىپ ياستىدۇ. بۇنىڭ بىلەن زۇلپىيە
خېنىم جامەنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىپ تەمىر قىلغۇچىلارنىڭ ئۇ-
چىنچىسى بولۇپ قالىدۇ.

19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە ھاكىم بولغان تۇرپانلىق
ئىسكەندەر ۋاڭ ھايات تۇرۇپ ئۆزىگە گۆر كولىتىپ گۈمبەز ياسا-
ماقچى بولىدۇ - دە، ھىجرىيەنىڭ 1224 - يىلى (مىلادىيە 1809 -
يىلى) شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى پاينىاپ يېزىسىغا ھەشەمەتلىك
گۈمبەز ياستىدۇ، ھازىرقى قەشقەر شەھەرلىك پارتكوم كادىرلار
قورۇسى ئىچىدىكى كۆك گۈمبەز بىلەن بىرلىكتە ھېيتگاھ جامە-
سىنىمۇ ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلدۇرۇپ، ئىچىگە كۆل كولىتىپ
ئېرىق چاپتۇرۇپ دەرەخ تىكىپ گۈزەللەشتۇرىدۇ.

تەخمىنەن ھىجرىيەنىڭ 1235 - يىلى (مىلادىيە 1820 - يىلى)
قەشقەردە بىر قېتىم قاتتىق يامغۇر يېغىپ جامەنىڭ تورۇسلىرى
خېلى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي نېدىر خوجا ئەپ-
رىشىمكار دېگەن كىشى تەرىپىدىن بۇزۇلغان جايلىرى ئومۇميۈز-
لۈك رېمونت قىلىنىدۇ. ھىجرىيەنىڭ 1255 - يىلى (مىلادىيە
1839 - يىلى) قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىدىن قەشقەرنىڭ تاشقىرىقى
شەھەر دەپ ئاتالغان قىسمىغا سېپىل سوقتۇرۇپ شەھەرنى كېڭەي-
تىدۇ، شۇنىڭ بىلەن 400 يىلدىن بېرى شەھەرنىڭ سىرتىدا بولۇپ
كەلگەن بۇ مەسچىت شەھەرنىڭ ئىچىدىكى جامەگە ئايلىنىدۇ.
ئەتراپىدىكى قومۇشلۇق - يانتاقلىقلارمۇ جەمئىيەت تەرەققىياتـ-
نىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئۆز قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ، مەھەللە، ئاۋات
شەھەر بازىرى بولۇپ قالىدۇ. زوھۇرىدىن ھاكىم جامەنى قايتا رې-
مونت قىلدۇرىدۇ.

ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى شىنجاڭدا بەدۆلەت (ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ قەشقەرنى پايتەخت قىلىدۇ. بەدۆلەت ھاكىمىيىتى قىلغان دەۋردە خەلق كۆڭلىنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپلىگەن مەسچىت، مەدرىسە سالدۇرۇپ ۋە لەڭگەرلەرنى ياسىتىدۇ. جۇملىدىن ھەجرىيەنىڭ 1291 ـ يىلى (مىلادىيە 1874 ـ يىلى) ھەيىتگاھ جامەسىنى كېڭەيتىپ باشقىدىن تەمىر قىلدۇرىدۇ. غەرب تەرەپنى مەسچىت، شەرق تەرەپنى مەدرىسە قىلىپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ، مەدرىسە تەرەپنىڭ شىمال، شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلىرىگە 24 ئېغىزدىن ئىبارەت ھوجرا، شەرقىي شىمال بۇرجىكىگە 100 دىن ئارتۇق شىمال يۇيۇنالايدىغان كاتتا ھاممام (مۇنچا)، مۇنار، گۈمبەز، مىنار، دەرۋازا قاتارلىقلارنى ياسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەيىتگاھ تىنىڭ ھازىرقى قىياپىتى شەكىللىنىدۇ.

ھەجرىيەنىڭ 1320 ـ يىلى (مىلادىيە 1902 ـ يىلى) قەشقەردە ئاز ئاكتېرلىك قاتتىق يەر تەۋرەپ، يەر يېرىلىپ، ئۆي ـ ماكانلار ئورۇلۇپ خەلقنىڭ مال ـ مۈلكىگە زور زىيان يەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ھەيىتگاھ جامەسىنىڭ تاشقىرىقى مەسچىت قىسمىغا خېلى چوڭ زىيان يېتىپ، بەزى يەرلىرى ئۆرۈلۈپ كەتكەن. مۇنارنىڭ ئۈستى تەرىپى يىقىلىپ چۈشكەن، سول تەرەپتىكى مۇنارغا دەز كەتكەن. ھەجرىيەنىڭ 1322 ـ يىلى (مىلادىيە 1905 ـ يىلى) شۇ چاغلىقى قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق بايلىرىدىن «ئاخۇنبايىمفلار» دەپ ئاتالغان تۇردى باي ھاجىم، كېرىم بايۇەچچىلەر تەرىپىدىن رېمونت قىلىنىپ، يەر تەۋرەش ئاپىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋەيرانچىلىق ۋەزىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ئىسلام دىنىي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن قەشقەردە قۇرۇلغان مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم. ھەجرىيەتچىلىكىدە ھەجرىيەنىڭ 1352 ـ يىلى (مىلادىيە 1934 ـ يىلى) جامە يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. ھەجرىيەنىڭ 1354 ـ

ئوردا ئىشىكى جامەسى*

جامە قەشقەر شەھرى يارباغ كوچا باشقارمىسى ئوردا ئىشىك-لىرىنى كومىتېتىغا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيەلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىيان ° 75 ′ 59 ″ 24، شىمالىي كەڭلىك ° 39 ′ 28 ″ 22 ـ ° 39 ′ 28 ″ 22 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يۈزى 486 كۋادرات مېتىر.

سلادىيە 932 ـ يىلى سۇتۇق بۇغراخان قاراخانىيلار سۇلالە-سىنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەندىن باشلاپ، ئىسلام دىنى تۇغى ئاستىدىكى «غازات» ئۇرۇشىنىڭ تەھدىتىدە قالغان ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ياشايدىغان بۇتپەرەس خەلقلىرىنىڭ ئىلگىرىكى ئېتىقادلىرىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىدىن پايدىلە-نىپ قوزغىغان سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە ئىسلام ـ پەن ۋە ئىسلام بىلىملىرىنى تەرغىب قىلىدىغان بىر جەرياننىڭ مەدرىسەلەر زور كۆلەمدە قۇرۇلۇپلا قالماستىن، يە-نە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ پەرز ـ ئەھكاملىرىنى ئادا قە-لىشى ئۈچۈن قەشقەردە كۆپلەپ مەسچىتلەرنىمۇ قۇرغان. ئىسلام دىنىغا بولغان ھەرقانداق ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت نەمۇنە-لىرى ۋەيران قىلىنىپ، قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتلاردا ئىشلىگەن ئوخشاش سانسىز ئىخلاسمەن بۇددا راھىبلىرىنىڭ مۇ-قەددەس ئونلۇك قىرائەت قىلىش، بۇتلارغا چوقۇنۇپ دۇ-

* ئاسىل مۇھەممەت: «قەشقەر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىيا-تى 2002 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

ئا ـ تىلاۋەت قىلىشتەك مەنزىرىلەر يوقىتىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرىنى يادلاپ ئوقۇيدىغان مۇڭلۇق قىرائەتلەر، مەزىنلەرنىڭ ئەزان توۋلاشلىرى، مۇسۇلمان ئابىت ـ مۆمىنلىرىنىڭ ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەدكە زىكرى ـ سانا قىلىشىدەك يېڭى مەنزىرە ـ لەر ئىگىلەشكە باشلىغانىدى. قەشقەردە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدە كۆپلىگەن مەسچىتلەر ياسالغان بولسىمۇ، ئۇلاردىن ھازىر ـ غىچە بىرەرسىمۇ ساقلىنىپ قالمىغان. لېكىن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى يۈسۈپ قادىرخان زامانىدا بىنا قىلىنغان مەسچىتلەردىن قەشقەر شەھىرىدىكى «ئوردا ئىشىك مەسچىتى» تا ـ رىخنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە تا بۈگۈنگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇر ـ ماقتا.

«ئوردا ئىشىك مەسچىتى» قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆ ـ كۈمدارلىرىدىن يۈسۈپ قادىرخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان دەۋر ـ لەردە، يەنى مىلادىيە 1019 ـ يىلى بىنا قىلىنغان، كۆلىمى بىرقە ـ دەر چوڭ ئۇنىۋېرسال مەسچىت. ئۇ ھازىر ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتارىدا قوغ ـ دىلىپ كېلىۋاتقان شىنجاڭدىكى ئەڭ قەدىمكى ئىسلام دىنى تۇسـ ـ دىكى قەدىمكى قۇرۇلۇش ھەم دىنىي پائالىيەت سورۇنى. قەشقەردە ـ كى ئوقۇمۇشلۇق زات، ئۆلىمالار «ئوردا ئىشىك مەسچىتى»نىڭ ئەي ـ نى دەۋرلەردە قاراخانىيلار ئوردىسىدىكى خان ۋە ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ـ نىڭ ئىبادەت قىلىشى ئۈچۈن سېلىنغان خاس مەسچىت ئىكەنلە ـ كىنى، شۇ سەۋەبتىن «ئوردا ئىشىك مەسچىتى» دەپ ئاتالغانلىقـ ـ نى، يەنە ھەرقايسى مۇسۇلمان ئەللەردىن قەشقەرگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرنىڭمۇ مەخسۇس مۇشۇ مەسچىتتە ناماز ئوقۇيدىغانلىقىنى؛ 12 ـ ئەسىردە ياشىغان پارس شائىرى، سەييياھ، سىياسىيون شەيخ سەئىدىنىڭمۇ قەشقەردە ئەلچى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە مۇشۇ

مەسچىتتە ناماز ئوقۇپ، مەشھۇر ئەسىرى «گۈلىستان»نىڭ بىر قىسمىنى مۇشۇ مەسچىتتە يازغانلىقىنى رىۋايەت قىلىشىدۇ. «ئوردا ئىشىك مەسچىتى»نىڭ ئەسلىدىكى كۆلىمى 1560 كىۋادرات مېتىر، خانىقانىڭ كۆلىمى 86 كىۋادرات مېتىر بولغانلىقى مەلۇم. بۇ مەسچىت تارىختا مىلادىيە 1613 يىللىرى ئەتراپىدا يەكەن سەئىدىيە خانلىقىدىن ۋەزىر، ھەربىي سانغۇن مىرزا ھەيدەر كوراگان تەرىپىدىن رېمونت قىلىنغان.

1875 ـ يىلى ياقۇپبەگ زامانىسىدا بىر قېتىم چوڭ كۆلەمدە رېمونت قىلىنغان. 1904 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. 1968 ـ يىلى مەسچىتنىڭ ئۇچ تەرىپىدىكى نەقىشلىك پەشايۋان، دەرۋازا، پەشتاق، ئىشىك ئالدىدىكى مۇنار ۋە گۈمبەز قاتارلىق بۆلەكلىرى چېقىۋېتىلگەن. 1973 ـ يىلى قەشقەر شەھەرلىك ياراباغ كوچا باشقارمىسى مەسچىتنىڭ 760 كىۋادرات مېتىر قىسمىنى ئىگىلىۋالغان. مەسچىتنىڭ ھازىرقى كۆلىمى 870 كىۋادرات مېتىر، مەسچىتنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ كۆلىمى ئەسلىدىكى كۆلەم بىلەن ئوخشاش. 24 دانە نەقىشلىك تۈۋرۈك بار. مەسچىت قورۇسىدا بىر قېتىمدا 700 ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ. كېيىنكى زامانلاردا «ئوردا ئىشىك مەسچىتى» نىڭ ئالدىدا چاپان بازىرى شەكىللەنگەنلىكتىن، ھازىر «چاپان بازىرى مەسچىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسچىتنىڭ تاملىرى 37 × 21 سانتىمېتىر چوڭلۇقتىكى پىششىق خىشلار بىلەن قوپۇرۇلغان. جۇغراپىيەلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىيان ° 75 ′ 59 ″ 24 ، شىمالىي كەڭلىك ° 39 ′ 28 ″ 21 ـ ° 39 ′ 28 ″ 22 لۇق جايدا بولۇپ، قەشقەر شەھەرلىك ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ياراباغ ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ غەربىدە.

«ئوردا ئىشىك مەسچىتى» ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى مېمارچىلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم نامايەندىلىرىنىڭ بىرى.

گەرچە ئۇنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان قىسمى كۆپ بولسىمۇ، لې-
كىن ساقلىنىپ قالغان بۆلەكلىرىدىكى ئالاھىدە نەپىس ئويۇلغان
نەقىشلەر، قۇرۇلۇشنىڭ ئۇسلۇب جەھەتتىكى مىللىي ئالاھىدىلىك
قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىدىكى ھۈنەر - ھېكمە-
لىرىنى نامايان قىلىپ بېرەلەيدۇ، شۇنداقلا بۇ مەسچىت يەنە تا-
خىي جەھەتتىن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ شەھەر ئورنىنى تەتقى
قىلىشتا ۋە ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشىنى يەنمۇ چوڭ-
قۇرلاپ دەللەشتە يۇقىرى قىممەتكە ئىگە تارىخىي مىراستۇر.

يەكەن جامە مەسچىتى*

بۇ بىر مەشھۇر مەسچىت. ئورنى يەكەن شەھەر ئىچىنىڭ مەركىزىدە. كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ، بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدە بولغان قەدىمىي مەسچىت. بۇ مەسچىت يەكەن خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئابدۇللاخان زامانىسىدا سېلىنغان. 1734 ـ يىلى چوڭ رېمونت قىلىنغان. 1870 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم كېڭەيتىلگەن، كېيىن يەنە بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان. جامە مەسچىتى ياغاچ سالاسۇن ۋە قىزىل خىشتىن قوپۇرۇلغان تام بىلەن ئىچكى ـ تاشقى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئالدىنقى قىسمى مەدرىسە، كەينى قىسمى مەسچىت، ئىككى تەرىپىدە مېۋىلىك باغ ۋە ۋەخپە يەر بار بولۇپ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 20 مىڭ كىۋادرات مېتىردىن كۆپرەك. دەرۋازا راۋاقىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۆزئارا سىممېترىك قىلىپ سېلىنغان ئىككى مەنزىرە مۇنارى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. دەرۋازىنىڭ ئۈستىدە ئېگىز ۋە ئۇچلۇق قۇببە بولۇپ، قۇببىنىڭ ئىككى يېنىدا بىر قاتار تەكچىلەر، ئۇنىڭ ئۈستىدە گەج بىلەن نەقىش چىقىرىلغان روجەكلەر بار. تورۇسلىرى كاتەكچىلەر بىلەن بېزەلگەن. مەدرىسە قاتار سېلىنغان 40 نەچچە ھۇجرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا چۆرىسىگە دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرغان كۆلچەك بار. مەسچىتنىڭ نامازخانىسى ئىچكى ـ تاشقى ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، تورۇسى لىم ياغاچلار بىلەن زىچ يېپىلغان. ئىچكى نامازخانا تۆۋرۈكلۈك بولۇپ، غەربىي تېمىدا مېھرابسىمان تەكچىلەر بار، ئىشىك رامكىلىرى ھەر خىل نەقىش-

* ئادىل مۇھەممەت: «قەشقەر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2002 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

لەر بىلەن بېزەلگەن، ئۈستىگە خىلمۇخىل كاتەكچىلەر چېقىرىلغان روجەكلەر ئورنىتىلغان. تاشقى نامازخانا كەڭ ـ ئازادە دەھلىزدىن ئىبارەت بولۇپ، دەھلىزنىڭ ئالدىغا بىر قاتار نەقىشلىك تۈۋرۈك. لەر ئورنىتىلغان، ھەربىر تۈۋرۈكنىڭ شەكلى ۋە نەقشى ئوخشىمايدىغان بولۇپ، ھەربىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بار. پۈتۈن مەسچىتنىڭ تورۇس قۇرۇلمىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، نەپىس ۋە گۈزەللىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تورۇسنى 136 تال تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. جەمئىي 90 ھۈجرا بار. 26 ھۈجرىنىڭ تورۇسى لىم يا-غاچلار بىلەن زىچ يېپىلغان، 28 ھۈجرىنىڭ تورۇسى كاتەكچىلەر بىلەن نەقىشلەنگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 20 ھۈجرىنىڭ تورۇسى ۋاسا جۇپ قىلىنىپ يېپىلغان. ۋاسا جۇپ قىلىنغان تورۇسلار گەچ بىلەن ئاقارتىلىپ، ھەر خىل نەقش ۋە رەڭلىك رەسىملەر بىلەن بېزەلگەن. رەڭلىك نەقىشلەر بىلەن بېزەش سەنئىتى ئۇيغۇر مەسچىتلىرىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مۇجەسسەملىگەن.

يەكەن ئازنا مەسچىتى*

بۇ مەسچىت يەكەن ناھىيەسى بازارلىق ھۆكۈمەت چاسا 4 ـ ئا-ھالىلەر كومىتېتى 8 ـ مەھەللىسىگە جايلاشقان.

مەسچىت يەنە «قىرىق گۈمبەزلىك مەسچىت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مىرزا ئەبۇبەكرى خان دەۋرى (مىلادىيە 1470 ـــ 1514 ـ يىل-لىرى) دە ياسالغان. ئۇ، چاسا شەكىلدىكى قۇرۇلۇش بولۇپ، دىيا-مېترى 6.2 مېتىر، ئېگىزلىكى 5.5 مېتىردىن كېلىدىغان 51 دانە كىچىك گۈمبەز ۋە دىيامېترى 9.7 مېتىر، ئېگىزلىكى 12 مېتىر كېلىدىغان چوڭ گۈمبەزدىن تەركىب تاپقان. گۈمبەزلەرنىڭ ئىچى گەچ بىلەن سۇۋالغان. مەسچىتنىڭ چوڭ دەرۋازا راۋىقىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى كىچىك راۋاق مۇنارى بار. مەسچىتنىڭ ئىچىدە جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان ياغاچ تۈۋرۈكلۈك كايۋان بار. مەسچىتنى تەشكىل قىلغان ئاساسىي قۇرۇلمىلار، يەنى گۈم-بەز ۋە گۈمبەزلەرنى تىرەپ تۇرغان تۈۋرۈكلەر ئوتتۇرىسىدىكى باغ-لىنىشلىق مۇناسىۋەت ئالاھىدە تېخنىكىلىق ئۇسۇل بىلەن بىر تە-رەپ قىلىنغاچقا، قۇرۇلۇش تېخمۇ كۆركەملەشتۈرۈلگەن. مەسچىت مىلادىيە 1679 ـــ1808 يىللىرىغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىر ئىككى قېتىم رېمونت قىلىنغان. بۇ مەسچىت ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 1999 ـ يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنغان.

---

* ئادىل مۇھەممەت: «قەشقەر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرى-ياتى 2012 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

غۇلجا بەيتۇللاھ مەسچىتى*

غۇلجا بەيتۇللاھ مەسچىتى ئىلى رايونىدىكى مەشھۇر ئۇيغۇر مەسچىتى. ئورنى غۇلجا شەھىرى شىنخۇا جەنۇبىي يولىدا. 1760 ـ يىلى سېلىنىپ، 1865 ـ يىلى بىر قېتىم كېڭەيتىلگەن، 1981 ـ يىلى ھۆكۈمەت مەبلەغ ئاجرىتىپ بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرغان. يەر كۆلىمى 6325 كۋادرات مېتىر. خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق، دەرۋازا راۋىقى ئۇچ قەۋەتلىك مۇنارسىمان راۋاقتىن ئىبارەت.

يېڭىدىن ياسالغان غۇلجا بەيتۇللاھ مەسچىتى

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكالىقلىرى جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

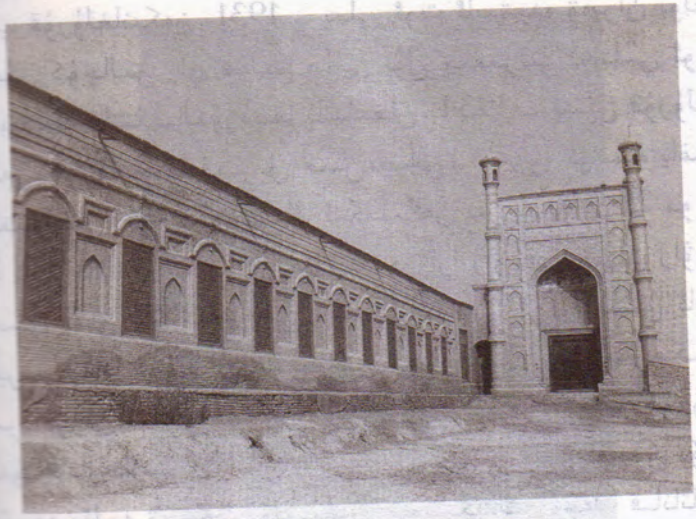
كۇچا خانىقاسى*

كۇچا خانىقاسى مەشھۇر مەسچىت. ئورنى كۇچا كوناشەھىرىدە. تەخمىنەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 16 ـ ئەسىردە شىنجاڭدىكى قارا تاغلىقلارنىڭ مۇرشىدى ھەزرەت خوجا مۇھەممەد ئىسھاق ۋەلى قەشقەردىن كۇچاغا كېلىپ دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارغاندا سالدۇرغانكەن. چىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى بىر نەچچە قېتىم كېڭەيتىلىپ قۇرۇلغانكەن. 1931 ـ يىلى ئوت ئاپىتىدە ۋەيران بولغان. شۇ يىلى كۇچالىق باي ھەلىم ھاجى پۇل چىقىرىپ ئەسلىي ئورنىغا يېنىغا قايتا سالدۇرۇشقا باشلىغان، 1934 ـ يىلى قۇرۇلۇش پۈتكەن. قۇرۇلۇشقا قىزىل خىش، تاش، گەچ ۋە ئۇجمە ياغىچى ئىشلىتىلگەن. بۇ مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 21 مو بولۇپ، نامازخانا، پەشتاق، قۇببىلىك دەرۋازا راۋىقى، ئەزان راۋىقى، مەدرىسە، ياتاق قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان. ئۇچ پەشتاق ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا دەرۋازا راۋىقىنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئېگىزلىكى 16 مېتىر. ئورنى ئېگىزرەك يەردە بولغاچقا، پۈتۈن شەھەر كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. نامازخانىنى 88 تال تۇۋرۇك تىرەپ تۇرىدۇ، ئوچۇق بۆلمە، قوشۇمچە بۆلمە ۋە چەت بۆلمىلەر، شۇنىڭدەك روجەك قاناتلىرى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئوتتۇرىدا ئۆگزىدىن ئېگىزرەك چىقىپ تۇرغان تۇڭلۇك ئورنىتىلغان بولۇپ، ئايلانما لەمپىلىك تورۇس بىلەن يېپىلغان، تۇۋرۇكلەرگە ھەر خىل نەقىشلەر ئويۇلغان. نامازـ

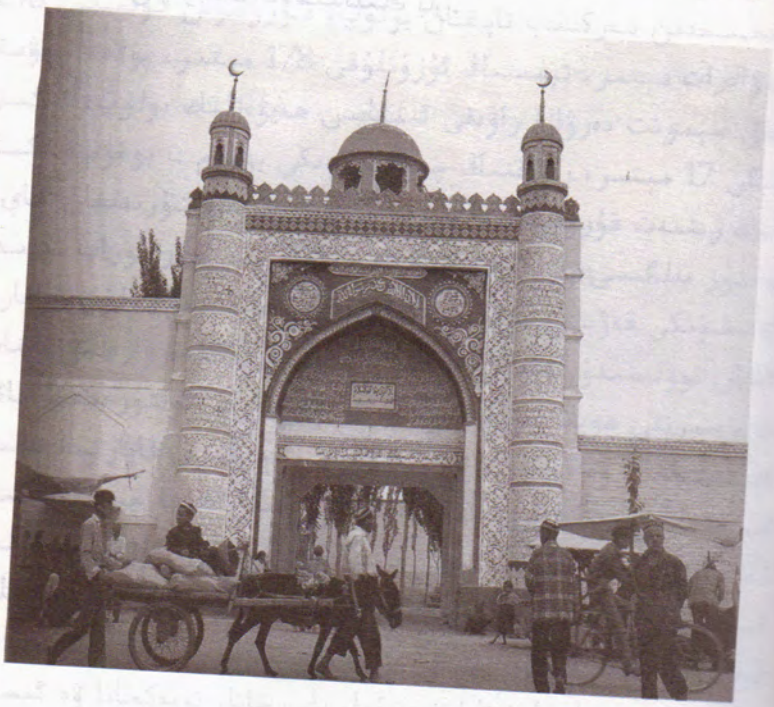
① ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

خانا ئىچىدە ئويما نەقىشلەر، تام رەسىملىرى، ھۆسنىخەتلەر بار بو-
لۇپ، بەك كۆركەم بېزەلگەن، ئويۇق، تەكچە ۋە ئىشىك - روجەك-
لەرنى بېزەشكە ئەھمىيەت بېرىلگەن. سىرتقى كۆرۈنۈشى ھەيۋەت-
لىك ، ئاددىي - سادىدا ۋە نەپىس بولۇپ، بىر قەدەر يۇقىرى سەنئەت
سەۋىيەسى نامايان قىلىنغان، قويۇق ئۇيغۇر بىناكارلىقى ئۇسلۇبى-
غا ئىگە. مەزكۇر مەسچىت كۆچا مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنىي پائالىيەت
مەركىزى بولۇپ، نەچچە مىڭ كىشى نامار ئوقۇيالايدۇ. قورۇ ئىچى-
دە نامسىز مازار، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە چىڭ سۇلالىسى-
نىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا تەۋە بىناكارلىق يادىكارلىقلىرى بار.

خوتەن جامە مەسچىتى*

خوتەن جامە مەسچىتى مەشھۇر مەسچىت. ئورنى خوتەن شەھىرى ئىچىدە. 1870 - يىلى سېلىنغان، كېيىن نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان، بىراق ئاساسلىق كۆلىمى ۋە قۇرۇلۇش شەكلى ئۆزگەرمىگەن.

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.

1980 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. مەسچىتنىڭ تەكشىلىكتىكى يۈزى پارالليلېپىپېد شەكىلىدە، خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق، لېم ياغاچلار زىچ جۈپلەشتۈرۈلۈپ يېپىلغان. نامازخانا ئىچكى ـ تاشقى ئىككى نامازخانىغا بۆلۈنىدۇ، ئىچكى ـ تاشقى نامازخانىنىڭ ئالدى روجەكلىك، تاشقى نامازخانىنىڭ ئالدى ئوچۇق بولۇپ، تۈۋرۈكلۈك ئايۋاندىن ئىبارەت، تۈۋرۈكلۈك ئايۋان ئالدىدا سالاسۇن يوق، ئىشكى ئۈستىگە ياغاچ كاتەكچىلىك نەقىش ئويۇلغان. قۇرۇلۇشنىڭ قۇرۇلمىسى، شەكلى ۋە نەقىشلىرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىك بار.

گۇما چوڭ جامەسى*

بۇ جامە گۇما بازىرى ئىچىدە بولۇپ، ئىگىلىگەن ئورنى 3819 كىۋادرات مېتىر، جامە ئىچىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2560 كىۋادرات مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 67 مېتىر، كەڭلىكى 57 مېتىر كېلىدۇ، بۇ جامە نامازخانا، ئىچكى - تاشقى هويلىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1216 كىۋادرات مېتىر، تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 178 مېتىر، پولات چىۋىقلىق سېمونت دەرۋازا راۋىقى ئىنتايىن هەيۋەتلىك بولۇپ، ئېگىزلىكى 17 مېتىر، راۋاقنىڭ چوققىسىدىكى بوغۇم - بوغۇم شەكىللىك زىننەت قۇرۇلۇشىدا پولات چىۋىق تەرەپ تۇرىدىغان ئاي - يۇلتۇز بەلگىسى بار، ئۇنى كىچىك رەڭدار چىراغلار ئوراپ تۇرىدۇ. ئۇستۇنكى قەۋىتى يۇمىلاق تورۇسلۇق ئەزانخانا بولۇپ، نامازغا ئەزان توۋلىنىدۇ. ئىچكى - تاشقى هويلىلارنىڭ دەرۋازىلىق بىناسى بار. سىرتقى هويلا دەرۋازىسىنىڭ ئۇستى تەرەپ ئوتتۇرىسىغا سائەت ئورنىتىلغان ۋە قوغۇن، ئۈزۈم، گۈل نۇسخىلىرى قاپارتما نەقىش قىلىنغان. دەرۋازا تورۇسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاسما چىراغ بېكىتىلىپ، ئەتراپىغا سېمونتتىن ياسالغان قوغۇن، ئۈزۈم ۋە گۈللەر ئېسىپ قويۇلغان بولۇپ، رەڭگى ئوچۇق، شەكلى ئەينەن، مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە.

ئىچكى هويلىدا خىشلىق سۇپا، نامازخانا، تۇنەكخانا ۋە ئىسھاق

---

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكالىقلىرى جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 2006 - يىل 5 - ئاي نەشرى.

ۋەلىنىڭ خاتىرە ئۆيى بار. بەش تۇپ يوغان سېدە دەرىخى نامازخانىنىڭ ئالدىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە بىردىن يان ئىشىك ۋە توققۇز ئېغىزدىن ھۇجرا بار. قىرلىق كىچىك تۇۋرۇكلەر بىلەن تىرىلىپ، پېشايۋان ھاسىل قىلىنغان. جامەدە بىرلا ۋاقىتتا 5000 دىن ئارتۇق ئادەم نامار ئوقۇيالايدۇ.

ئۇنىڭ دەسلەپكى ئۇلى رېۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 12 ـ ئەسىرلەردە سېلىنغان بولۇپ، 1550 ـ يىللىرى خوجا ئىسھاق ۋەلىئۇللا دېگەن كىشى تەرىپىدىن كېڭەيتىپ ياسالغان. 1860 ـ يىللىرى ياقۇبېگ زامانىسىدا چوڭ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلغاندا، گۈمبىدىكى ئاتاقلىق دىنىي زات ئىبراھىم ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن جامەنىڭ دائىرىسى قايتا كېڭەيتىپ سېلىنغان. 1981 ـ يىلى يەنە قايتىدىن كېڭەيتىپ قۇرۇلغان. بۇ جامە ھازىر ئەڭ چوڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنى بولۇپ، ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى ھېسابلىنىدۇ.

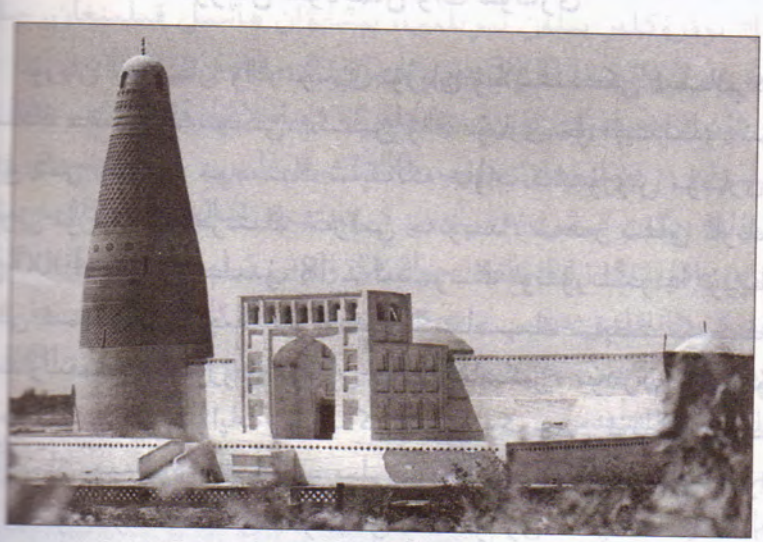
تۇرپان سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى*

تۇرپان سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى تۇرپان ۋىلايىتىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ مەشھۇر مەسچىتى. «ئىمىن ۋاڭ مۇنارى»مۇ دېيىلىدۇ. تولۇق نامى «ئىمىن خوجىنىڭ شەپقەتكە جاۋاب قايتۇرۇش مۇنارى». ئورنى تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، شەھەر بىلەن ئارىلىقى 4000 مېتىر كېلىدۇ. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇرپان ۋاڭى ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ شەپقىتىگە مۇنەتدارلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن سالدۇرغانلىقى. مۇنار پۈتمەي تۇرۇپ ئىمىن خوجا ۋاپات بولۇپ كېتىپتۇ، كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان چىيەنلۇڭنىڭ 43 ـ يىلى (مىلادىيە 1778 ـ يىلى) پۈتكۈزۈپتۇ، شۇنىڭ بىلەن «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى» دەپ ئاتالغانلىقى. پۈتۈن قۇرۇلۇش خىشتا قوپۇرۇلغان مۇنار، خانىقا ۋە دەرۋازا پەشتىقىدىن تەشكىل تاپىدۇ. مۇنار خانىقانىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدا، مۇنار دەرۋازىسىنىڭ ئوڭ يېنىدىكى تاش ئابىدىگە ئەرەبچە ۋە خەنزۇچە يېزىقتا ئاللاھقا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چىيەنلۇڭغا يېزىلغان مەدھىيە بار. مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 44 مېتىر، تۆۋىنىڭ دىيامېترى 11 مېتىر، ئاستىدىن ئۈستىگە قەۋەتمۇقەۋەت ئاز ـ ئازدىن قۇرۇلۇپ چىقىرىلغان بولۇپ، شەكلى لوڭقىسمان، مۇنارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆيۈل تۆۋرۈكى بار. مۇنار ئىچىدە ئىسپىرالسىمان 72 باسقۇچلۇق پەلەمپەي بار بولۇپ، بۇ ئارقىلىق مۇنارنىڭ

---

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

چوققىسىغچە چىققىلى بولىدۇ. مۇنارنىڭ ئوخشاشمىغان تەرەپلەردە ئېگىزلىكى ھەرخىل بولغان، يورۇقلۇق چۈشىدىغان ۋە ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان 14 دېرىزىسى بار.

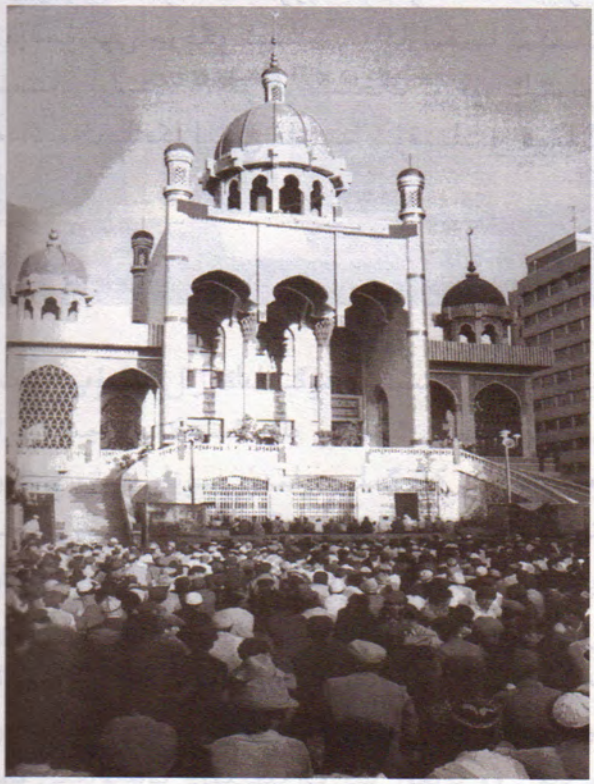

مۇنارنىڭ چوققا قىسمىدا دۇگىلەك زال بولۇپ، تۆت تەرەپكە ئېچىلغان مېھرابسىمان ئىشىكى بار، ئىشىكتىن چىقىپ ئايلىنىپ يۇرۇپ تۆت ئەتراپنى كۆرگىلى بولىدۇ. مۇنار خىش بىلەن قويۇرۇلغان، نەقىشلىك خىشلار بىلەن 15 تۈرلۈك نەقىش چىقىرىلغان. ھەممە يېرىدىكى خىشنىڭ ئەسلىي رەڭگى توپا رەڭدە. مۇنار ئىچىدە بىرەر ئۇل تاش قويۇلمىغان، ياغاچمۇ ئىشلىتىلمىگەن، پۈتۈنلەي خىش بىلەن قويۇرۇلغان ئۇيۇل تۈۋرۈك مۇنارنىڭ بارلىق ئېغىرلىقىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئاددىي ۋە كۆركەم قىلىپ سېلىنغان بۇ مۇنار ئىسلام دىنى ۋە ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ ئۇسلۇبىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. خانىقا توققۇز بۆلمە كەڭلىكتە، ئىشىكتىن تۆرگىچە 11 بۆلمە ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، چاسا شەكىلدە، تۇز ئۆگزىلىك قىلىپ

سېلىنغان، بىراق مېھرابنىڭ ئۈستىگە قۇببە چىقىرىلغان. خانىقا زالى بىلەن يان نامازخانىلار مېھرابسىمان ئىشىكلەر ئارقىلىق تۇ-تاشتۇرۇلغان. دەرۋازا راۋاقىنىڭ ئۈدۈلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چوڭ مېھرابسىمان ئىشىك ئېچىلغان، ئوتتۇرىدىكى چوڭ ئىشىك تۆت بۇرجەك شەكىلدە. ئىچىگە كىرگەنلا يەردە قۇببە ئۆگزىلىك چوڭ زال بولۇپ، ئۈدۈل ماڭسا چوڭ نامازخانىغا كىرگىلى، سولغا ماڭسا مۇنار ئېغىزىغا چىققىلى بولىدۇ. مۇنار، خانىقا ۋە دەرۋازا راۋاقى بىر گەۋدە بولۇپ، ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ بىناكارلىق سەن-ئىتى ۋە ئۇسلۇبىنى جۈڭگو ئىسلام بىناكارلىقىدا تىكلەنگەن بىر بايراق دېيىشكە بولىدۇ. ھازىر ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مەدەنىيەت يادىكارلىقى قاتارىدا نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئورۇن.

ئۇرۇمچى خانتەڭرى جامەسى*

ئۇرۇمچى نەنمېن مەسچىتى مەشھۇر مەسچىت. 1882 ـ يىلى سېلىنىپ، 1902 ـ يىلى قايتا قۇرۇلغان. ئۇزۇن يىللار رېمونت قىلىنماي، 1985 ـ يىلى قايتا قۇرۇلغان.

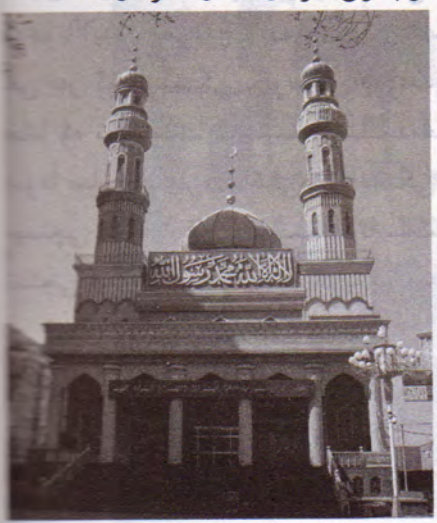

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جۇڭھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 – ئاي نەشرى.

شۇنىڭدىن باشلاپ «خانتەڭرى جامەسى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. قايتا قۇرۇلغاندىن كېيىنكى جامەنىڭ ئورنى نەنمېن چوڭ كوچىسىدا بولۇپ، شەرققە قاراپ تۇرىدۇ. سېلىنىشى چىرايلىق، تۆت ئۇچلۇق مۇنار مەسچىتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يېرىم شارسىمان قۇببىنىڭ تۆت تەرىپىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئىككى يېنىدا يەنە كىچىكرەك ئىككى قۇببە بولۇپ، قۇرۇلۇشنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بىلەن شەكلى تىپىك ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ناما-يان قىلىپ، ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ ئۇسلۇبىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. قۇرۇلۇشنىڭ گەۋدىسى مۇنار شەكىللىك بولۇپ، يەر مەيدا-نى 2800 كىۋادرات مېتىر، تۆت قەۋەتتىن تەشكىل تاپقان. ئالدىن-قى چوڭ ئىشىك ۋە نامازخانا بىر گەۋدە بولۇپ، ئالدىدا كەڭ ئايۋان، ئىككى تەرىپىدە رېشاتكىلىق پەلەمپەي بار. نامازخانىنىڭ ئىچى ئازادە ۋە يورۇق بولۇپ، تىنچ، 1000 دىن ئارتۇق كىشى ناماز ئوقۇيالايدۇ. بىرىنچى قەۋىتى يەر ئاستى قەۋىتى، ئىككىنچى قەۋە-تى يەر ئۈستىدىكى بىرىنچى قەۋەت بولۇپ، مەسچىتتە مۇستەھەپە-خانا ۋە تۇرمۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ھوجرىلار ھەمدە مەسچىت سودا ساريىي بار. ئىككى تەرەپتىكى پەلەمپەينىڭ ئۈستىدىكى ئۇ-چىنچى قەۋەت قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى — نامازخانا. تۆ-تىنچى قەۋەت تالىپلارنى تەربىيەلەيدىغان دەرسخانا.

ئۈرۈمچى ياڭخاڭ مەسچىتى*

ئۈرۈمچى ياڭخاڭ مەسچىتى مەشھۇر مەسچىت. 1898 ـ يىلى سېلىنغان. نوغاي مەسچىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر مەسچىت خەلق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، قۇرۇلما، ئۇسلۇب جەھەتتىن باشقا مەسچىتلەرگە ئوخشىمايدۇ. مەسچىتنىڭ نامازخانىسى تۆت چاسا بولۇپ، نامازخانىنىڭ ئىچىدە سول، ئوتتۇرا ۋە ئوڭ تارماق نامازخانىلىرى بار، ئۈدۈل ئىشىكتىن كىرىپ، دەھلىزدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۈچ ئىشىك ئارقىلىق باشقا بۆلمىلەرگە كىرگىلى بولىدۇ. ئۆگزىسىنىڭ تۆت تەرىپى تۆز، ئوتتۇرىسىدا تۆت بۇرجەك گۈمبىزى بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا ئۇچلۇق مۇنارى بار، مۇنار ئاستىغا رومبىسىمان قىرلىق تۇۋرۇك ئۈل قىلىنىپ، ئۇستى پىرامىدا شەكىلدە ياسىلىپ چوققىسىغا ھىلال ئاي شەكلى قوندۇرۇلغان. ھازىر بۇ مەسچىت قايتىدىن ياسىلىپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن زامانىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىرلەشتۈرۈلگەن قۇرۇلۇش نەمۇنىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

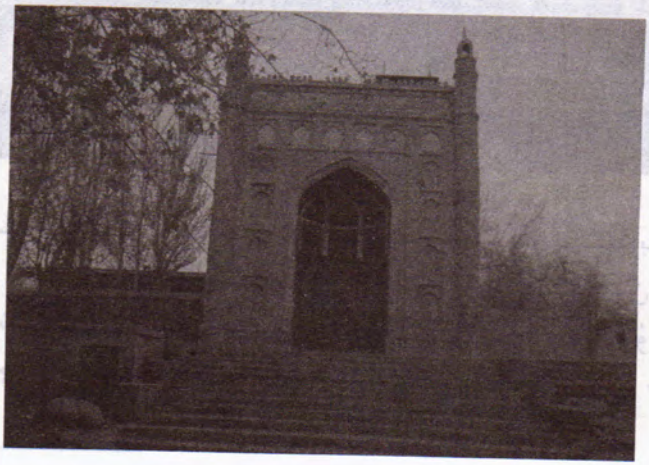

---

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

كېرىيە جامەسى*

كېرىيە جامە مەسچىتى مەشھۇر مەسچىت. ئورنى كېرىيە ناھىيەسىدە. يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە سىلىنغان، كېيىن كۆپ قېتىم كېڭەيتىلىپ ھازىرقى كۆلەمدىكى مەسچىت شەكىللەنگەن. بۇ مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 12 مىڭ 580 كىۋادرات مېتىر. نامازخانىسىنىڭ ئايۇان بىلەن قوشۇلغاندىكى ئۇزۇنلۇقى 72 مېتىر، كەڭلىكى 41.5 مېتىر بولۇپ، 5000 ~ 6000 كىشى نامار ئوقۇيالايدۇ. مەسچىت قورۇسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 109 مېتىر، كەڭلىكى 88 مېتىر، يەر مەيدانى 9592 كىۋادرات مېتىر. قۇربان ھېيت ۋە روزا ھېيتلاردا 10 مىڭغا يېقىن مۇسۇلمان نامار ئوقۇيالايدۇ. ناھىيە دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى قاتارىدا قوغدىلىدىغان ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

ئۇرۇمچى شەنشى چوڭ مەسچىتى*

ئۇرۇمچى شەنشى چوڭ مەسچىتى ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى خۇيزۇ مەسچىتلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ چوڭ مەسچىت. ئورنى ئۇرۇمچى شەھىرى يۇڭخې ئۇدۇل كوچىسىدا.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ يىللىرى سېلىنىشقا باشلاپ، 1906 ـ يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 32 ـ يىلى) قايتا قۇرۇلغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا چوڭ رېمونت قىلىنغان. مەزكۇر مەسچىت چاسا قورۇ شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. نامازخانىسى جۇڭگو

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى». شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

قەسىرلىرى شەكلىدىكى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت بو-لۇپ، ئالدى قىسمى تاق لەمپىلىك بىلىق قاسىراقسىمان ئۆگزە-لىك، كەينى قىسمى ئۇستى سەككىز بۇرجەكلىك، ئاستى تۆت بۇرجەكلىك، قەۋەت لەمپىلىك «سەككىز بۇرجەك راۋاق»، ئەزان ئېيتىش راۋىقىدىن ئىبارەت. نامازخانىنىڭ سىرتىدا ئايلانما دەھ-لىز تۇتىشىپ تۇرىدۇ. قورۇنىڭ شىمالىي، جەنۇبىي، شەرقىي تە-رەپلىرىدە زال، ياتاقخانا، مەدرىسە ۋە غۇسلىخانا بار، مەزكۇر مەس-چىت ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى قاتارىدا قوغدىلىدىغان ئورۇن.

مازارلار

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى ــ ئاتۇش شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مەشھەت يېزىسىغا جايلاشقان، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ــ بىلگە كۇل قادىرخاننىڭ نەۋرىسى، تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر خانى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغۇچى بىلگە كۇل قادىرخاننىڭ نەۋرىسى سۇتۇق 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سامانىيلار دۆلىتىدىن كەلگەن ئۆلىما ۋە ئالىم ئەبۇ ناسىر سامانىينىڭ دەۋىتى بى-

لەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئوردىنىڭ ئىچى - تېشىدا مەخپىي دىن تارقىتىپ كۆچ توپلىغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، قەشقەرنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان (دىنىي ئىسمى ئابدۇ-كېرىمخان) دەپ ئېلان قىلغان ھەم ئالدى بىلەن قەشقەر رايونىدا ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن قاراخانىيلار ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويغان.

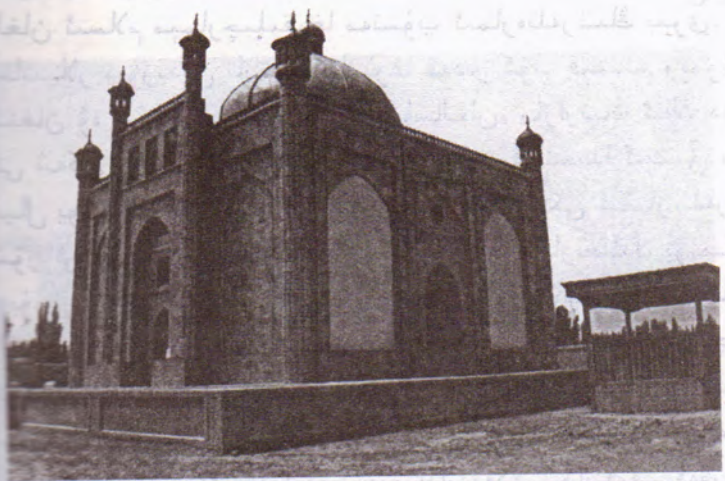
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھىجرىيە 344 - يىلى (مىلادىيە 955 - يىلى) ئۆلگەن ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە دەپنە قىلىنىپ، مازىرى ياسالغان.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى شىنجاڭ بويىچە ئەڭ بۇرۇن ياسالغان ئىسلام مېمارچىلىقىغا مەنسۇپ ئىمارەتلەرنىڭ بىرى. ئۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان ۋە بىرنەچچە قېتىم قايتا ياسالغان. مازارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا ئېنىق مالىمات يوق. قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىمارەتلەرنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بۇ مازار ئەڭ بۇرۇن ياغاچ تۈۋرۈك - لىملار بىلەن ۋاسا جۇپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان، تۆت ئەتراپىغا ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلىپ، دائىرە ئىچىگە ئېلىپ قويۇلغان بولۇپ، ياسلىش شەكلى ۋە سەنئىتى جەھەتتە قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىمارەت ـــ مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. بۇ مازار يەكەن خانلىقى دەۋرىدە سۇلتان ئابدۇرەشىتخان تەرىپىدىن خىش ۋە رەڭدار كاھىشلار بىلەن تۆت چاسا گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ قايتا كېڭەيتىپ ياسالغان، ئۇنىڭ ھازىرقى ھالىتى 1956 - يىلى قايتا ياسالغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت بولۇپ، تۆت چاسا شەكىلدە ياسالغان. ئۇنىڭ غەرب تەرەپىگە ئىشىك قويۇلغان، قالغان ئۈچ تەرىپىگە تۆمۈر پەنجىرىلىك

دەپنزە ئورنىتىلغان، تۆت بۇرجىكىگە خىش بىلەن يۇمىلاق تۇۋرۇك چىقىرىلغان، تۆت تېمىنىڭ سىرتى ھەر خىل نەقىش ئويۇلغان خىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن، ئوستى ياغاچ لىم بىلەن يېپىلىپ ئوتتۇرىسىغا كىچىك مۇنار چىقىرىلغان. ئۇ ياسىلىش شەكلى ۋە سەنئىتى جەھەتتە ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى ــ 1000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە تارىخىي ـ مەدەنىي يادىكارلىق. ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىش شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى تارقالغاندىن بۇيانقى تارىخىنى ۋە بىنا كارلىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە.

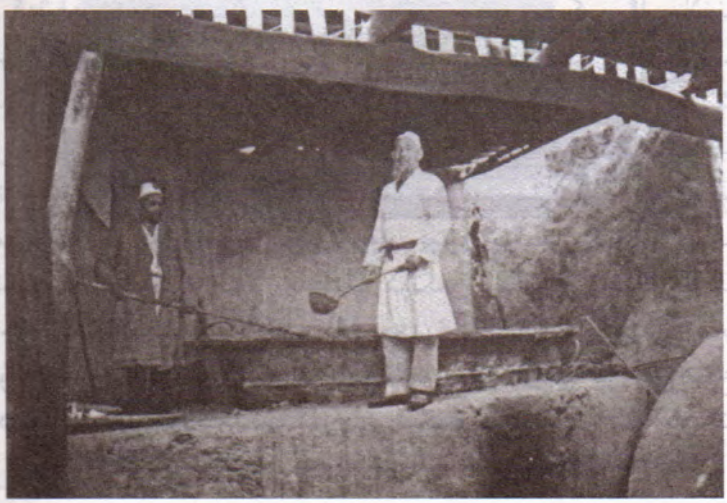
يېڭىدىن ياسالغان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى

ئوردام مازىرى*

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى ئەلى ئارسلانخاننىڭ قەبرە-
سى. ئورنى قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيەسىدە. بۇ مازارنىڭ ئوردام
مازار دەپ ئاتىلىپ قېلىشىدىكى سەۋەب، ئەلى ئارسلانخان تەختتە-
كى ۋاقىتتا كېرىيە بۇددىستلىرى بىلەن ئۇرۇشقان بولۇپ، ئۇرۇش
جەريانىدا مۇشۇ يەرگە بارگاھ قۇرۇپ، ۋاقىتلىق ئوردا قىلغانلىكەن.
998 ـ يىلىنىڭ بېشىدا (ھىجرىيە 388 ـ يىلى 1 ـ ئايدا) ئەلى
ئارسلانخان كېرىيە بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلۈپ،
قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ غازاتتا شېھىت بولغان تۇنجى خاقانى
بوپتۇ. 14 ـ ئەسىردىكى جامال قارشىنىڭ «سۇراھ لۇغىتىگە تو-
لۇقلىما» دېگەن كىتابىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئەلى ئارسلانخان شە-
ھىت بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە ئاپىرىپ خاقان مەقبەرىسىگە،
يەنى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى ئارسلانخان
مازىرىغا دەپنە قىلىنغانىكەن. خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتتە ئېيتە-
لىشىچە، مازاردا پەقەت ئەلى ئارسلانخاننىڭ باش سۆڭىكى بار ئە-
مىش، تېنى ئۇ جەڭدە شېھىت بولغان يەرگە دەپنە قىلىنغانمىش.
ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا مەزكۇر مازارنىڭ 40 نەچچە
ئادەم باشقۇرىدىغان خېلى كۆپ ۋەخپە يېرى بولغانىكەن. ئەسلىي
ئورنىنى ئاللىقاچان قۇم بېسىپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت 10 مە-
تىرچە ئېگىزلىكتە بىرلا قۇم دۆۋىسىدىن باشقا ھېچقانداق قەبرە
كۆرۈنمەيدۇ. پەقەت كېلىپ تاۋاپ قىلغۇچىلار قاداپ قويغان تۇغ ـ
شەددىلەر بىلەن قورشىلىپ تۇرغان ئېگىز تۇغ تۇراسلار بار. تۇغ

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

تۇراسى كونۇس شەكلىدە بولۇپ، ئاستىنىڭ دىيامېتىرى بەش مېتىر، ئېگىزلىكى 20 مېتىر. مازاردىن ئارىلىقى 2000 مېتىر كېلىدىغان جايدا بىر تۇزلەڭرەك كەلگەن ئويمان يەر بولۇپ، مازارنىڭ قوشۇمچە قۇرۇلۇشلىرى بىر مەسچىت، بىر خانىقا، شەيخ تۇرىدىغان 10 ئېغىز ئۆي ۋە ئىككى تۇغ تۇراسى بار. خانىقا كېسەك-ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، يېرىمى كۆمۈلۈپ قالغان، ئىچىدە يېنىغا تۇغ قادالغان بىر ئورەك بار. قۇربانلىق قىلغۇچىلار دائىم مۇشۇ يەردە قۇربانلىق قىلىپ، ئورەكنىڭ ئىچىگە قان قىلىدىكەن. كەينى تەمغا يېقىن يەرگە ئۇماچ قاينىتىدىغان ئوچ مىس داش قازان قويۇلغان، ئەڭ چوڭىنىڭ دىيامېترى ئىككى مېتىر كېلىدۇ، قازانىڭ گىرۋىكىدە ئويۇلغان خەت بار، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ قازان چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغانىكەن. تاۋاپ قىلغۇچىلار مۇشۇ قازاندىن ئۇماچ ئېلىپ ئىچىدىكەن. ئوردام مازار «ئۇلۇغ قەبرە» دەپ قارىلىدۇ، شىنجاڭدا ئىجتىمائىي تەسىرى ئەڭ چوڭ، ئۇ تاۋاپ قىلغۇچىلار ئەڭ كۆپ كېلىدىغان مازارلارنىڭ بىرى.

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرى*

قاراخانىيلار سۇلالىسىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر مۇسۇلمان ئالىم، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مازىرى. «ھەزرىتى موللام مازىرى» مۇ دېيىلىدۇ، تولۇق نامى «ھەزرەت موللا شەمسىددىن بىن مەھمۇد قەشقەرى مازىرى». قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسىنىڭ ئوپال يېزىسىدا.

12 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياسالغان بولۇپ، دەرۋازا ۋە قەبرىلا ساقلىنىپ قالغان. دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدا تۇۋرۇك شەكلىدە پەشتاق سېلىنغان، ئەرەب ئۇسلۇبىدىكى ئىمارەتكە تەۋە. قەبرە دەرۋازىدىن 50 مېتىرچە يىراقتا، كېسەك-ياغاچلىق قۇرۇلما،

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

ئۆگزىسى تۇز. تورۇسى رەڭلىك رەسىم ۋە ئويما نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن، تۆت تېمىدا پارسچە يېزىلغان بېغىشلىمىلار بولۇپ، ھازىر تونۇغلى بولمايدۇ. قەبرىنىڭ سول تەرىپىدە بىر خارابە بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ بىر مەدرىسەنىڭ خارابىسى ئىكەن. مەھمۇد قەشقەرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا باغدادتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆز يېزىسىدا مۇشۇ مەدرىسەدە باش مۇدەررىسلىك قىلغانىكەن. ئەسلىي بىر قەبرە تېشى بار بولۇپ، كېيىن يوقىلىپ كەتكەنىكەن. ھازىر بۇنىڭدىن 150 يىل بۇرۇن مەلۇم بىر تاۋاپ قىلغۇچىنىڭ مازارغا كىتاب ھەدىيە قىلغانلىقى توغرىسىدا يازغان ئىسپات بار، ئىسپاتنىڭ ئاخىرىسىغا ھەدىيە قىلغۇچى بىلەن بىر دەۋرده ياشىغان ئالىم- ئۆلىمالارنىڭ قويغان ئىمزاسى بار. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان مەزكۇر مازار ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ، بولۇپمۇ زىيالىيلارنىڭ زىيارەت ۋە تاۋاپ قىلىدىغان يېرى بولۇپ كەلدى. نۇرغۇن سوپىلارمۇ مۇشۇ يەردە ئۇزۇن ۋاقىت ئىستىقامەت قىلىشىدۇ. مەزكۇر مازار يېقىنقى يىللاردا تولۇق رېمونت قىلىنىپ يېڭىلاندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى*

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ئالىمى، «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىسى. ئورنى قەشقەر شەھرىدە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ 11 - ئەسىردە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بالاساغۇندا تۇغۇلۇپ، كېيىن قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، بۇ يەردە مەشھۇر ئالىمى ھېكمەت خاراكتېرلىك داستان «قۇتادغۇبىلىگ»نى يازغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن قەشقەر شەھرىنىڭ سىرتىدىكى تۇمەن دەريا‌سى بويىدىكى پاينا‌پقا دەپنە قىلىنغان. كېيىنچە نەچچە قېتىملىق كەلكۇن ئاپىتىنىڭ تەھدىتىگە يولۇقۇپ، ھازىرقى جايىغا كۆچۈرۈلگەن. مازار ئەرەب بىناكارلىقى ئۇسلۇبىدا سېلىنغان، ئاستى چاسا، ئۈستى گۈمبەز شەكىللىك.

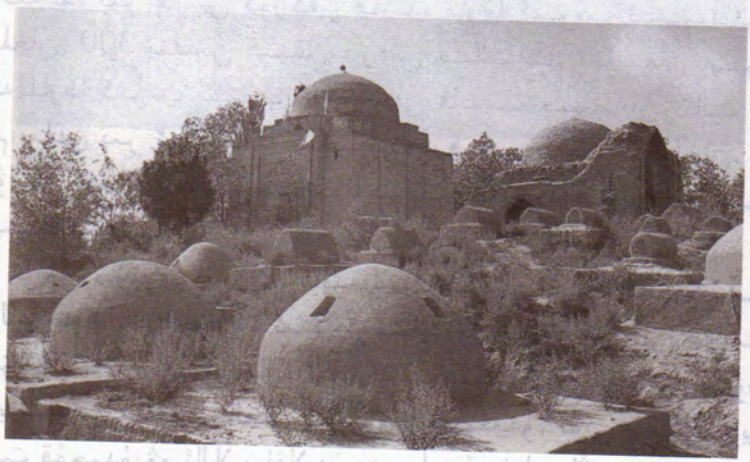
* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.

تى گۈمبەز بولۇپ، قەبرە ئىچىدىكى تام يۈزىگە يېشىل سىرلىق ساپال خىش چاپلانغان، ئالدى قىسمى نامازخانا. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان رېمونت قىلىنمىغان، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن بۇزۇلۇپ خارابىگە ئايلىنىپ، كىشىلەر بىلەلمەس ھالەتكە چۈشۈپ قالغان، 50 ـ يىللاردا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ھەيئىتى تۈزگەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تىزىملىكى»دە قەشقەر شەھىرى خەلق باغچىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سەردارى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ مۇكەممەل ساقلانغان قەبرىسىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى دەپ خاتا بېكىتىپ قويغان. 1980 ـ يىللارغا كەلگەندىلا مۇتەخەسسىس، ئالىملار تەرىپىدىن تۈزىتىلگەن. كېيىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. 1980 ـ يىلى ھۆكۈمەت مەبلەغ ئاجرىتىپ، ئەسلىي شەكلى بويىچە بۇرۇنقى ئورنىغا قايتا ياساتتى.

ئارسلانخان مازىرى*

بۇ مازار قەشقەر شەھىرى دۆلەتباغ يېزىسى ئارسلانخان كەنتىگە جايلاشقان.

ئارسلانخان ئۇيغۇرلاردىن تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغرا-خاننىڭ نەۋرىسى، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ داڭلىق سەركەردىسى بولۇپ، 10 ـ ئەسىردە (مىلادىيە 998 ـ يىلى) بۇددا دىنى مۇرىتى-لىرى بىلەن بولغان جەڭدە قازا قىلغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ قازا قىلغاندىن كېيىن، جەسىتى جەڭ مەيدانى بولغان ئوردام مازا-رىغا، بېشى ھازىرقى ئارسلانخان مازىرىغا دەپنە قىلىنغانىكەن.

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

تۈيۈق مازىرى*

تولۇق ئاتىلىشى «تۈيۈق ئەسھابۇل كەھف مازىرى»، ئادەتتە «ئەۋلىيا قەبرىسى»، «ئۇلۇغلار قەبرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۈربان شەھىرىدىكى يالقۇنتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە. «ئەسھابۇل كەھف» ئەرەب تىلىدا «غاردا ياشىغۇچى» دېگەن مەنىدىكى سۆز. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئىسلام دىنى دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇن مەككىنىڭ غەربىدىكى مەلۇم دۆلەتتىن يەمىنخا قاتارلىق بەش كىشى شەرققە كېلىپ «تەقدىر ئىلاھىغا سېغىنغان»، ئۇلار تۇرپاندىكى يالقۇنتاغ-نىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كېلىپ، ئىت ئەگەشتۇرۇۋالغان بىر پادا چىنى ئۇچراتقان، ئۇلار شۇ پادىچىغا ئەگىشىپ مېڭىپ تۈيۈقنا كەلگەندە بىر غارنى كۆرگەن ھەمدە غارغا كىرىپ ئىستىقامەت قىلغان. 300 يىلدىن كېيىن غاردىن چىقىشقا باشلىغان، بىرىنچى يەنە غارغا كىرىپ كېتىپ ئىككىنچى قايتىپ چىقمىغان، ئالتە نەپەر دەم بىلەن بىر ئىت بىللە ئىستىقامەت قىلىپ ئەۋلىيا بولغان. بۇ رىۋايەت «قۇرئان كەرىم»نىڭ 18 ـ بابىدىكى «كەھف» سۈرىسىدە قەيت قىلىنىدۇ.

تۈيۈق مازىرى: غار تاغ قاپتىلىدا، ھازىر ئۇنىڭ ئىچىدە سۈلمانچە ئالتە قەبرە ۋە ئىتقا ئوخشايدىغان بىر تاش بار. غارنىڭ ئاغزىدا ياغاچ سالاسۇن بار، ئىچىگە بىر كالتەك قويۇلغان بولۇپ، بۇ يەتتە ئەۋلىيادىن قالغان تەۋەررۈك دېيىلىدۇ. ئۇنى سىلاپ قويسا بەخت قۇچىدۇ ۋە ئاللا ساقلايدۇ، دېيىلىدۇ. غارنىڭ سىرتىدا بىر

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

مازار بار، مازار كېسەك-ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ئىچىدە قەبرە يوق، تۆت تېمىغا لەۋھە، تۇغلار ئېسىلغان بولۇپ، بۇ يەر تاۋاپ قىلغۇچىلار-نىڭ دۇئا-تىلاۋەت قىلىدىغان جايى. ئەتراپىدا مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرىلىرى كۆپ. بۇ مازارنىڭ تەسىرى بەك چوڭ، تاۋاپ قىلغۇچىلار ئىچىدە شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىدىن باشقا، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىن كېلىدىغان مۇسۇلمانلارمۇ بار.

چىلتەن مازار (چىلتەنلىرىم)*

چىلتەن مازار (چىلتەنلىرىم) يەكەن ناھىيەسىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە. «چىلتەن چېھىل تەن» پارسچە سۆز بولۇپ، «قىرىق جەسەت» دېگەن مەنىدە. مازارنىڭ نامى بىلەن مازار توغرىسىدىكى رىۋايەت بىر-بىرىگە ماس كەلمەيدۇ. رىۋايەتتە مازارنىڭ خوجايىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا دىن تەرغىب قىلغىلى كەلگەن يەتتە نەپەر ئەرەب مۇسۇلمان ئىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىسمى ئوخشاشلا مۇھەممەد ئىكەن (يەنە بىر ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئابدۇللا ئىسھان خوجىنىڭ يەتتە مۇرىتى ئىكەن)، شۇڭا يەنە «يەتتە مۇھەممەدنىڭ مازىرى»، «ھەفتە مۇھەممەدان مازىرى»، «يەتتە ئەۋلىيا مازىرى» مۇ دېيىلىدۇ. مازارنىڭ سىلىنغان ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس. مەزكۇر مازار توغرىسىدىكى يازما خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا 16 ـ ئەسىردە شىنجاڭدا ئۆتكەن مۇسۇلمان تارىخچى مىرزا ھەيدەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل تارىخى «تارىخىي رەشىدىي» دېگەن كىتابىدا: «يەكەن قەبرىلىرىدىكى قەدىمكى كىشىلەر دىنىي تەرغىب قىلمىغان. بىراق، يەرلىك كىشىلەر بۇ يەرگە يەتتە ئەۋلىيانىڭ دەپنە قىلىنغانلىقىغا ئىشىنىدۇ»، «بۇ يەتتە ئەۋلىيانىڭ ھەممىسى مەشھۇر كىشىلەر» دەپ يازغان. موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ سەردارى ئابابەكرى جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە (1468 ــ 1514 ـ يىللىرى) ۋە ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە (1865 ــ 1877 ـ

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

يللىرى) بۇ مازار رېمونت قىلىنغان. مازار قەبرە، مەسچىت، مازارخانا، دەرۋازىدىن تەشكىل تاپقان. قەبرىنىڭ ئاستى چاسا، ئۈستى گۈمبەز بولۇپ، خىشتىن قوپۇرۇلغان، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 10 نەچچە مېتىر، ئەرەب بىناكارلىقىغا تەۋە. مەقبەرە ئىچىدە يەتتە قەبرە بار. قەبرە ئالدىدا كەشكە ئوخشايدىغان بىر تاش بولۇپ، بۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئاياغ ئىزى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئەسلىي مازاردا كۈمۈش بىلەن قاپلانغان بىر قۇتا بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ (يەنە بىر رىۋايەتتە ئىمام رەببانىنىڭ) ساقىلى ساقلانغان دېيىلىدۇ. 1958 - يىلى بۇ قۇتا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىغا تاپشۇرۇلغانكەن.

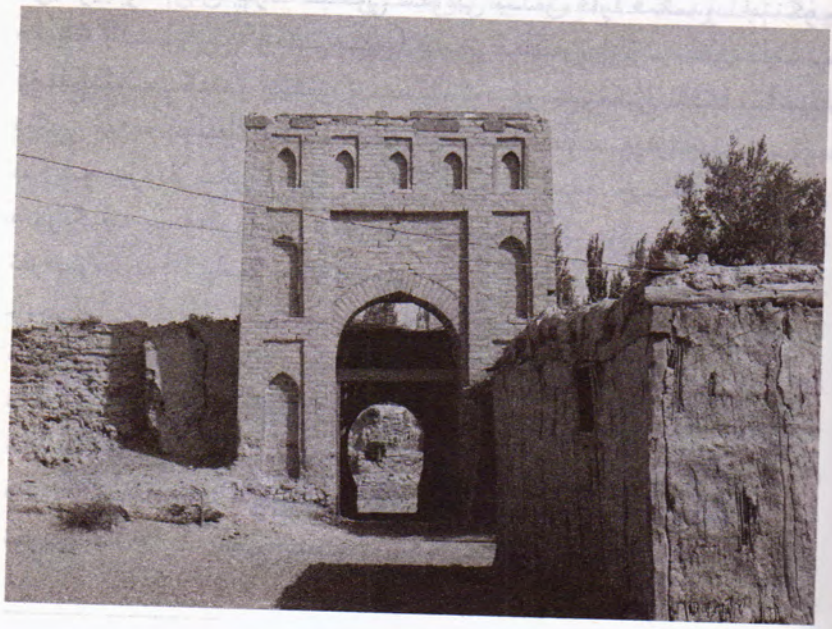
چىلتەن (چىلتەنلىرىم)مازىرى

نىيە چوڭ مازىرى (ئىمام جەئفەر سادىق مازىرى)*

ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد ئىمامى جەئفەر سادىق نامىغا سالىدۇرۇلغان خاتىرە مەقبەرىسى بولۇپ، «جەئفەر سادىق مازىرى» مۇ دېيىلىدۇ. سېلىنغان يىلى ئېنىق ئەمەس. مازار بىر چوڭ قۇم بارخىنىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان، بارخاننىڭ ئاستىدىن مازارنى ياقىلاپ 11 ئىشىكى بار. مەقبەرە ياغاچ قۇرۇلمىلىق، تۈز ئۆگزىلىك، قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئاددىي، مەقبەرە ئىچىدە ۋە ئۆگزىدە جەئفەر سادىقنىڭ قەبرىسىدىن بىردىن بار. مەقبەرە ئىچى ۋە سىرتىغا تۇغ ـ شەددىلەر قادالغان ۋە ھەرخىل مىس، تۆمۈر، ياغاچتىن ياسالغان ئويمىلار قويۇلغان. ئەتراپىدا نۇرغۇن قەبرىلەر بولۇپ، بۇلار ئۆلگەندىن كېيىن جەئفەر سادىقنىڭ رەھمىتىگە ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلغۇچىلارنىڭ قەبرىسى. يېنىدا ئۈچ مەسچىت، بىر مەدرىسە، 40 نەچچە ئۆي بار. بۇ مازار كېيىنكى كىشىلەرنىڭ جەئفەر سادىقنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسىغان خاتىرە مازىرى. جەئفەر سادىق 765 ـ يىلى مەدىنىدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن، پۈتۈن ئۆمرىدە شىنجاڭغا كېلىپ باقمىغان. بىراق، شىنجاڭدا ئۇنىڭ خوتەنگە كېلىپ دىنىي تەرغىب قىلغانلىقى ھەققىدە كى ھېكايىلەر ئېقىپ يۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، بۇ ھەقتە يازما يادىكارلىق يوق. «شىنجاڭنىڭ رەسىملىك تەزكىرىسى»دە: «ھىجرىيەنىڭ 184 ـ يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ نەۋرىسى ھۈسەيىننىڭ چەۋرىسى جەئفەر سادىق شەرققە ئەسكەر باشلاپ بېرىپ، قەشقەردە تۇر-

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جۈھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

غان، كېيىن جەئفەر سادىق خوتەنگە قىلىنغان غازاتتا شېھىت بو-لۇپ، غازاتنى داۋاملاشتۇرالمىغان» دېيىلىدۇ. «ستەيىننىڭ غەربىي دىيارىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دە: «ئىمام جەئفەر سادىقنىڭ مازىرى بىر مۇقەددەس جاي. ئېيتىشلارغا قارا-غاندا، مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس داھىيىسى ئىمام جەئفەر سادىق نەچچە يۈز مۇخلىسلىرىنى باشلاپ چىن ۋە ماچىندىكى كافىرلارغا غازات يۈرۈشى قىلىپ، شۇ يەردە شېھىت بولغان» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭ ھەممىسى يالغان، كېيىنكى كىشىلەر مۇشۇنى ئاساس قى-لىۋالغان. بۇ شىنجاڭدا ئىجتىمائىي تەسىرى ئەڭ چوڭ مازارلارنىڭ بىرى.

قەيس غوجام مازىرى*

قەيس غوجام مازىرى يەنە «ئەۋلىيا قەبرىسى»، «يېشىل گۈمبەز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىسلام دىنى تەرغىباتچىسى قەيسىنىڭ قەبرىسى، قومۇل شەھىرىنىڭ سىرتىدا. ئېيتىلىشچە، تاڭ تەيزۇڭ دەۋرىدە قەيس ئىسلام دىنىنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق خەلىپىسى ئوسماننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئۇۋەيس، ۋەققاسلار بىلەن بىللە ئەرەبىستاندىن جۇڭگوغا كېلىپ، ئىسلام دىنىنى تارقاتىدۇ. ۋەققاس، ئۇۋەيس ئىككىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، گۇاڭجۇدا ۋە گەنسۇدىكى خۇيخۇيباۋ دېگەن يەردە كېسەل سەۋەبى بىلەن قازا قىلىدۇ. جېنگۇ- ەننىڭ 9 - يىلى (635 - يىلى) قەيس كەلگەن يولى بىلەن قايتىپ كېتىۋېتىپ، گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى شىڭشىڭشىيا دېگەن يەردە كېسەل سەۋەبى بىلەن قازا قىلىدۇ. سەپەرداشلىرى ئۇ- نى شۇ يەردىلا تاش قەبرە ياساپ دەپنە قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بۇ قەبرە شۇ پېتى ساقلىنىدۇ. «شىنجاڭنىڭ رەسىملىك تەزكىرىسى»دە: «شىڭشىڭشىيادىكى تاغ قاپتىلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەبـ- رىسى بار»، «يەرلىك خەلقىلەر پۇل يىغىپ ئۆي سېلىپ، ئۇنىڭغا قەبرە قاتۇرۇپ، دۇئا - تەكبىر ئوقۇشۇپ، تۇغ - شەددىلەرنى قاداشتى، يەنە ئۇنىڭ قەبرىسىگە تۇغ - لەۋھە تەقدىم قىلىدىغانلار- نىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قومۇل ۋالىسى مەبلەغ چىقىرىپ، گۈمبەزنى ياستىپ تۇردى. 1939 - يىلى گۈمبەز بۈزۈۋېتىلىپ قەيسىنىڭ جەسىتى

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.

جىلغىدا ئوچۇق قالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جەسەت مۇمىياغا ئايلانغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئالتە چىدىن ئارتۇقراق ئىكەن، ساقلىمۇ ساقلىنىپ قاپتۇ. 1945 - يىلى قومۇلدىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرى يىغىش قىلىپ، ئۇنىڭ جەسىتىنى ھازىرقى ئورنىغا ئەكېلىپ دەپنە قىلىپ، گۇمبەز قاتۇرغانىكەن. گۇمبەز ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ بىناكارلىقىنىڭ ئۇسلۇبىنى بىر گەۋدىلەشتۇرۇپ، تېگى ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىنىپ، ئۇستى شىپاك شەكلىدە ياسالغان، ئۆگزىسىگە قۇببە چىقىرىلىپ، سىرتقى يۈزىگە ئاقۇچ يېشىل سىرلاقلىق ساپال خىش چاپلانغان، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 15 مېتىر. يېڭى ئورنىغا كۆچۈرۈلۈپ كېلىنگەندىن بۇيان، شىنجاڭ، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيدىن تاۋاپ قىلغىلى كېلىدىغان ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيۋاتىدۇ. بۇ گۇمبەز جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ دىپلوماتىيە تارىخىنى، ئىسلام دىنى تارىخىنى، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەرەب خەلقى بىلەن بولغان دوستانە ئالاقە ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى، جۇملىدىن جۇڭگو ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

قەيس غوجام مازىرى

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى*

ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان بىرىنچى تۈركۈمدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن بىرى بولغان مەشھۇر تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى قورغاس ناھىيەسىنىڭ بازىرىدىن 15 كىلومېتىر يىراقلىققا، چوڭ مازار كەنتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.

قەدىمكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ قىممەتلىك تارىخىي يادىكارلىقلىرىدىن بىرى بولغان بۇ مازار ئەنئەنىۋى ئىسلام بىناكارلىق

* ئىسمايىل جىلىل: «تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى»، «جاھاننامە» (1 ـ قىسىم) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىلى 6 ـ ئاي نەشرى

ئۇسلۇبى بويىچە، ئاستى تىك تۆت چاسا، ئۈستى ئېگىز گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 19 مېتىر، ئاستى قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 60 نەچچە مېتىر كېلىدۇ، مازارنىڭ تاملىرى يېشىل رەڭلىك نەپىس كاھىشلار بىلەن قويۇرۇلغان ھەم ئۈنگىغا يېشىل، سېرىق، كۆك، بىنەپشە رەڭلەر بىلەن 12 خىل نەقىش ئىشلەنگەن. قەبرە ئۆيگە كىرىدىغان تۆت ئەتراپتىكى كىچىك ئىشكىلەردىن پەلەمپەي بىلەن ئىككىنچى قەۋەتكە ۋە مازار ئۈستىدىكى ئوچۇق سۇپىغا چىققىلى بولىدۇ. مازارغا بىر تالمۇ لىم ياكى ياغاچ تۈۋرۈك ئىشلىتىلمىگەن. بۇ ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشنىڭ ياسالغان ۋاقتى 14 - ئەسرنىڭ 60 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان — چىڭگىزخاننىڭ يەتتىنچى نەۋرىسى. ئۇ ھىجرىيەنىڭ 730 - يىلى (مىلادىيەنىڭ 1329 - يىلى) تۇغۇلغان. چىڭگىزخان 1219 - يىلى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي ئىلى ۋادىسىدىن قارا شەھەر ۋە ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان كەڭ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، چاغاتاي خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق ئۇرۇش غەلىيانلىرى تۈپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ بۆلۈنۈشكە باشلىغان مەزگىلدە، 18 ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان ھەمدە چاغاتاي خانلىقىنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدا نۇرغۇن ئۇرۇشلارنى قىلىپ، ئۇزۇكسىز غەلىبە قازانغان. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، 24 يېشىدا 160 مىڭ ئادەمدىن بىلەن (180 مىڭ ئادەم دېگەن قاراشلارمۇ بار) ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇ ئىسلام دىنىغا بىرىنچى بولۇپ ئېتىقاد قىلغان موڭغۇل خانى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرى تەقۋادار مۇسۇلمانلاردىن بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ئىسلام دىنىنى ئاكتىپ تارقاتقان. مەسىلەن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كىچىك ئوغلى ھەيدەر خوجا نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇ-

غوزلىرىغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، قارغوجا (ھازىرقى تۇرپان)نى بېسىۋېلىپ، يەرلىك ئاھالىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن. تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى (مىلادىيە 1347 ـ 1364 ـ يىللار) ئىسلام دىنى ھازىرقى شىنجاڭ تەۋەسىدە بارا-بارا كېڭەيگەن مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەينى ۋاقىتتا ئەسكەر باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، سەمەرقەنتنى ئالغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 765 ـ يىلى (مىلادىيە 1364 ـ يىلى) ئۆلگەن ۋە مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. مازار شۇنىڭدىن كېيىن ياسالغان بولۇپ، 600 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى ـ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە تارىخىي يادىكارلىق. دۆلەت ئۇنى مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ رېمونت قىلدۇردى. ئۇ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي ـ شىمال چېگرىسى بويىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا مازىرى*

مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا مازىرى كۇچا كونىشەھەر بىلەن يېڭى-شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى مازار بېغى مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياسالغان. ھازىر بۇ مازار ئاپ-تونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان تارى-خىي مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ بىرى.

مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا مازىرى توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاساجۇپ، تۇز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان بولۇپ، ئۇچ تەرىپى كېسەك تام بىلەن دائىرىگە ئېلىنغان ۋە ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.

قويۇلغان، ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان غەرب تەرىپىگە قوش قانات لىق ئىشىك ئېچىلغان، ئەتراپىدىكى تۇۋرۇكلۇك پېشايۋان ياغاچ رېشاتكا بىلەن دائىرىگە ئېلىنغان. بۇ پېشايۋان ياسالغاندىن بۇيان بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن رېمونت قىلىش جەريانىدا ئۇنىڭ دەسلەپكى ياسىلىش شەكلى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكى ئۆزگەرتىلمەي ساقلاپ قېلىنغان.

مازارنىڭ ئالدىدىكى ئېچكىرى - تاشقىرى ئۆي قىلىپ سېلىنغان مەسچىتكە ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە ئېچىلغان. تاشقىرىقى مەسچىت كەڭ ۋە ئېگىز ياسالغان پېشايۋاندىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، تۇۋرۇك، لىم ۋە جەگىلىرىگە نەقىش ئويۇلغان.

ئىككى قەۋەتلىك ياسالغان مەسچىت پەشتەقىنىڭ ئاستى قەۋەتى ياغاچ لىملار بىلەن ۋاسا جۇپ، تۇز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. ئۈستى خىش بىلەن گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ يېپىلغان، سىرتقى تەرىپى ۋە گۈمبەزنىڭ ئۈستى نەقىشلەنگەن يېشىل كاھىش خىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن.

مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا مازىرى ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە قويۇق دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئۇ شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىش جەريانىنى چۈشىنىش ھەم ئەنئەنىۋى بىناكارلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى بەلگىلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا ئاتاقلىق دىن تارقاتقۇچى مەۋلانە جامالىدىن بۇخارانىڭ چوڭ ئوغلى. مەۋلانە جامالىدىن خوجا 13 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇخارادىن شىنجاڭغا كېلىپ، ئاقسۇ، كۇچا ئەتراپىدا دىن تارقاتىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا كۇچادا تۇرغان ۋە يېڭى مەسچىت بىنا قىلدۇرۇپ، كۇچانىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇ 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋاپات بولغان. خاتىرە ئۈچۈن مەسچىتنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئۇنىڭ مازىرى ياسالغان.

ئاپاق خوجا مازىرى*

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئاق تاغ-لىقلار مەزھىپىنىڭ داھىيسى ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ قەبرىگاھى. «ھەزرەت مازىرى»، «خوجا مەقبەرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېقىنقى زامانلاردا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چيەنلۇڭنىڭ ئۇيغۇر توقال خانىشى ئىپارخان مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان دېگەن يالغان گەپ تارقالغانلىقتىن، كىشىلەر « ئىپارخان قەبرىسى» دەپمۇ ئاتايدۇ. قەشقەر شەھرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، 1670 ـ يىلى ياسالغان.

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

بۇ مازار ئەڭ دەسلەپتە ئاپاق خوجىنىڭ دادىسى خوجا يۈسۈپ دەپنە قىلىنغان چاغدا دائىرىسى چوڭ ئەمەس ئىكەن. 1694 ـ يىلى مازار قارا تاغلىقلارنىڭ مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈپ ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن، ئاپاق خوجا نەچچە سەر كۆموش سەرپ قىلىپ، نەچچە ئونمىڭ مەدىكارنى ئىشقا سېلىپ، بۇ مازارنى ياساتقا نىكەن. كېيىنكى يىلى ئاپاق خوجا قوزغىلاڭچى ئاممىا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، دادىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. ئاپاق خوجا ئاق تاغلىقلارنىڭ كاتتىبېشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ۋە ئىناۋىتى ھېسابقا ئېلىنىپ، مازار شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ جەمەتىنىڭ جەسەتلىرىمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. 1811 ـ يىلى كېچىتىلگەندە مەقبەرە چاسا شەكىلگە كەلتۈرۈلۈپ، دەرۋازا راۋىقى ياسالغان. 1874 ـ يىلى قوقانلىق تاجاۋۇزچى ياقۇبېگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مازار ئوتتۇرا ئاسىيا مازارلىرىنىڭ شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ ئۆزگەرتىلگەن. ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى ئاساسلىق قۇرۇلۇشلاردىن گۇمبەز، مەسچىت، مەدرىسە، دەرۋازا راۋىقى، مۆتىۋەللىنىڭ ياتقى، سەرراپ، سۇنئىي كۆل قاتارلىقلار بار. ھەرقايسى قىسىملىرى ئۆز ئالدىغا بىر گەۋدە بولۇپ، قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئۆزگىچە بولسىمۇ، ئۆزئارا جۈلالىنىپ، بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان، مۇكەممەل بىر پۈتۈن ئىمارەتنى تەشكىل قىلىدۇ. گۇمبەز بۇ ئىمارەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، مەقبەرىنىڭ شەرقىدە تۇرىدۇ، بۇ ئىمارەت ئەرەب بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا تەۋە. ئاستى تۆت بۇرجەك، كەڭلىكى 35 مېتىر، بويىغا ئېچكىرلىكى 29 مېتىر. ئۇستى قىسمى دىيامېتىرى 71 مېتىر كېلىدىغان چوڭ گۇمبەز بولۇپ، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 26 مېتىر. گۇمبەزنىڭ ئاستى كەڭ قەبرىخانا بولۇپ، ئىچىدە ئاپاق خوجىنىڭ بەش ئەۋلاد جەمەتىدىن 72 كىشىنىڭ قەبرىسى (ھازىر ساقلانغىنى 58 قەبرە) رەتلىك تىزىلغان. گۇمبەزنىڭ تۆت بۇرجىكىدە يېرىمى تامغا كىرگۈزۈپ سېلىنغان تۇڭرۇكسىمان پەشتاق

بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە چوققىسىغچە چىققىلى بولىدىغان پەلەمپەي بار. پۈتۈن گەۋدىسى ئاقۇچ يېشىل ئارىلاشقان كۆك رەڭدە، سىرىق سىرلانغان ساپال خىشلار چاپلانغان بولۇپ، پۈتۈن قۇرۇلۇش ئىنتا-يىن ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. چوڭ جامەسى مازارنىڭ غەربىدە. نامار-خانىنىڭ تەكشىلىكتىكى كۆرۈنۈشى پېتىنغۇ شەكىلدە بولۇپ، ئوتتۇرا نامازخانا ۋە ئوڭ-سول نامازخانىنىڭ ئوتتۇرىسى مېھراب-سىمان ئىشىك بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان، ئۆگزىسى 19 يانتۇ لىم قو-يۇلغان دۆگىلەك ئۆگزە، پۈتۈن قۇرۇلۇش خىش بىلەن سىلىنغان، چوڭ نامازخانىنىڭ دەھلىزىدە ئوچ قاتار قويۇلغان، نەقىش ئويۇلغان 70 تىن ئارتۇق تۇۋرۇك بار، ئۆگزىسى ۋاسا جۇپ قىلىپ يېپىل-غان. مەزكۇر مەسچىتنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئۆزگىچە ئالاھىدە-لىككە ئىگە بولۇپ، جۇڭگو ئىسلام بىناكارلىقى ئىچىدە بىر قەدەر كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. 1948 - يىلى مازارنىڭ چوڭ گۇمبىزى يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولغان.

بۇ مازار 1956 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ بېكە-تىلدى ھەم ھۆكۈمەت مەبلەغ ئاجرىتىپ 1874 - يىلدىكى شەكلى بويىچە قايتا ياسالتتى. كېيىن يەنە ئۇزۇكسىز رېمونت قىلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ مازار جۇڭگو بىناكارلىقىدا كۆلىمى ئەڭ چوڭ بول-غان مۇسۇلمان قەبرىستانلىقىدۇر.

يەكەن ئالتۇنلۇق مازىرى*

يەكەن كونىشەھەر بىلەن يېڭىشەھەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالتۇن دەرۋازىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان ئالتۇنلۇق ــ يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى خانلار قەبرىستانلىقى. ئۇ 1533 ـ يىلى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى سۇلتان سەئىد خاننىڭ دەپنە قىلىنىشى بىلەن قۇرۇلۇشقا باشلىغان.

* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جۇھەرلىرى»، شىنجاڭ يېـ ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

بۇ مازارغا سۇلتان سەئىدخاندىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانلىرىدىن ئابدۇرېشىتخان، ئابدۇللىتىپ خان، مەھەممەتخان، ئەخمەتخان، ئابدۇللاخان ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ئاتاقلىق مۇقامشۇناس ۋە شائىرە ئاماننىساخان قاتارلىقلار دەپنە قىلىنغان. يەكەن خانلىقىدىن كېيىنكى خانلاردىن يەنە خوجا ئىسھاق ۋەلى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىمۇ مۇشۇ مازارغا دەپنە قىلىنغان.

ئالتۇنلۇق ئوچ قىسمىدىن تەركىب تاپقان. غەرب تەرىپىگە «ئالتۇن مەسچىت»، شەرق تەرىپىگە «ئالتۇن كۆل»، ئوتتۇرىغا «ئالتۇن مازار» جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 5000 كىۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ.

«ئالتۇن مازار» نىڭ ئۆزى بىرقانچە بۆلەككە بۆلۈنگەن. خانلار ۋە ئۇلارنىڭ دىنىي مۇرتلىرى دەپنە قىلىنغان قىسمى خىش تام ۋە ياغاچ رېشاتكىلار بىلەن ئايرىم دائىرىگە ئېلىنغان بولۇپ، ئالدىغا داڭدار نەقىش - كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن دەرۋازا ئورنىتىلغان، ئىچىگە ئاستى ۋە ئۈستى خىش بىلەن قوپۇرۇلغان قەبرىلەر رەت - رەت ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تام ۋە قەبرىلەرنىڭ سىرتى ھەر خىل نۇسخىدا نەقىشلەنگەن ۋە بېغىشلىما - خاتىرە خەتلەر پۈتۈلگەن گۈللۈك خىش بىلەن زىننەتلەنگەن. ئالدىغا رەڭگارەڭ تۇغلار قادالغان، تۇنەكخانىلار ئايرىم ياسالغان بولۇپ، پۈتۈن مازار ناھايىتى سۇرلۇك دىنىي تۈس ئالغان.

«ئالتۇنلۇق» ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. مازار ئەتراپىدىكى تاملارنىڭ بىر قىسمى ۋە ياغاچ رېشاتكىلار بۇزۇلۇپ، خاتىرە تاشلار ۋە خاتىرە خەتلەر پۈتۈلگەن گۈللۈك خىشلار يوقىلىپ كەتكەچكە، بەزى قەبرىلەرنى ئېنىق پەرق ئېتىش سەل قىيىن بولۇپ قالغان. لېكىن ئالتۇنلۇقنىڭ ھازىرقى ھالىتىگە قاراپ، ئۇنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى قىياس قىلىشقا ۋە ئۇنى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئالتۇنلۇق ـــ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىق. ئۇ يالغۇز يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى مازار بىناكارلىقى سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى، سىياسىي ئىقتىسادىي، مەدەنىي تۇرمۇش ئەھۋالىنى چۈشىنىشتىمۇ مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

ئابدۇرەھمان ۋاڭ مازىرى*

بۇ مازار يەكەن ناھىيەسى تومۇستەڭ يېزىسى جايتېرەك كەنـ
تىگە جايلاشقان. ئۇ بىرلا قەبرىگاھ بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 100
كىۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

ئابدۇرەھمان ۋاڭ ئۇچتۇرپان بەگلىرىدىن خوجەس بەگنىڭ
ئەۋلادى بولۇپ، مىلادىيە 1797 - يىلىدىن 1809 - يىلىغىچە يەـ
كەندە ۋاڭ بولغان. ئۇ، ئەقىدە - ئىخلاسى كۈچلۈك، ئىنئام - ئېھـ
سانلىرى كۆپ، ئىلىم - مەرىپەتكە ھېرىسمەن ئادەم بولۇپ، مولـلا -

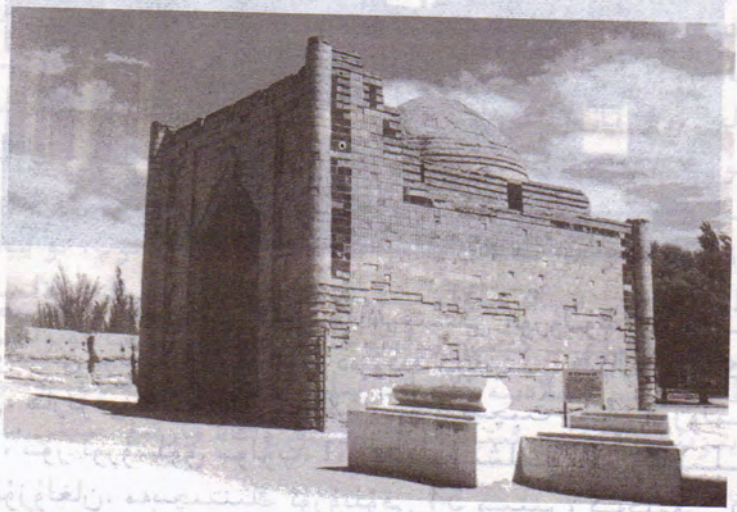
* ئادىل مۇھەممەت تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.

ئۆلىما، فازىل كىشىلەرگە كۆپ خەيرىخاھلىق قىلغان. 40 مىڭ سەر ئالتۇن ـ كۈمۈش سەرپ قىلىپ «موي شېرىپ خانىقاسى»نى ياساتقان. 1805 ـ يىلى خانىقانىڭ جەنۇب تەرىپىدىن يەر سېتىۋېلىپ، ھازىرقى مازارنى ياساتقان. 1809 ـ يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مۇشۇ مازارغا دەپنە قىلىنغان.

ئابدۇرەھمان ۋاڭ مازىرى گۈمبەز تورۇسلۇق، پىششىق خىشتا ياسالغان بولۇپ، مازارنىڭ سىرتقى يۈزى ھەر خىل رەڭلىك كاھشلار بىلەن زىننەتلەنگەن. ئىچ يۈزى گەچلىنىپ، نەقىشلەر، ئايەتلەر ئويۇلغان. مازار ئۇيغۇر مىللىي بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ گۈزەل ئۆرنەكلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن.

قومۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى*

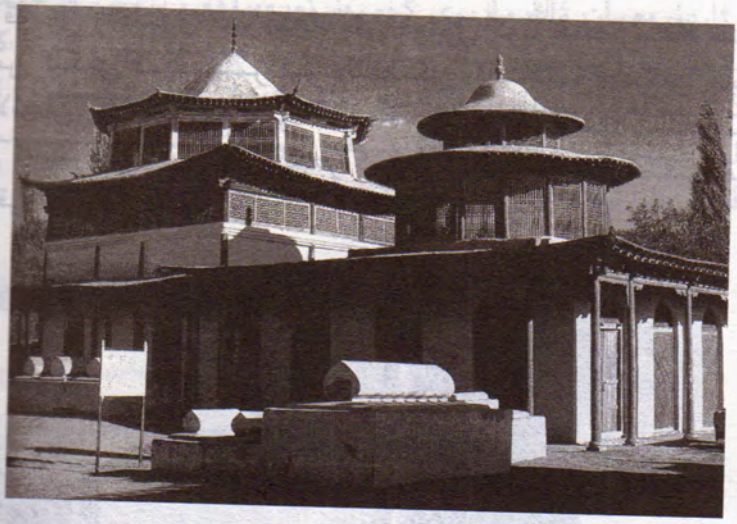
قومۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى قومۇل كونا شەھرىنىڭ غەربىدىن ئىككى كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «ئالتۇنلۇق» دېگەن جايغا جايلاشقان. بۇ قەبرىستانلىق 17 - ئەسىردە ياسىلىشقا باشلىغان. ئۇچ ئەسىردىن بېرى ئۇزۇكسىز كېڭەيتىپ ياساش ئارقىلىق ھازىرقى ھالەتكە كەلگەن.

قومۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى ئەسلىدە ئالتە مازار، بىر ھېيتگاھ مەسچىتى، ئون نەچچە ئېغىز ھۇجرا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىمارەتلەردىن تەركىب تاپقان. لېكىن ئالدىنقى ئالتە ۋاڭ ۋە ئۇلار-

* ئابدۇللا ئەخمەدى: «قومۇل ۋاڭلار قەبرىستانلىقى ــ ئالتۇنلۇق»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1987 - يىلى نەشرى.

نىڭ تەيجىلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى دەپنە قىلىنغان ئۇچ مازار-نىڭ ئىمارىتى ھەم ھوجرىلار بۇزۇلۇپ كەتكەن. ھازىر ھېيتگاھ مەسچىتى، بېشىرۋاڭ مازىرى، شامەخسۇت مازىرى ۋە بىر تەيجىلەر مازىرىلا ساقلىنىپ قالغان. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 5000 كىۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ.

ھېيتگاھ مەسچىتى، قەبرىستانلىقتىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقىسى بولۇپ، شامەخسۇت دەۋرىدە كېڭەيتىپ ياسالغاندىن كېيىن، ھازىرقى ئىسكەتكە كىرگەن. بۇ مەسچىت ياغاچ قۇرۇلمىلىق، تۆۋ تورۇسلۇق بولۇپ، 111 دانە نەقىشلىق تۇۋرۇك بىلەن تورغۇزۇلغان. مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 54 مېتىر، كەڭلىكى 36 مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ تورۇسىغا ياغاچ پەنجىرىلىك ۋە چاسا خالىق ياسالغان ئۇچ تۇڭلۇك ئېچىلغان. تورۇس ۋە تۆت تامغا ھۆسىن خەت شەكلىدە يېزىلغان دىنىي نەسىھەتنامىلەر مەسچىتنى تېخىمۇ كۆركەم تۇسكە كىرگۈزگەن.

بېشىرۋاڭ مازىرى ئۇزۇنچاق گۇمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسال-

غان، تۆت بۇرجىكىگە يۇملاق مۇنار چىقىرىلغان، ئايلانما ياغاچ پە-لەمپەي بىلەن ئۇستىگە چىققىلى بولىدۇ. مازارنىڭ سىرتى سۇس يېشىل ۋە كۆك نەقىش چۈشۈرۈلگەن كاھىش بىلەن، گۈمبەزنىڭ ئۈستى يېشىل كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن، ئىچىگە كۆك نەقىش سىزىلغان. بۇ مازارغا بېشىرۇاڭ ۋە ئۇنىڭ خانىشى مېھرىبانۇ چە-نىۋاڭ، غولام مۇھەممەد ۋاڭ ۋە ۋاڭ جەمەتىدىن بولۇپ 40 كىشى دەپنە قىلىنغان.

شامەخسۇت مازىرى توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت بولۇپ، تۆت چاسا، گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان، ئۇنىڭ تۆت تەرە-پىگە ياغاچ پەنجىرىلىك قوش دېرىزە ئورنىتىلغان، سىرتىغا ياغاچ تۇۋرۇك، لىملار بىلەن ئوچ قەۋەت لەمپە چىقىرىلغان.

تەيجىلەر مازىرىنىڭ ئاستى تۆت چاسا بولۇپ، ئۇستى لىملارنى چاسا شەكىللىك چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق قوش لەمپىلىك قىلىپ ياسالغان، بۇ مازار ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلمىسى، لەمپە چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە.

قومۇل شەرقىي شىنجاڭدىكى مۇھىم شەھەر بولۇپ، ئۇ يەردە ۋاڭلىق تۇزۇمى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم يولغا قويۇلغان، مىڭ سۇلالىسى مىلادىيە 1404 - يىلى قومۇل خانى ئەنىق تۆمۇر-گە بىرىنچى قېتىم «ئىتائەتمەن سادىق ۋاڭ» مەرتىۋىسىنى بە-رگەن.

1697 - يىلى قومۇل رايونىنىڭ دىنىي سەرداری ۋە فېئودال يانچىداری مۇھەممەد شاھ خوجىنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا جۇڭغار تو-پىلىڭىنىڭ كاتتىبېشى غالدانىنىڭ ئوغلى ساپتىڭ بالجۇرنى تۇ-تۇۋالغانلىقى ھەم چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، كاڭشى خان ئۇنىڭغا «قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1 - دەرىجە-لىك جاساق تارخانى» (ئەۋلادىغا مىراس قالدىغان يانچىدارلىق

مەرتىۋە) دېگەن مەرتىۋىنى بەرگەن. 1759 ـ يىلى چىيەنلۇڭ خان يۈسۈپكە «قومۇل ئايماق ۋاڭى» دېگەن مەرتىۋىنى قوشۇپ بەرگەن. بۇ، قومۇلدىكى ئۇيغۇر فېئودالىرىنىڭ رەسمىي تۇرده ئايماق ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

قومۇل ۋاڭلىرى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئەبەيدۇللاغا مەرتىۋە بەرگەندىن تارتىپ 1930 ـ يىلى نەزەر ۋاڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بىكار قىلىنغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ توققۇز ئەۋلاد (ئەبەيدۇللا، ۋاپا (گۈپا) بەگ، ئىمىن گۇڭ، يۈسۈپ جۇنۋاڭ (ئايماق ۋاڭى)، ئىسھاق ۋاڭ، ئەردىشىر ۋاڭ، مۇھەممەد بېشىر چىگۋاڭ، غولام مۇھەممەد چىنۋاڭ ـــ ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ ئانىسى مېھرىبانۇ ۋاڭلىق قىلغان، شامەخسۇت ـــ ئۇنىڭ ئوغلى نەزەر ئۆزىنى ۋاڭ دەپ ئېلان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشەلمىگەن، 233 يىل دەۋر سۈرگەن.

ئۇچىنچى بۆلۈم

شىنجاڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ھەققىدە تەتقىقات.

شىنجاڭنىڭ ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتى*

1) شىنجاڭنىڭ ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى بىناكارلىقى

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى (9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 12 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە) دە ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، يەنى دىنىي ئېتىقاد يېڭىلاندى. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، شىنجاڭدا يېڭىچە بىر مەدەنىي مۇھىت «ئىسلام مەدەنىيىتى» شەكىللىنىشكە باشلىدى.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا دەسلەپكى تارقالغان دەۋرلەردە، يەنى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرى ئىلگىرىكىدىن كۆپ يۈكسەلدى. مانا شۇنداق ئوبيېكتىپ شارائىتتا تۇرالغۇ ئاممىۋى قۇرۇلۇشلار، شۇنداقلا قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرى جايلاشقان ئوردا - قەسىرلەر، بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە زامان ۋە ماكانغا خاس ئۇسلۇب بىلەن تەرەققىي قىلىپ، پۈتكۈل خانلىق شەھەرلىرىدە ئۆزگىچە، يەنى ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرىدىكى «شەھەر مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلدى. تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلاردىن بىلىشىمىزچە، ئەينى دەۋرلەردە تامچىلىق، كاھىشچىلىق

* ئادىل مۇھەممەت تۇزگەن: «شىنجاڭ كىچىك قامۇسى — شىنجاڭنىڭ سەنئىتى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى، 2012 - يىلى 3 - ئاي نەشرى، 138 — 161 - بەتلەر.

قىلىنغان بولۇپ، شەھەرلەر خىشتىن ۋە گۈللۈك خىشلاردىن ياسالغان، كاھىش بىلەن بېزەلگەن ئوردا ـ خانىقا، مەدرىسە، مەسچىت، ساراي ، رەستە ۋە رەتلىك كوچىلاردىن تەركىب تاپقانىدى. دېرىزىلەرگە ئەينەك قويۇپ ئۆي ئىچىنىڭ يورۇقلۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىناكارلىق ئىشلىرىدا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر يېڭىلىق ئىدى[1].

شىنجاڭنىڭ قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتىنى مۇنداق بىرقانچە تۈر بويىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ:

تۇرالغۇ

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەرگە خاس يۆتكەپ يۈرۈشكە ئەپلىك، قۇرۇلمىسى ئاددىي ۋە كىچىك ئۆيلىرى خىش ۋە كېسەك، سوقما تاملىرى تۇز ۋە ئەگمە تورۇسلۇق ئۆيلىرىگە ئورۇن بوشىتىپ، ئۇلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۇرمۇشىغا ماسلاشتۇرۇلغانىدى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ خاتىرىلىشىچە، ئەينى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى ھويلا ـ باغ، كۆكتاتلىق، گۈللۈك، قوتان، دەرۋازا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپاتتى. ئۆيلەرنىڭ ئالدى كۇن پېتىشقا قارايدىغان بولۇپ، ھەممىلا ئائىلىنىڭ «قاپقا» (دەرۋازا) سى بولاتتى. قوي ۋە باشقا ھايۋانلارنى سولاش ئۈچۈن سوقما تام ۋە چۇڭقۇر بادرالاردىن ياسالغان قوتانلار بار ئىدى. ھويلىدا يەنە ئۈستى يېپىلمىپ ئاستىغا سۇپا چىقىرىلغان «سۇكە» دەپ ئاتىلىدىغان قوشۇمچە ئىمارەت ۋە بالىخانا قاتارلىقلارمۇ بولۇپ، ئۇلار كۇندىلىك تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ياسالغانىدى. ئۆينىڭ ئىچكى قىسمىمۇ مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بىر تەرىپىگە مەخسۇس «ئوچاق»

① ئەتۇھەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى، 698 ـ، 699 بەتلەر.

لىق يەر»، بىر تەرىپىگە «كۆتۈرمە سۈپا» چىقىرىلىپ، سۈپا ئۈستىگە كىگىز - گىلەم سېلىنغان، تامنى ئويۇش ئارقىلىق «مەرەپ، لىمتاق» ياسىلىپ، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە ۋە باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرى قويىدىغان تەكچە - مېھرابلىق ئۆيلەر ئايرىم ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۆيلەرنىڭ يورۇتۇش ئەسلىھەلىرى ئاساسەن «تۈڭلۈك» ۋە پەنجىرە - رۇجەك-لەردىن ئىبارەت ئىدى. ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلغان كېيىنكى دەۋرلەردە بولسا ئەينەكلىك دېرىزىلەر مەيدانغا كەلدى.

بۇ دەۋردە يەنە ئاھالىلەرنىڭ ئىشىك ئالدى ۋە كوچىلارنى پاكىز تۇتۇشى، يوللارنىڭ ئۆتكەن - كەچكەنلەرنىڭ مېڭىشىغا توسقۇن بولمىغۇدەك دەرىجىدە ئازادە بولۇشى دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ۋە بۇ ئىشلارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئەمەلدار - «مۇھتەسسىپ» لەر تەيىنلەنگەنىدى[1].

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۇرالغۇلارنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەگىملىك (گۈمبەزسىمان) يېپىشى - ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەكلىماكانىنى چۆ-رىدىگەن بوستانلىقلارنىڭ قۇرغاق، يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق ھاۋا كىلىماتىدىن مۇداپىئەلىنىش مەقسىتىدە ئىجاد قىلغان ئۇنۇملۇك ۋاستىلىرىدىن بىرى بولغان بولسا، تەكچە - مەرەپلەر - ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى بۇددىزم ئەقىدىسىگە ئاساسەن بۇت قويۇش مەقسىتىدە تاملارنى ئويۇپ ياسىغان ئۆي ئىچىنى سەرەمجانلاشتۇرۇش ۋاستىلىرىدىن بىرى ئىدى[2].

---

① رىشات گەنجى: «قارا خانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى، 3 - ئاي نەشرى.

② ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت: «ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىناكارلىقى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 - يىللىق 4 - سان. 117 -، 118 - بەتلەر.

شەھەر قۇرۇلۇشى

قاراخانىيلار دەۋرىدە دىنىي، سىياسىي كۆرەشلەر سەۋەبىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغان بەزى شەھەر-لەر تاشلىنىپ قېلىپ خارابلىككە ئايلانغان بولسىمۇ، بىر قىسىم شەھەرلەرگە يەنىلا ئىسلام دىنىي تەرەققىياتىنى روناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن، مەسچىت قاتارلىق دىنىي قۇرۇلۇشلار كۆپلەپ سېلىنغان. بۇ دەۋردە شەھەر قۇرۇلۇشى ئىسلام دىنى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ماس ھالدا تەرەققىي قىلغان. سۈلالە تەۋەسىدە قەدىمىي ۋە يېڭى شەھەرلەردىن ئوردوكەنت (قەشقەر)، بالاساغۇن، ياركەنت (يەكەن)، ئۇدۇن (خوتەن)، ئاقسۇ قاتارلىق چوڭ شەھەرلەر بار ئىدى. قەشقەر بىلەن بالاساغۇن شەھىرىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى چوڭ ئىدى. يازما مەنبەلەرگە قارىغاندا، قاراخانىيلار دەۋردە شەھەرلەر ئوردو (ئوردا)، كەنت ۋە بالىق دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان بولۇپ، بۇ نامىلار بىلەن ئاتالغان شەھەرلەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، تا-رىخىي جەھەتتىكى ئورنى ئوخشاش بولمىغان. يەنى ئوردۇ (ئوردا) دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرلەر مەخسۇس خانلار تۇرىدىغان پايتەخت شەھەرگە قارىتىلغانىدى. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە «ئوردو، خان شەھىرى، بۇنىڭدىن ئېلىپ خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەرى ‹ئوردو كەنت› دېيىلە-دۇ» دەپ يازغان. بۇ دەۋردە قاراخانىيلارنىڭ شىمالىي پايتەختى بول-غان بالاساغۇن شەھىرىمۇ «قۇز ‹شىمال› ئوردو» دەپ ئاتالغان.

كەنت ـ ئۇيغۇرلارغا سوغداقلاردىن كىرگەن ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇيغۇرلار قەدىمدە بۇ سۆزنى شەھەر مەنىسىدە قوللانغان. ئوغۇزلار بولسا «يېزا» دېگەن مەنىدە قوللىناتتى، مەھمۇد كاشغەرىي «كەنت» نى «كەنت ـ شەھەر، شۇنىڭدىن ئېلىپ قەشقەر ئوردو كەنت دېيى-لىدۇ. بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەنلىك بولىدۇ» دەپ ئىزاھلايدۇ. قاراخانىيلار زامانىسىدا شەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى بوس-تانلىق ۋە باغلارنىڭ «كەنت كۆكى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى؛ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «بۇ شەھەر (ئوردوكەنت) نىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغا-

لىقتىن، ئافراسىياب شۇ يەردە تۇرغان» دەپ قەيت قىلىشى ۋە ئۆز كەنت (ئۇزكەنت)، چىمكەنت، ياركەنت دېگەن قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت يەر ناملىرىنىڭ مەنىسىدىن قارىغاندا، كەنت مەنزىرىسى گۈزەل، تەبىئىي ئورمان بىلەن قاپلانغان ھاۋالىق شەھەرلەرگە قاتناشلىق بولۇشى مۇمكىن.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلگىرىكى زامانلارغا ئوخشاشلا شەھەرلەر سېپىل بىلەن قورشىلىپ، دېھقان، چارۋىچى ۋە چەت ئەللىك ئەلچى سودىگەرلەر بىلەن بولغان ئالاقە ئىشلىرى شەھەر دەرۋازىلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان. ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەتلەردىن مەلۇم بولۇشچە، قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت چوڭ شەھەرلەردە تۆت دەرۋازا بار.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشچە، شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن شەھەر سېپىلى ئۈستىگە نوكەش ياسىلىدىغانلىقى، بۇنداق سېپىللارنىڭ «نوكەشلىك تام» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، «تام» سۆزى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا سېپىل، قەلئە ۋە تام مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى، بۇ نوكەشلەرنىڭ شەھەر سىرتىدىكى تاغ ياكى دۆڭلۈكلەرگە ياسالغان «قارغۇي» ياكى «قارغۇ» دەپ ئاتىلىدىغان قۇرۇلۇشلار بىلەن ئوت يېقىش ياكى ئىس قويۇش ئۈسۈلى ئارقىلىق خەۋەرلىشىدىغانلىقى مەلۇم[1].

مەسچىت ـ مەدرىسەلەر

قاراخانىيلار تارىخىدىكى ئەڭ دەسلەپكى مەسچىتنى سۇتۇق بۇغراخان قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن، ئارتۇچ دېگەن جايغا سالدۇرغان. ئۇ مىلادىيە 955 ـ يىلى ۋاپات بولغاندىمۇ مۇشۇ مەسچىت يېنىغا دەپنە قىلىنغان. ئىسلام دىنى ئېتىقادىدىكى قاراخانىيلار

① ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىناكارلىقى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىللىق 4 ـ سان، 119 ـ، 120 ـ بەتلەر.

جامائەتنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرى ئاساسەن مەسچىتلەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغاچقا، سۈلالىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مەسچىت بىنا قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن.

كۆپلىگەن تارىخىي ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە، قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بۈرۈنقى بۇددا خانىلارنىڭ ئورنىغا خانىقا ۋە مەكتەپلەر سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى تاكى تاغقا تۇتاشقۇچە تۈرار جاي ئىدى. بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقانلار تاغقا چىقىپ مەشھەت يېزىسىدىكى ئالتۇن مۇنارلىق بۇغراخانلار قەبرىستانلىقىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى تاماشا قىلاتتى. ھازىرقى قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ ئورنىدىمۇ «تۇمەن» ناملىق بىر چوڭ سەيلىگاھ بولۇپ، بۇ جاي دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ سەيلىگاھى ئىدى، شۇنداقلا چەت ئەل ئەلچىلىرى چۈشىدىغان چوڭ ساراي، مەسچىتلەرمۇ مۇشۇ جايدا ئىدى[1]. قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي دەپنە قىلىنغان ھەزرىتى موللام مازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدە «سۈلتانباغ» (خان بېغى)، تەكىيەگاھ (ئەلچىلەرنى كۈتىدىغان مېھمانخانا) ۋە «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەدرىسە بولغان[2].

قاراخانىيلار دەۋرىدە كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدىغان جايلار قۇرۇلۇشلىرىنىڭ بىرى مەدرىسەلەر ئىدى. مەيلى ئاتاقلىق مەدرىسە بىنالىرى ياكى كىچىكرەك مەدرىسە بىنالىرى بولسۇن ناھايىتى مول نەقىشلەر ۋە بېزەك ـ كۆرۈنۈشلەر بىلەن پەردازلىنىتتى. تاملىرى پىششىق خىشتىن قوپۇرۇلۇپ، گۈمبەزلىرى رەڭلىك كاھىشلار بىلەن بېزىلەتتى، دېرىزىلىرىگە ئەينەك قويۇلاتتى. ئاددىتە چوڭ مەدرىسەلەردە نۇرغۇن تالىپ سىغىدىغان دەرسخانىلار،

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.

② «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 3 ـ سان 100 ـ بەت.

ئىشخانىلار، ياتاق ئۆيلەر، سەراپ ـ ھاممام، ئاشخانا ۋە ئاممىۋى ھاجەتخانىلار بولغانىدى. ئەينى دەۋرلەردە باغدادتا نىزامۇ مۇلۇك (1018 ~ 1092) تەرىپىدىن «نىزامىيە مەدرىسەسى»، قەشقەردە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەرىپىدىن «ساجىيە مەدرىسەسى» ۋە «ھەمىدىيە مەدرىسەسى»، «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» قاتارلىق مەدرىسەلەرمۇ قۇرۇلغان. بۇ مەدرىسەلەر ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئالىم، شائىرلارنىڭ ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مەركەزلىرىگە ئايلانغان. شۇڭا، جامال قارشى شۇ دەۋردىكى قەشقەرنى «ئىسلام دىيارى، ئەزىزلەر يۇرتى، مەشھۇر زاتلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى، ئېسىلزادە ئەمىرلەرنىڭ ماكانى، ئۇلۇغ ئالىملار تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شەھەر» دەپ يازغان[1].

قاراخانىيلار دەۋرىدە شەرق، غەرب سودىگەرلىرى يىپەك يولىنى بويلاپ بۇ سۇلالىنىڭ شەھەر ـ بازارلىرىدىن ئۆتكەچكە، قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى شەھەرلەردە چوڭ ـ چوڭ سودا كارۋانلىرى چۈشىدىغان سارايلار ۋە سودا ـ سېتىق ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىدىغان زور كۆلەملىك رەستىلەر ياسالغانىدى. تامغاچ ئىبراھىمخان دەۋرىدە بىنا قىلىنغان «سەمەرقەند ساريىسى»، «ئاق كۆتەل ساريىسى»، «تۇرغان مەلىكە ساريىسى»، «بۇخارا ساريىسى»، «جاپپار ساريىسى»[2] قاتارلىق سارای ـ رەستىلەر بۇلارنىڭ پەقەت بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت.

يەكەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن سەئىدخان كۆپلىگەن ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە خانلىقنى مۇستەھكەملىدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە ئۇيغۇرلار جەمئىيىتى ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلدى. ئۇ يېزا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپلا قالـ

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 3 ـ سان، 101 ـ بەت.

② رىشات گەنج: «قارا خانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى 3 ـ نەشرى، 110 ـ، 111 ـ بەتلەر.

ماستىن، سودا ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىتتىپاقلىق ۋە خا-
تىرجەملىك ئاساسىدا ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلە-
رىنى گۈللەندۈردى. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە قەشقەردە «خاقانىيە
مەدرىسەسى» كېڭەيتىپ قۇرۇلدى. يەكەندىمۇ «رەشىدىيە مەدرىسە-
سى» قاتارلىق بىر قانچە مەدرىسەلەر قۇرۇلدى ۋە خانلىق كۈتۈپخا-
نىسى، قول سانائەت ئىشخانىلىرى، سودا كارۋان سارايلىرى، ئەدە-
بىيات - سەنئەت سورۇنلىرى تەسىس قىلىندى. ئابدۇللاخان دەۋرىدە
يەكەن خانلىقى تەۋەسىدىكى ئۇرۇش - يېغىلىقلار سەۋەبىدىن خاراب
بولغان شەھەرلەر ئاۋات قىلىندى. يوللار راۋانلاشتۇرۇلۇپ، ئۆتەڭلەر
قۇرۇلدى. شەھەرلەردە مەدرىسە، جامەلەر كۆپلەپ بىنا قىلىنىپ شە-
ھەر قۇرۇلۇشى راۋاجلاندى. ئۇيغۇر بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە نەق-
قاشلىق سەنئىتىنىڭ سەۋىيەسى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى بىناكارلىق قۇرۇلۇش سەنئىتىنى
مۇنداق بىرقانچە تۈر بويىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ:

تۇرالغۇ ئۆي قۇرۇلۇشى

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە سەئىدخان «پۇتۇن پۇقرالارنى راھەت
ئارامىغا قىلىش» ئۈچۈن نۇرغۇن تەدبىرلەرنى قوللانغانلىقتىن،
ئىلگىرىكى ئۇرۇش يىللىرىدا ۋەيران قىلىنغان شەھەر ۋە دېھقا-
چىلىق رايونلىرى تېز ئەسلىگە كېلىپ، نۇرغۇن يېزا - بازار ۋە
كەنت مەھەللىلەر بىنا بولدى. «قەشقەر ئەتراپى، يېڭىسار، ئاقسۇ،
ئۈچتۇرپان، باي، كۇچا، شايار قاتارلىق جايلاردا يېزا - بازارلىرى
زىچ، نوپۇس كۆپ، ئۆي ئىمارەتلىرى بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرە-
دۇ. ئىتتىرىنىڭ قاۋۇشى، توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرىمۇ بىر - بى-
رىگە ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ھەممە يەردە ھەر خىل دانلىق زىرائەتلەر
ئۆستۈرۈلىدۇ، ئات - كالىلار پادا - پادا بولۇپ يايلىغان، ھەممە
يەر باراقسان باغبارائلار بىلەن تولغان»[1] مەنزىرە بارلىققا كەلگەن.

مانا مۇشۇ شەھەر - بازار ۋە يېزا - كەنتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنە-ۋى ئولتۇراق ئۆيلىرىنىڭ مۇجەسسەمى ئىدى.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشى خېلىلا تەرەققىي قىلغان بولۇپ، قۇرۇلما جەھەتتە توپا - ياغاچ قۇ-رۇلمىسىنى ئاساس قىلغاندىن سىرت، يەنە ياغاچ قۇرۇلمىلىق قو-شام ئۆيلەرمۇ مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەيتتى. بۇ تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلۇش ھۈنەر - سەنئىتى ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن بۇ-مۇ بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدىكى بىر تۈر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزگىچە خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. تۆشۈك بىلەن گۈللۈك پەنجىرە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۆيلەرنى يورۇتۇش رولىنى ئويناي-تى. بايلار بىلەن ھاللىق سەۋىيەدىكى سودىگەرلەر ۋە دېھقانلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى تېخىمۇ ئالاھىدە بولۇپ، تەكچە، ئەينەكلىك دېرە-زە، بالىخانا، راۋاق، پېشايۋان، باغ، ھويلا، يازلىق چايخانا، دەرۋازا، ئېغىل - قوتان... قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان باغباراڭلىق تۇرالغۇ قۇرۇلۇشنىڭ شەكلىنى ئالغان.

مۇشۇ دەۋردىكى تۇرالغۇ قۇرۇلۇشلىرىدىكى ئەڭ روشەن ئالاھە-دىلىك شۇكى، مەيلى شەھەر - بازارلاردا بولسۇن ياكى يېزا - كەنتلەردە بولسۇن، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تۇرالغۇلىرى باغ بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ياسالغانىدى. مېۋىلىك دەرەخ تىكىش ئىسلام دىنى ئېتىقادىدىكى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ساۋابلىق ئىش ھېسابلىناتتى[2].

جامائەت قۇرۇلۇشلىرى

يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى جامائەت قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئالاھىدە-لىكى ئاساسەن دىنىي قۇرۇلۇشلاردا، يەنى مەسچىت، مەدرىسە ۋە

---

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى 7 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - قىسىم، 423 - بەت.

② ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىن-جاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 250 - 251 بەتلەر.

بولۇپ، قۇرۇلمىسى ئىنتايىن پۇختا، ھەربىر دەرۋازە-
ى تەرىپىگە بىردىن مۇنار ياسالغان بولۇپ، دەرۋازا ئال-
ۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. كىمكى قايسى بىر دەرۋازىدىن كىر-
سىدىكەن چوقۇم مۇشۇ ئىككى مۇنار ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈ-
. ئەگەر دۈشمەنلەر ئوردىغا ھۇجۇم قىلسا ئالدى - ئار-
ئوق - سولدىن زەربىگە ئۇچرايدۇ. بۇنداق قۇرۇلۇش
ى باشقا قەلئەلەردە يوق. بۇ جايدا ئىنتايىن گۈزەل بىر
، يازدا بۇ جايدا سالقىنداش تەنىنىڭ سالامەتلىكىگە كاپا-
لىشىنىڭ ئەڭ ياخشى ئۈسۈلى ئىدى. سەئىدخان شۇڭا بۇ
ردىغا كۆچۈپ كەلگەن. ئوردا ئىچىگە ئىنتايىن كۆركەم
الغان بولۇپ، بۇنى تەسۋىرلەشكە قەغەز - قەلەم ئاجىز-
ۇ. ئۇنىڭ تۆت تەرىپىدە ئوندەك باغ بار. ئوتتۇرىسىدا
وق بىنالار بولۇپ، ھەربىر بىنادا يۈز ئېغىزدىن ئۈي بار.
ىڭ ئىچىگە كىتاب جاھازلىرى تىزىلغان، تاملارغا تەكچە
تورۇسى ھاك بىلەن ئاقارتىلغان، تاملىرىغا كاھىش چاپ-
ستىگە رەسىم سىزىلغان...»[1] كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى،
لىقىنىڭ ئوردىسى باغ بىلەن بىر گەۋدە قىلىپ لايىھە-
ىڭدىن، ئوردا ئىچىدىكى مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ ئىلگىرە-
ردىكىدىن بېيىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. ئەڭ مۇ-
ەن خانلىقىنىڭ ئوردىسى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ تو-
رىنىڭ ئىسسىقىدىمۇ ھۆكۈمرانىنى سالقىن ۋە ھوزۇرلۇق
لەن تەمىن ئېتەلىگەچكە، يەكەن خانلىقىدا تارىختىكى
لىقلىرىنىڭ «يازلىق ياكى قىشلىق ئوردا» بىنا قىلىش-

ا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخي رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 -
ە نەشرى، 209 - بەت. (ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت: «ئۇي-
ق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى،
- بەتلەر).

تەك ئەنئەنىسىگە خاتىمە بېرىلگەن. بۇ ئىلگىرىكى ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئوردا قۇرۇلۇشىدا كەم كۆرۈلىدۇ[1].

مەدرىسە

يەكەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىرى جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرى بويىچە تەرەققىي قىلىشىغا، جۈملىدىن مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. بۇ، يەكەن خانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا شائىر ۋە ئەدىب بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. شۇڭا، يەكەن خانلىقى 168 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن بىر دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەكەن خانلىقىدىكى مەدرىسەلەر «خانلىق مەدرىسە» ۋە «مەدرىسە» دەپ ئىككى دەرىجىگە بۆلۈنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مەكتەپخانىلار بار بولۇپ، بۇلار مەدرىسەلەر ئۈچۈن تۈركۈملەپ تايانچلارنى يېتىشتۈرۈپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينىغان.

خانلىق مەدرىسەلەر يەكەن خانلىقىدىكى ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بولۇپ، خانلىق مەركىزىدە، چوڭ شەھەردە قۇرۇلغان. «مىرزا ھەيدەر مەدرىسەسى» (جاھان مەدرىسەسىمۇ دېيىلىدۇ)، سەئىدخان بىنا قىلدۇرغان «خانلىق مەدرىسە»، كۈچادىكى «ۋەلىيە مەدرىسەسى»... قاتارلىق مەدرىسەلەر خانلىق مەدرىسە ھېسابلىناتتى. بۇنىڭ ئىچىدە «مىرزا ھەيدەر مەدرىسەسى» نىڭ قۇرۇلۇشى ئىنتايىن كاتتا بولۇپ، پىششىق خىش ـ كاھىشتىن ياسالغان. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ مەدرىسەنىڭ مۇنارى ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، ئۇستىگە چىقىپ قارىسا، ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەكەن دەرياسىنى كۆرگىلى بولىدىكەن.

---

① ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 12 ـ ئاي نەشرى، 254 ـ بەت.

قەشقەردىكى «خانلىق مەدرىسە» نى يەكەن خانلىقىنىڭ سەككىزىنچى نۆۋەتلىك خانى ئابدۇللاخان (مىلادىيە 1639 ~1652 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) 1641 - يىلى بىنا قىلدۇرغان بولۇپ، دەرۋازا، مۇنار، پەشتاق، ئايۋان، ئىچكىرى - تاشقىرى هويلا، پەشايۋان، هۇجرىدىن ئىبارەت يەتتە قىسىمغا بۆلۈنگەن. قوش قانات لىق دارۋازىسىنىڭ ئېگىزلىكى 3 مېتىر، كەڭلىكى 2.8 مېتىر بولۇپ، دەرۋازا ئۈستىدە مۇدەررىسلەرنىڭ دەرس تەييارلايدىغان، ئارام ئالىدىغان هۇجرىلىرى بولغان. دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئېگىزلىكى 13 مېتىر كېلىدىغان نەقىشلىك مۇنارلارنىڭ ئۈستىدە ئالتۇن هەل بېرىلگەن هىلال ئاي بەلگىسى بار ئىدى. دەرۋازا بېشىغا بىلىمنىڭ ئۇلۇغلۇقى هەققىدىكى ئەقلىيە سۆزلەر هۆسنىخەت ئۇسلۇبىدا يېزىلغان. مەدرىسە تالىبلىرىنىڭ ئولى 13 قۇر ئېگىز لىككىچە خىش بىلەن، ئۇنىڭ ئۈستى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. كۆلىمى 1468 كىۋادرات مېتىر كېلەتتى. چوڭ - كىچىك 53 هۇجرىسى بار ئىدى. خانلىق مەدرىسىنىڭ يېنىغا يەنە «قازانچى مەدرىسەسى» ناملىق بىر مەدرىسە ياسالغان بولۇپ، بۇ ئىككى مەدرىسە بىر - بىرىگە ياندىشىپ تۇراتتى.

ئادەتتىكى مەدرىسەلەر بىر قەدەر ئومۇملاشقان يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرى بولۇپ، چوڭ شەهەرلەردە، ۋىلايەت - ناهىيەلەردە، يېزىلاردا قۇرۇلغان. قەشقەردىكى «مەدرىسە كېرىمىيە»، «قازانچى مەدرىسەسى»، يەكەندىكى «مەدرىسە مۇهەممەدىيە»، سۇلتان سەئىدخاننىڭ دەپنە قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ياسالغان «غازىيە مەدرىسەسى»، «مەدرىسەسى مەهمۇدىيە»، «ئوردا لىق مەدرىسەسى»، «ئارسلانباغ مەدرىسەسى»، «هۆرىيەت مەدرىسەسى» (يېڭىسارداى)، «سايرام مەدرىسەسى» قاتارلىق مەدرىسەلەر مۇشۇ خىل مەدرىسەلەرگە كىرىدۇ[1].

---

① ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 255 - ، 258 بەتلەر.

تەك ئەنئەنىسىگە خاتىمە بېرىلگەن. بۇ ئىلگىرىكى ئۇيغۇر خانلىق-رىنىڭ ئوردا قۇرۇلۇشىدا كەم كۆرۈلىدۇ[1].

مەدرىسە

يەكەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىرى جەمئىيەتنىڭ تۇرلۇك ساھەلىرى بويىچە تەرەققىي قىلىشىغا، جۈملىدىن مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. بۇ، يەكەن خانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا شائىر ۋە ئەدىب بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. شۇڭا، يەكەن خانلىقى 168 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن بىر دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەكەن خانلىقىدىكى مەدرىسەلەر «خانلىق مەدرىسە» ۋە «مەدرىسە» دەپ ئىككى دەرىجىگە بۆلۈنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مەكتەپخانىلار بار بولۇپ، بۇلار مەدرىسەلەر ئۈچۈن تۈركۈملەپ تايانچلارنى يېتىشتۈرۈپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينىغان.

خانلىق مەدرىسەلەر يەكەن خانلىقىدىكى ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بولۇپ، خانلىق مەركىزىدە، چوڭ شەھەردە قۇرۇلغان. «مىرزا ھەيدەر مەدرىسەسى» (جاھان مەدرىسەسىمۇ دېيىلىدۇ)، سەئىدخان بىنا قىلدۇرغان «خانلىق مەدرىسە»، كۈچادىكى «ۋەلىيە مەدرىسەسى»... قاتارلىق مەدرىسەلەر خانلىق مەدرىسە ھېسابلىناتتى. بۇنىڭ ئىچىدە «مىرزا ھەيدەر مەدرىسەسى» نىڭ قۇرۇلۇشى ئىنتايىن كاتتا بولۇپ، پىششىق خىش ـ كاھىشتىن ياسالغان. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ مەدرىسەنىڭ مۇنارى ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، ئۇستىگە چىقىپ قارىسا، ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەكەن دەرياسىنى كۆرگىلى بولىدىكەن.

---

① ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 12 ـ ئاي نەشرى، 254 ـ بەت.

قەشقەردىكى «خانلىق مەدرىسە» نى يەكەن خانلىقىنىڭ سەككىزىنچى نۆۋەتلىك خانى ئابدۇللاخان (مىلادىيە 1639 ~1652 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) 1641 - يىلى بىنا قىلدۇرغان بولۇپ، دەرۋازا، مۇنار، پەشتاق، ئايۋان، ئىچكىرى - تاشقىرى هويلا، پەشايۋان، هۇجرىدىن ئىبارەت يەتتە قىسىمغا بۆلۈنگەن. قوش قانات-لىق دارۋازىسىنىڭ ئېگىزلىكى 3 مېتىر، كەڭلىكى 2.8 مېتىر بولۇپ، دەرۋازا ئۈستىدە مۇدەررىسلەرنىڭ دەرس تەييارلايدىغان، ئارام ئالىدىغان هۇجرىلىرى بولغان. دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئېگىزلىكى 13 مېتىر كېلىدىغان نەقىشلىك مۇنارلارنىڭ ئۈستىدە ئالتۇن هەل بېرىلگەن هىلال ئاي بەلگىسى بار ئىدى. دەرۋازا بېشىغا بىلىمنىڭ ئۇلۇغلۇقى هەققىدىكى ئەقلىيە سۆزلەر هۆسنىخەت ئۇسلۇبىدا يېزىلغان. مەدرىسە تاملىرىنىڭ ئۈلى 13 قۇر ئېگىز-لىككىچە خىش بىلەن، ئۇنىڭ ئۈستى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. كۆلىمى 1468 كىۋادرات مېتىر كېلەتتى. چوڭ - كىچىك 53 هۇجرىسى بار ئىدى. خانلىق مەدرىسەنىڭ يېنىغا يەنە «قازانچى مەدرىسەسى» ناملىق بىر مەدرىسە ياسالغان بولۇپ، بۇ ئىككى مەد-رىسە بىر - بىرىگە ياندىشىپ تۇراتتى.

ئادەتتىكى مەدرىسەلەر بىر قەدەر ئومۇملاشقان يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرى بولۇپ، چوڭ شەهەرلەر-دە، ۋىلايەت - ناهىيەلەردە، يېزىلاردا قۇرۇلغان. قەشقەردىكى «مەد-رىسە كېرىمىيە»، «قازانچى مەدرىسەسى»، يەكەندىكى «مەدرىسە مۇ-هەممەدىيە»، سۇلتان سەئىدخاننى دەپنە قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ياسالغان «غازىيە مەدرىسەسى»، «مەدرىسەسى مەهمۇدىيە»، «ئوردا-لىق مەدرىسەسى»، «ئارسلانباغ مەدرىسەسى»، «هۆرىيەت مەدرىسە-سى» (يېڭىسارداً)، «سايرام مەدرىسەسى» قاتارلىق مەدرىسەلەر مۇشۇ خىل مەدرىسەلەرگە كىرىدۇ[1].

① ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىن-جاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 255 -، 258 بەتلەر.

مەسچىت

مەسچىت ئادەتتە چوڭ دەرۋازا، پەشتاق مۇنارى، ئىبادەت زالىدىن تەركىب تاپقان. چوڭ مەسچىتلەر يەنە مەدرىسە، سەرايخانا، كۆل (قۇدۇق)، هويلا، باغ قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە خانلىق تەۋەسىدە 585 مەسچىت بولۇپ، بۇلاردا پېشايۋانلىق مەسچىت قۇرۇلۇشى تىپىك ئۇلگە قىلىنغان. بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەسچىتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى پۇختا، نەقىش ـ بېزىكى مول بولغان. تۇز ۋە ئەگمە تورۇس بىرلەشتۇرۇلۇپ مەسچىت زالى چوڭايتىلغان. مەسچىتنىڭ تام ـ تورۇسلىرى ۋە ئىشىك ـ پېشىغا هەر خىل نەقىشلەردىن باشقا، يەنە «قۇرئان» ئايەتلىرى ئەرەب خەتتاتلىق ئۇسلۇبىدا نەقىش قىلىپ يېزىلغان. ئەزان پەشتىقىمۇ ئېگىز ۋە قۇبۇبىلىك قىلىپ ياسىلىپلا قالماستىن، گەج ۋە خىش تىزما نەقىشلەر بىلەن چىرايلىق بېزەلگەن. ئومۇمەن، مەسچىت قۇرۇلۇشىغا ئىسلام ئىدىيەسى، ئېتىقادى، پەلسەپىسى سىڭدۇرۇلگەن.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە «ئالتۇن مەسچىت» (1533 ـ يىلى)، «يەكەن جامەسى» (1638 ~1669 ـ يىللىرى كېڭەيتىپ ياسالغان...) قاتارلىق مەسچىتلەر ياسالغان. «ئازنا مەسچىت» ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، دىيامېتىرى 9.2 مېتىر، ئېگىزلىكى 5.5 مېتىر كېلىدىغان 51 كىچىك گۇمبەز؛ دىيامېتىرى 9.7 مېتىر، ئېگىزلىكى 12 مېتىر كېلىدىغان بىر چوڭ گۇمبەز دىن تەشكىل تاپقان. مەسچىت پېشايۋان، مېھراب، مۇنبەر، چوڭ دەرۋازا، پەشتاق، مۇنار، قۇدۇق، هويلا ۋە ئارقىسىدىكى «خان مەدرىسىسى» قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان.

مازار

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئىلگىرى ئۆتكەن ۋە شۇ دەۋردە ۋاپات بولغان مەشھۇر شەخسلەرنىڭ نامىغا ئاتاپ مازار بىنا قىلىش ئىنتايىن ئەۋج ئالغان. بۇنىڭغا ئەگىشىپ سوپىزم ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىدە مازارغا تاۋاب قىلىش كۈچەيىپ كەتكەن.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە مازارلارغا تاۋاپ قىلىش، رىياكار خوجا - ئىشانلارغا چوقۇنۇش ئۇلارنىڭ (خوجا - ئىشانلارنىڭ) ئاۋام خەلقنى ئۆزىگە رام قىلىشىدىكى ئاساسلىق ۋاستىسى ئىدى. شۇڭا، ئۇلار «خۇدا ئۇلۇغ زاتلارنىڭ قەبرىلىرىنى ھاجەت ئىگىلىرىنىڭ پىنھان جايى قىلدى. ھەرقانداق قىينىچىلىقتا دۇچار بولۇپ گاڭگىراپ قالغان چېغىڭلاردا ئۇلۇغ مازارلاردىن ياردەم سوراڭلار» دەپ كىشىلەرنى مازارلارغا چوقۇنۇشقا دەۋەت قىلغان. گەرچە، بۇ خىل خاھىش ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ قويغان بولسىمۇ، ئەمما مازار بىناكارلىقى ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىنا-كارلىق، نەققاشلىق، لايىھەچىلىك ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىيالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

مازار قۇرۇلۇشلىرى يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى قۇرۇلۇشى دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. يەر ئاستىغا قەبرە ئىگىسى دەپنە قىلىنغان، يەر ئۈستى قىسمىغا قەبرە قاتۇرۇلغان ۋە خاتىرە ئىمارەت ياسالغان. يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ چوڭ مازار «ئالتۇنلۇق» بولۇپ، 1533 - يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى سۇلتان سەئىدنى دەپنە قىلىش ئۈچۈن ياسالغان ۋە كېيىنكى خانلاردىن ئابدۇرەشىدخان، ئابدۇكېرىمخان، مۇھەممەدخان، ئەخمەتخان، ئابدۇلېتىپخان، ئابدۇللاخان... قاتارلىق خانلار ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دەپنە قىلىنغان. كېيىن شائىرە ئاماننىساخانمۇ مۇشۇ مازار-

غا دەپنە قىلىنغان. «ئالتۇنلۇق» نى يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى يەر ئاستى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ تىپىك ئۈلگىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ دىكى گۆرلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقى 5.3 مېتىر بولۇپ، ئىچى گۈمبەز شەكىللىك، تۆت ئەتراپى مېھراب شەكىللىك بولۇپ، ئەتراپىغا كېمىر ئۆي ياسالغان. جەسەتلەر مۇشۇ كېمىر ئۆيلەرگە قويۇلغان. پۈتكۈل مازارنىڭ كۆلىمى 5000 مېتىر كىۋادراتتىن ئارتۇق بولۇپ، مازار دەرۋازىسى، مەسچىت، كۆل، تۇنەكخانا، ئېتىكاپخانا ۋە قەبرىستانلىقتىن تەركىب تاپقان.

يەكەن خانلىقىدا مازارلارنىڭ كۆپلەپ بىنا قىلىنىشىدىكى يەنە بىر ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، خانلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» غوجىلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، دىنىي ھوقۇق تالىشىش ۋە مۇرىت توپلاش ئۈچۈن مەشھۇر كىشىلەرنىڭ نامىغا مازار بىنا قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئۆزلىرىنىڭ دىنىي مەنپەئەتىنى ئۈچۈن پايدىلانغان. نەتىجىدە مازارغا چوقۇنۇش ۋە مازار بىنا قىلىش ئەۋج ئېلىپ كەتكەن. غوجا ئەۋلادلىرى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئۈچۈنمۇ ھەيۋەتلىك ۋە ھەشەمەتلىك مازارلار ياسالغان.

قەلئە ـ قورغان قۇرۇلۇشى

ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، قەلئە دۆلەتنىڭ ھەربىي مۇداپىئە قۇرۇلۇشى ئىدى. قەلئەنىڭ پۈختىلىقى بىلەن ھەربىي قوشۇننىڭ سەرخىللىقى ھاكىمىيەتنىڭ ئۇزاق مۇددەت پۈت تىرەپ تۇرالىشى ۋە ھەربىي جەھەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشىدىكى ئاچقۇچ ھېسابلىنىاتتى. شۇڭا، قەلئە ـ قورغان قۇرۇلۇشى تارىختىكى باشقا خانىدانلىقلارغا ئوخشاشلا يەكەن خانلىقىدىمۇ قانات يايدۇرۇلىدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، مىرزا ئابابەكرى تۇمەن دەريا سى بويىغا بىر قەلئە قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈرگەن. «تارىخىي رەشىدى» نىڭ مۇئەللىپى: «مەن بۇ قەلئەنىڭ چوڭ ـ كىچىك لىكىنى بىر قانچە قېتىملاپ ئۆلچەپ چىقتىم. ئۇنىڭ كۆلىمى ئەل

لىك جارىپ[1]، ئېگىزلىكى يېگىرمە ماتاگەز[2] كېلىدۇ. ھەربىر بۇ-لۇڭدىكى كۆزىتىش راۋانقىنىڭ ئايلانمىسى ئوتتۇز گەز كېلىدۇ. سىپىلى ئۇستىدە تۆت ئاتلىق ئەسكەر قاتار ماڭالايدىغان يەرلىرى خېلى كۆپ، بۇ كاتتا قۇرۇلۇش يەتتە كۈندە پۈتكۈزۈلدى. بۇ بىر مۆجىزە ئىدى»[3] دەپ يازىدۇ. يېڭىسار قەلئەسىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى ئىنتايىن ياخشى تاللانغانىدى. قەلئە ئېگىز جىرا ئۇستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، جەنۇب تەرىپى تىك يار ئىدى، باشقا تەرەپلىرى سىپىل بىلەن قورشالغان ھەمدە قەلئە ئەتراپىغا چوڭقۇر خەندەك كولانغان بولغاچقا، قەلئەگە چىقىش بەكمۇ مۇشكۇل ئىدى.

قەلئە - قورغان قۇرۇلۇشنىڭ شەكلى كۆپىنچە تۆت چاسا شەكىلدە بولۇپ، دەرۋازىسى ئىنتايىن پۇختا ياسىلاتتى. دەرۋازا ئۇستىدە كۆزىتىش راۋىقى، سىپىلى ئۇستىدە كۈنگۇرىلەر ۋە قوۇق-تىلار بولاتتى[4].

شەھەر قۇرۇلۇشى

گۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى شەھەرلەرنىڭ كېڭىيىشى ۋە ئاۋاتلىشىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. قول سانائەت يېزا ئىگىلىكى-دىن بۆلۈنۈپ چىققان، سودا ئىشلىرى روناق تاپقان يەكەن خانلى-قىدا ئۇيغۇرلار ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى قامداشتا پۈتۈنلەي شەھەرلەرگە تايىنىدىغان بولدى.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرلىنىشچە، مىرزا ئابابەكرى ئۆس-

---

① بىر جارىپ 900 كىۋادرات مېتىرغا تەڭ.

② بىر گەز 28 ~ 29 ئىنگلىز سۆڭىغا تەڭ.

③ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 191 - بەت.(ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 265 - بەتتىكى نەقىل).

④ ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 260 -، 265 - بەتلەر.

تەڭ قېزىپ دەريا سۈيىنى يەكەن شەھىرىگە باشلاپ كىرىپ، نۇر-غۇن گۈللۈك ۋە باغلارنى بىنا قىلدۇرغان[1]. «تارىخىي رەشىدى» دە يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شەھەر كوچىلىرىنىڭ ئىككى تەرىپىگە رەت - رەت سۇۋادان تېرەكلەر تىكىلگەن، خان قەلئەسىنىڭ تۆت ئەتراپىدا ئوندەك باغ بار. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يوللارغىمۇ دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدۇ. چوڭ يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە سۇ ئېقىپ تۇ-رىدىغان ئۆستەڭ بار»[2]. دېمەك، شەھەر قۇرۇلۇشى پىشىللىق بىلەن پۈركەنگەنىدى. تارىخچىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلا-نغاندا، بۇ دەۋردە باغباراڭلار شەھەر - بازارلارنىڭ كاتتىلىقىنى ئە-پادىلەيدىغان بىر ئامىل سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان. ئومۇمەن، نو-پۇس بىر قەدەر توپلاشقان جايلاردا، چوڭ تىپتىكى مەسچىت، مەد-رىسەلەرنىڭ ئالدى - كەينىدە باغباراڭ بولاتتى.

بەزى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شۇ دەۋردە يەكەندە جەمئىي 12 مەڭ باغ بولۇپ، كۆپ قىسمى شەھەر - بازار ئىچىدە ۋە بازارلارغا يېقىن ئەتراپتىكى جايلاردا ئىدى. شۇڭا، يەكەن شەھىرى ھەقىقە-تەنمۇ ئۆز ئەتراپىدىكى پايانسىز چۆل - جەزىرە ۋە قۇملۇقلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا جەننەتتەك گۈزەل ئىدى.

يەكەننىڭ شەھەر قۇرۇلۇشى ئۇيغۇر بىناكارلىق تېخنىكىسىنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ۋە بىناكارلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. يەكەن شەھىرىدە نۇرغۇن ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلار بولغان، بولۇپمۇ شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئالتۇن دەرۋازا يېنىغا ياسال-

---

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 2 - قىسىم 209 - بەت. (ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 265 - بەتتىكى نەقىل).

② مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 2 - قىسىم، 290 - بەت. (ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 266 - بەتتىكى نەقىل).

غان ئالتۇنلۇق مازىرىنىڭ قۇرۇلۇشلىرى بىلەن يەكەن جامەسى ۋە ئۇنىڭ ئالدىغا ياسالغان خانلىق مەدرىسە، رەستە ئارقىسىدىكى بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرىدىغان ئوچ مەدرىسە، قىرىق گۇمبەز ۋە «گۈل ئىرام» ناملىق ئوردىنىڭ قۇرۇلۇشلىرى بىر - بىرىگە ماسلىشىپ تۇس بېرىپ، بىر پۈتۈن ئىمارەت توپىنى ھاسىل قىلىپ، شەھەرگە ھەيۋەتلىك ۋە ھەشەمەتلىك تۇس كىرگۈزگەنىدى. مىلادىيە 1533 - يىلىدىكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپى جانقورغان، شەر - قىي تەرىپى بۇلاقبېشى، تۆشۈك دەرۋازا، غەربىي تەرىپى ئوردا ئالدى ۋە خام بازىرىغىچە بولۇپ، شەھەردىكى ئاساسلىق كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا دۇكانلىرى ۋە تۇرلۇك مۇلازىمەت سورۇنلىرى ياسالغان. «بەھرۇل ئەسرار»دا خاتىرىلىنىشچە، قەشقەرنىڭ مۇستەھكەم، مەزمۇت سېپىلى بار بولۇپ، بۆ - سۈپ ئۆتۈش قىيىن ئىدى. يېزا - قىشلاقلىرى ئاسايىش، ئاھالە - سى تەرتىپ - ئىنتىزاملىق، باغباراتلىرى ناھايىتى كۆپ، مەس - چىت، مەدرىسە، خانىقالىرىنىڭ ھېسابى يوق دېگۈدەك. ئۇنىڭدىن باشقا ساخاۋەتخانا، دارىلئىھسانلارمۇ ئىنتايىن كۆپ ئىدى[1]. يە - كەن مەركىزىي شەھەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەڭ چوڭ شەھەر بو - لۇپ، سەلتەنەت مۇنارلىرى، راۋاقلار، پەشتاقلار، مەسچىت، مەدرە - سەلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇنار - گۇمبەزلىرى كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى. پۈتكۈل شەھەر - بازارلاردىكى مەدرىسە 573 كە، مەھەللە - مەسچىتى 585 كە، باقىندى (ئاۋام خەلق، پۇقرالار) نىڭ مەھەللە - سى 3784 كە، كوچا - كويلار 424 كە، ھاممامىلار 437 گە، ھەر خىل مەكتەپلەر 2263 كە، ساراي 1736 گە، كۆل 835 كە، بازار 198 گە، ھەرخىل كارخانىلار 1564 كە يەتكەن[1]. بۇلار شەھەر قۇ -

① «بەھرۇل ئەسرار» (سىرلار دېڭىزى) - 17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن بەلىخلىق ئالىم مۇھەممەد ئىبنى ۋەلىنىڭ يەتتە تومۇق ئېنسىكلوپېدىك ئەسىرى. (ئا - لىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 268 - بەتتىكى نەقىل).

رۇلۇشىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى شەھەرلەرنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتقان. خانلىق بو-يىچە توققۇز چوڭ شەھەر، 36 دەرۋازا بولغان.

ئەينى دەۋردە يەكەن شەھىرى مۇھىم سودا مەركىزى بولۇپ، رەستە - بازارلىرى ناھايىتى ئاۋات ئىدى. باشقا شەھەرلەرمۇ خېلى ئاۋات ئىدى. مەسىلەن، قەشقەر، ئاقسۇ، پىچان، قومۇللارمۇ سودا-گەرلەر توپلانغان، رەستىلىرى تىقما - تىقماق شەھەرلەر ئىدى. «پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ ھەممە يېرىدە قاتار - قاتار شەھەر - بازارلار بولۇپ، گۈزەل چوڭ - چوڭ شەھەرلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى».②

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە خوجىلارنىڭ ھاكىمى-يەت بېشىغا چىقىشى، شىنجاڭ، جۈملىدىن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەڭ چوڭ بوستانلىقلارنىڭ بىرى بولغان قەشقەر بوستانلىقىنىڭ تارىخ - مەدەنىيىتىدە زور دەرىجىدە چېكىنىش، خاراب بولۇش ئەھۋالى كۆرۈلدى. بۇ مەزگىلدە، تەخرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى دۇچ كەلگەن داۋالغۇش، تىنچسىزلىق پۈتكۈل ئۇي-غۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىگە زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى، ئىلگىرى بىر مەزگىل گۈللەنگەن، ناھايىتى يۇقىرى بىر مەدەنىيەت مۇھىتى بارلىققا كەلگەن ئەھۋالغا نىسبەتەن ئومۇميۈزلۈك خارابلىشىش ھالىتى بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇر بىنا-كارلىق سەنئىتى ئەسلىدىكى ھاكىمىيەت ۋە ئاۋام خەلقنىڭ سىيا-سىي بىلەن ئىجتىمائىيىتى بىرلىكىدە بارلىققا كەلگەن رەخدار، جەلپكار سەنئەتلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، غوجا - ئىشانلار-نىڭ ئېتىقاد - ھەۋەسلىرىگە ماس بولغان ھالەتتە ئىلىپ بېرىلدى ۋە مۇشۇ خىل مۇھىتقا خاس بىناكارلىق ئۇسلۇب، سەنئىتى بار-

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1988 - يىلى 1 - سان.

② «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى 7 - ئاي، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - قىسىم، 326 - بەت.

لىققا كەلدى. بۇ خىل ھالەت ئەينى دەۋرنىڭ مازار ئېتىقادچىلىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن يەكەندىكى چىلتەنلىرىم، قەشقەردىكى ئاپاق خوجا مازىرى قاتارلىق بىر تۈركۈم مازار قۇرۇلۇشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ھالبۇكى، بۇ دەۋردىكى مەدەنىيەتنىڭ چېكىنىشى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئىنتايىن زور يوقىتىش ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق سوپى - ئىشانلارنىڭ مازار تاۋابچىلىقى بىلەن بىنا قىلىنغان مازارلار، ئاشۇ سوپى - ئىشانلارنىڭ ئۆز ئېتىقادلىرى، خوجىلىرىغا بولغان قۇلچىلىقى سەۋەبىدىن تۆلىگەن غايەت زور بەدەللىرى ئارقىلىق، ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۇسلۇب، سەنئىتىنىڭ ئىلگىرىكى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى ئەڭ ئېسىل شەكىل، نامايەندىلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يەنە بىر يۇقىرى پەللىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ يەردە مۇشۇ خىل يۇقىرى پەللىنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك نامايەندىسى بولغان، «ئاپاق خوجا مازىرى» نى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق تەرەققىياتى توغرىسىدا توختالغاندا، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ قۇرغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ دەۋرىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاساسلىق كوچىلىرى رەتلەنگەن، بازار - رەستىلەر، قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى ۋە باشقا تۇرلۇك مۇلازىمەت ئورۇنلىرى تەرتىپكە سېلىنىپ، شەھەر قىياپىتى يېڭىلانغان. بۇنىڭ بىلەن شەھەر ئاھالىسىمۇ تېزدىن كۆپەيگەن. مۇشۇ مەزگىلدە ھېيتگاھ مەسچىتى شەھەر ئوتتۇرىسىغا ئېلىنىپ، دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدىغان مەركىزىي ئورۇنغا ئايلانغان ۋە «ھېيتگاھ جامەسى» دەپ ئاتالغان، شۇنداقلا شەھەر سېپىلى ئىچىگە ئېلىنىپ تۆت دەرۋازا قويۇلغان. شەھەرنىڭ شەرقىدىكى «تۆشۇك دەرۋازا» دەپ ئاتىلىدىغان دەرۋازىغا شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن نورۇز كاتىپنىڭ بۇ شەھەر ۋە شەھەر سېپىلىغا ئاتاپ يازغان شېئىرى ئويۇلغانىدى.

ياقۇپبەگ دەۋردە قەشقەرنىڭ بىناكارلىق، شەھەر قۇرۇلۇش ئىشلىرى يەنە بىر ئىزدا توختاپ قالغان. ئۇ ئۆزى ئۈچۈن مال - دۇنيا توپلاش، تېخىمۇ كۆپ يەرلەرنى ئىگىلەش ئۈچۈن، باج - سېلىق، ئالۋان - ياساقنى كۆپەيتىپ، خەلقنى نامراتلىقتا قالدۇرغان. روشەنكى، بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى، جۇملىدىن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنى ئومۇميۈزلۈك ئارقىغا چېكىندۈرۈۋەتكەن.

ياقۇپبەگ خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىش ۋە ئۆزىنى بىر تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن نۇرغۇن مازارلارنى قايتىدىن ياساتقان ۋە كېڭەيتىپ رېمونت قىلدۇرغان، قەشقەردىكى ھېيتگاھ جامەسى، ئاپاق خوجا مازىرى، يەكەندىكى چىلتەن مازار، خوتەندىكى قوشقار ئاتام مازىرى... قاتارلىق نۇرغۇن مەسچىت، مازارلارغا پۇل، ۋەخپە يەر ۋە باشقا مال - مۈلۈكلەرنى ئىئانە قىلغان. خوتەنده نەچچە يۈز كىشى بىرلا ۋاقىتتا ناماز ئوقۇيالايدىغان «جامە مەسچىتى» ياساشقا پەرمان كېلىش ئۈچۈنلا ئۈچ يىل ۋاقىت كەتكەن. بۇ ۋەقە توغرىسىدا شۇ دەۋردە خوتەنده مۇنداق بىر ھېكايە تارقالغان: «ياقۇپبەگنىڭ ئاۋام خەلقىگە سالغان زۇلۇمى ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەچكە، نۇرغۇن كىشىلەر يۇرتىدىن چىقىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن تېرىقچىلىق ئىشلىرى ئۆكسۈپ قېلىپ، باج تۆلەيدىغان ئادەم قالمىغان. شۇ چاغدا بىر كىشى ياقۇپبەگكە خوتەن خەلقى مۇسۇلمانچىلىقتا بەك تەقۋادار، ئەگەر سىز كۆپلەپ مەسچىت قۇرۇپ، مازارلارنى رېمونت قىلدۇرسىڭىز ئۇلارنى جەلپ قىلالايسىز» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ خوتەندىكى ھاكىم بېگى نىياز بەگكە جايلاردىكى مازارلارنى رېمونت قىلىپ، مەسچىتلەرنى كۆپلەپ ياساپ چىقىشنى بۇيرۇغان. خوتەندىكى «جامە مەسچىتى» مۇ دەل ئاشۇ چاغدا ياسالغان. ئاقسۇ، قەشقەر، يېڭىسار، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى ياقۇپبەگ قوشۇنى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان

مەكتەپ، مەدرىسە، مەسچىتلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن[1]. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ جايلاردىكى داڭلىق تامچى، نەققاش، ياغاچچى ۋە سىرچىلارنى يىغىپ، يېڭى شەھەرگە ئۆزى ئۈچۈن كاتتا ئوردا ياساتقان. مەنبەلەردە بۇ ئوردا توغرىسىدا مۇنداق خاتىرە بار: «بۇ شەھەر (قەشقەر) نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قىزىل دەرياسىغا ياغاچتىن كۆۋرۈك ياسالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەردە كۆركەم ۋە ئازادە ئىمارەت يوق دېيەرلىك. ئەمىرنىڭ (ياقۇپبەگنى دېمەكچى) ئوردىسى شەھەرگە بەش مىل كېلىدىغان يېڭى شەھەرگە جايلاشقان. ئوردا-نىڭ ئۆزى قاتمۇقات ئىمارەتلەردىن تەركىب تاپقان ناھايىتى سۈر-لۈك بىر ھەربىي قەلئە بولۇپ، تاشقىرىقى ھويلىدا ئوردا مۇھاپىز-چىلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى تۇراتتى. ئەڭ ئىچكىرىكى ھويلا باشقا ئىمارەتلەردىن ئايرىۋېتىلگەن بولۇپ، بۇ يەر ھۆكۈمراننىڭ (ياقۇپبەگنىڭ) ئائىلە تاۋابىئاتلىرى تۇرىدىغان ھەرەمخانا ئىدى. قوبۇلخانا بۇ ئىمارەتلەر بىلەن تۇتاش بولۇپ، تەنتەنە بىلەن كۈتۈ-ۋېلىشقا تېگىشلىك بولغان چەت ئەللىك مېھمانلارنى ھۆكۈمران مۇشۇ جايدا قوبۇل قىلاتتى».

يۇقىرىقى بابلاردا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى قاراخانىيلار دەۋرىدىلا ئاساسىي جە-ھەتتىن شەكىللىنىپ بولغان، يەكەن خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ھەر قايسى جەھەتلەردىن تېخىمۇ كۆلەملىشىپ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ جەۋھەرلىرى مۇجەسسەملەنگەن بىناكار-لىق ئۇسلۇبى مەيدانغا كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭغا ھۆ-كۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر بىناكارلىقى تېخىمۇ تەرەق-قىي قىلىپ، يۇقىرى پەللىگە يەتتى. بۇ تەرىپى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھۆكۈم سۈرگەن بەگ - خوجىلارنىڭ ئولتۇراق جايلىرىدا

① لىۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» (بىرىنچى قىسىم، 2 - كىتاب)، بېيجىڭ، مىل-لەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى 4 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 261 -، 262 -، 264 - بەتلەر.

بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، نامرات پۇقرالارنىڭ ئولتۇراق جايلىرى يەنىلا «پاكار، كونا» ھالەتتە ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە بايلار بىلەن نامراتلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق خېلىلا روشەن بولغاچقا، بۇ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشىنىڭ سۈپىتىدە بەكرەك ئەكس ئەتكەنىدى. ھەشەمەتلىك قورۇ ـ جاي بۇ دەۋردىكى بەگ ـ خوجىلارنىڭ ھوقۇق ۋە ئىمتىيازىنىڭ بىردىنبىر ئىپادىسى ھېسابلىناتتى. ئۇلار ئادەتتە يۇرتنىڭ چوڭ ـ كىچىك قۇرۇلۇشلىرىنى رېمونت قىلىش، ياساش ۋە لايىھەلەشكە ئىشتىراك قىلسىمۇ، ھەممىدىن بەكرەك ئۆز تۇرالغۇ جايىنىڭ كۆلىمىنى ئاشۇرۇپ، ئايۋان ـ سارايلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك بولۇشىغا كۆپ كۈچ سەرپ قىلاتتى.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا يېڭى كىرگەن دەۋردىكى ئىسلام مەدرىسەلىرى*

ئىبراھىم مۇتئى

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن ئىلگىرى شامان، مانى، بۇددا، نىستورىيان دىنلىرى شارائىتىدا يارىتىلىپ، خېلى يۇقىرى تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈلگەن مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ئىگە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان مۇشۇنداق يۇقىرى مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى يالغۇز قورال كۈچى بىلەنلا تەلتۆكۈس يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىسلام دىنى يالغۇز بىر خىل ئۇستۇقۇرۇلما سۇپىتىدىلا ئەمەس، بەلكى بىر خىل يېڭى تۇرمۇش شەكلى سۇپىتىدىمۇ شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە سىڭىپ كىرىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھەممە مىراسلىرىنى ئىسلامىيەت روھىدا ئۆزگەرتىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يېڭى باسقۇچقا ــ ئىسلامىيەت باسقۇچىغا ئېلىپ كىردى. بۇنىڭدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان ئاممىلارنىڭ بىرى ئىسلام مائارىپى، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام مەدرىسەلىرى بولدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەردە قۇرۇلغان مەدرىسەلەردىن ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغانلىرى تۆۋەندىكىلەر:

ساجىيە مەدرىسەسى (مەدرىسەئى ساجىيە) ــ جامال قارىشى ئۆ-

* ئىبراھىم مۇتئى: «ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا يېڭى كىرگەن دەۋردىكى ئىسلام مەدرىسىلىرى»، «بۇلاق» 1989 ـ يىللىق 3 ـ سان.

زىنىك «سوراھ لۇغىتىگە ئىلاۋە» نامىلىق ئەسىرىدە بۇ مەدرىسە نامىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە ئۆزى جەۋھەرىيىنىڭ «سىھاھ» لۇغىتىنى ئۆزۈن ئىزدەپ، ئاخىرى سۇلتان سۇئۇق بۇغراخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ساجىيە مەدرىسەسىنىڭ كىتابخانىسىدىن تاپقانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ.

ساجىيە مەدرىسەسى قاراخانىيلاردىن كېيىن بولۇپمۇ نايمان شاھزادىسى كۆچلۈك ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە بىر مەزگىل ۋەيران قىلىنغان بولسىمۇ، چاغاتاي خانلىرىدىن بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋالىيسى مەسئۇد بەگ 1260- يىلى بۇ مەدرىسەنىڭ خارابىسى ئورنىغا «مەسئۇدىيە» مەدرىسەسىنى ۋە ئۇنىڭ يېنىغا «سائادەت كۆتۈپخانىسى»نى سالدۇرغان. جامال قارىشىنىڭ يېزىشىچە، بۇ مەدرىسەگە «ھەممە ئىقلىملاردىن ھەر يىلى مىڭلاپ ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بىلىم ئالغان. بۇ يەردە يالغۇز ئىلاھى بىلىملەرلا ئوقۇتۇلۇش بىلەن قالماي، ئارستوتېل، سوقرات، فارابى، ئىبىن سىنا ۋە خارەزمى پەلسەپىلەرنىمۇ ئوقۇتۇلغان.»

ھەمىدىيە مەدرىسەسى ــ قەشقەر دۆلەتباغدىكى ھەمىدىيە مەدرىسەسىمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىن تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئاتاقلىق مەدرىسە. مەھمۇد كەشغەرىي «دىۋان»دا ئۇستازىم دەپ تىلغا ئالغان «ھۇسەين ئىبن خەلەف كەشغەرىي» (بۇ ھەقتە تۆۋەندە توختىلىمىز) مۇدەررىسلىك قىلغان بۇ مەدرىسە قارخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن ۋە باشقا ساھەدىكى ئادەملەردىن نۇرغۇن ئالىملارنى يېتىشتۈرۈپ چىققان.

مەھمۇدىيە مەدرىسەسى ــ قاراخانىيلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى يازلىق سەيلىگاھى بولغان ئوپالدا، مەھمۇد كەشغەرىي مازارى يېنىدا «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» نامىلىق بىر مەدرىسە خارابىسىمۇ بار.

مەزكۇر مازار تەزكىرىسىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ مەدرىسە قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان. مەھمۇد كەشغەرىي ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا باغداتتىن قايتىقاندىن كېيىن

يىن، مۇشۇ مەدرىسەدە سەككىز يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، نۇرغۇن ئۆلىمالارنى يېتىشتۇرۇپ «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دېگەن شەرەپلىك نام ئالغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەردە قۇرۇلغان مۇشۇ مەدرىسەلەر، ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن ھەر خىل ئالىملار، شائىرلار ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئىلمىي مەركەزلەرگە ئايلانغان. شۇڭا جامال قارىشى ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرنى: «ئىسلام دىيارى، ئەزىزلەر يۇرتى، مەشھۇر زاتلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى، ئېسىلزادە ئەمىرلەرنىڭ ماكانى، ئۇلۇغ ئالىملار تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شەھەر ــ قەشقەر ئۆز دەۋرىدە بەك ئاۋات شەھەر بولغان» دەپ يازىدۇ.

قەشقەردىكى مەدرىسە بىنالىرى ئادەتتە خاقانلار، مەشھۇر ۋەزىرلەر ۋە يۇقىرى تەبىقە ئادەملىرى (ۋاڭلار، چوڭ بەگلەر، چوڭ *بايلار*) *تەرىپىدىن سېلىنغان. مەدرىسەلەرنى تەمىنلەپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى سالغۇچىلار* مەخسۇس ۋەخپىلەر تەيىن قىلغان. مۇنداق ۋەخپىلەر تېرىلغۇ يەرلەر، كارىۋان سارايلار ياكى رەستىلەردىكى دۇكانلارغا ئوخشاش يەر مۇلۇكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، مۇدەررىسلەر شۇ ۋەخپىلەرنىڭ كىرىمى بىلەن تەمىن قىلىنغان. ئوقۇغۇچىلار ئاساسەن ئۆز خىراجىتى بىلەن ئوقۇغان، ئايرىم قېينىچىلىقى بار ئوقۇغۇچىلارغا مەدرىسە ۋەخپىسىدىن ياردەم قىلىشمۇ بىر خىل ئادەت تۈسىگە كىرگەن.

ئاتاقلىق مەدرىسە بىنالىرى (بولۇپمۇ خاقانلار، مەشھۇر ۋەزىرلەر تەرىپىدىن سېلىنغان مەدرىسە بىنالىرى) خېلى ھەشەمەتلىك بولغان.

ئادەتتە چوڭ مەدرىسەلەردە نۇرغۇن ئادەم سىغىدىغان دەرسخانىلار، مۇدەررىسلەر دەم ئېلىش ئۆيى، ئوقۇغۇچىلار ياتىدىغان كەم دېگەندە 30 ~ 40 ھۇجرا بولغان. ھەربىر ھۇجرىدا 8 ~ 10 تالىپ يېتىپ ئوقۇغان.

مەدرىسەلەردە يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە سەراپ- ھاممام، ئاش- خانا، يىمەكخانا ۋە ئومۇمىي ھاجەتخانىلارمۇ سېلىنغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەسچىت ۋە مەدرىسە بىنالىرى ئارخىتېكتۇر جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. چىڭگىزخان دەۋرىدە بۇ يەردىن ئۆتكەن جۇڭگو ساياھەتچىسى چاڭ- چۈن جىزىن بۇنداق بىنالارنىڭ بەك كۆركەم ئىكەنلىكىنى، تاملىرى پىششىق خىشتىن سېلىنىپ، رەڭلىك كاھىشلار بىلەن يېپىلغان- لىقىنى، دېرىزىلىرىگە رەڭلىك ئەينەكلەر قويۇلغانلىقىنى كۆر- گەن. بۇ بىنالارنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئۇ- تۇقلىرى مۇجەسسەملەشكەن. مەدرىسە تاملىرى ۋە ئىشىك ـ دېرە- زىلەر ئۆز دەۋرىدە بۇددا مىڭ ئۆيلىرىنى بېزەشتە زور ماھارەت ھاسىل قىلغان خەلق نەققاشلىرىنىڭ نەقىشلىرى ۋە ئىسلام خەت- تاتلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ گۈزەل نەمۇنىلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن.

قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەردە سېلىنغان مۇنداق مەدرىسە بىنا- كارلىقى كېيىنكى دەۋرلەردە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا سېلىنغان مەدرىسە بىناكارلىقىدىمۇ بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋام قىل- غان. بولۇپمۇ چاغاتاي دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋالىيسى بولۇپ تۇر- غان مەسئۇد بەگ تەرىپىدىن قەشقەردە سېلىنغان «مەسئۇدىيە» مەد- رىسەسى بۇ خىل بىنالارنىڭ ئەڭ كۆركەملىرىدىن بولغان.

ئىسلام مەدرىسەلىرىدە ئوقۇتۇلغان دەرسلەر ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى

قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەردە قۇرۇلغان مەدرىسەلەردە قانداق دەرسلەر ئوقۇتۇلغانلىقى ھەققىدە بىۋاستە تارىخىي خاتىرىلەر بەك ئاز. ئەمما بۇ مەدرىسەلەرگە ئۇلىگە بولغان باغدات ۋە بۇخارا مەدرە- سەلىرىدە ئوقۇتۇلغان دەرسلەر ۋە كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر مەد- رىسەلىرىدە ئوقۇتۇلۇپ كېلىۋاتقان دەرسلەرگە ئاساسەن ئۇ چاغدە- كى قەشقەر مەدرىسەلىرىدە قانداق پەنلەر ئوقۇتۇلغانلىقى ھەققىدە ئومۇمىي بىر چۈشەنچىگە كېلىش تەس ئەمەس.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى دىنىي مەكتەپلەر ۋە ئىسلام مەدرىسىلىرى ئالدى بىلەن دىنىي تەلىم - تەربىيە ئورنى بولغان. خۇددى ئىبنى خەلدۇن (1332 - 1406) ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ئىسلام مەكتەپلىرىدە ئىسلام دىنى ۋە قۇرئان بارلىق ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىنىڭ مەركىزى قىلىنغان. بارلىق دىنىي ۋە دۇنياۋى دەرسلەر مۇشۇ مەركەزنى چۆرىدىگەن هالدا ئېلىپ بېرىلغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدە هەممە يېزا ياكى مەهەللىدە بىردىن دىنىي مەكتەپ ۋە شەهەرلەردە مەدرىسىلەر ئېچىلغان.

باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپلەردە ئاساسەن خەت تونۇتۇش ۋە قۇرئان ساۋاتى چىقىرىش تەربىيەسى ئېلىپ بېرىلغان. ئاندىن دىنىي ئەقىدە (ئەقائىدى ئىسلامىيە) ساۋادى بېرىلگەن، شۇنىڭدەك ئەدەبىياتتىن، ئاساسەن تۈركىي تىلدىكى ئەدەبىياتتىن دەسلەپكى ساۋات بېرىلگەن.

بۇنداق باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپلەردە دەرس مەسچىت يېنىدا يا كى موللىلارنىڭ هويلا ۋە ئۆيلىرىدە ئوقۇتۇلغان. ئوغۇل- قىزلار ئارىلاش ئوقۇغان.

شۇنىڭدىن كېيىن بالىلار ئۆز ئەهۋالىغا ۋە ئىستېداتىغا قاراپ مەدرىسەلەرگە كىرىپ ئوقۇغان.

مەدرىسەلەردە تۆۋەندىكى دىنىي ۋە دۇنياۋى دەرسلەر ئوقۇتۇلغان:

1) ئىسلام قانۇنىغا ئائىت دەرسلەر: قۇرئان تەپسىرى، هەدىس، فىقهە (بۇ دەرسلەردە ئاساسەن قۇرئان ۋە ئىسلام شەرىئىتىدىن بىر قەدەر تەپسىلىي بىلىم بېرىش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان).

2) تىل ۋە ئەدەبىيات دەرسلىرى: تىلدا ئاساسەن ئەرەب تىلى فونېتىكىسى (شىپاهىيە)، مورفولوگىيەسى (سەرف)، سىنتاكسىسى (نەهۋ) ئوقۇتۇلغان. ئەرەب تىلى ئىسلام دۇنياسىدا دىن ۋە ئىلىم- پەن تىلى بولغاچقا، مەدرىسەلەردە بۇ تىلغا ئالاهىدە ئېتىبار بېرىلگەن. شۇنىڭغا قوشۇپ پارس تىلىمۇ مۇهىم بىر دەرس قىلىپ ئۆ-

تۇلگەن. بولۇپمۇ ئەدەبىياتتا پارس تىلى ئاساسىي تىل قىلىنغان. تۈركىي تىل ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئانا تىلى بولغاچقا، ھەممە دەرسلەر-نى چۈشەندۈرگەندە بۇ تىلغا مۇراجىئەت قىلمايلا بولمىغان. شۇڭا ئەڭ ئاۋۋال پارس تىللىرى تۈركىي تىلغا سىلىشتۇرۇپ ئۆتۈلگەن.

ئەدەبىيات بويىچە: پەساھەت ئىلمى، بەلاغەت ئىلمى، ئەرۇز ئىلمى، يازغۇچىلىق ۋە خەتتاتلىق دەرسلىرى ئۆتۈلگەن. تەرجىمانلىق ۋە تارىخ دەرسلىرىمۇ ئەدەبىياتنىڭ بىر تۈرى قىلىپ ئوقۇتۇلغان.

3) رىيازىيەت بويىچە: ھېساب، ھەندەسە (گېئومېتىرىيە)، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە)، ئەلجەبىر (ئالگېبرا)، مۇزىكىشۇناسلىق دەرسلىرى ئوقۇتۇلغان.

4) ھېكمەت بويىچە: ھېكمەت (پەلسەپە)، مەنتىق (لوگىكا)، ئىلاھىيەت، مېتافىزىكا، كىمىيا، تېببابەت، جۇغراپىيە ئىلمىلىرى ۋە سىياسەت ـ ئەخلاق، ئائىلە باشقۇرۇش دەرسلىرىمۇ بىر خىل ئىلىم سۈپىتىدە ئوقۇتۇلغان.

بۇلاردىن باشقا مالدوختۇرلۇق، زىرائەتچىلىك دەرسلىرىمۇ قوشۇمچە قىلىپ ئوقۇتۇلغان.

چوڭ شەھەرلەردىكى مەدرىسەلەر يېنىدا كۈتۈپخانىلار، شىپاخانىلار، بەزىدە رەسەتخانىلارمۇ قۇرۇلغان بولۇپ، مۇدەررىسلەر دەرس ئۆتكەندىن تاشقىرى بۇ ئورۇنلاردا ئۆز كەسپىلىرى بويىچە ئىلمىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بارغان.

مەدرىسەلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بىر قەدەر ئاددىي بولۇپ، مۇدەررىس مۇنبەردە ئولتۇرۇپ دەرس ئۆتىدۇ (ئادەتتە كىتابتىن بىر ئابزاس ئوقۇپ، ئۇنى ئىزاھلاش ئۇسۇلى)، دەرس سۆزلىگەن نەرسىلەرنى ئەستە قالدۇرغان ۋە ياد ئالغان. يۇقىرى سىنىپلاردا دەرس داۋامىدا بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە سوئاللار قويۇلۇپ، مۇنازىرىلىشىشمۇ مەدرىسە دەرسلىرىنىڭ بىر شەكلى بولغان. مۇنداق مۇنازىرىلەرگە مۇدەررىس ۋە ئوقۇغۇچىلاردىن باشقا كىشىلەر چەتتىنمۇ قاتنىشىدىغان بولۇپ، ھالقىدا بۇلار ئۇچۇن مەخسۇس ئورۇن ئاج-

رىتىلغان. بەزى مۇنازىرىلەر ناھايىتى كەسكىن تۈس ئېلىپ، ئىككى تەرەپ ياقا سىقىشىدىغان دەرىجىگە يەتكەن. لېكىن ئاخىر يەنە سۇلھى بىلەن ئاياغلىشىدىغان بولغان. ئوقۇغۇچىلار بىر مۇدەررىسنىڭ دەرسىنى تولۇق ئىگىلەپ بولسا ياكى ئۇنىڭ دەرسىدىن قانائەت ھاسىل قىلمىسا، باشقا مۇدەررىسلەرنىڭ دەرسىگە يۆتكىلىپ ئوقۇغان (بۇ ھال، ھازىرقى ئالىي مەكتەپلەردىكى تاللاپ ئوقۇلىدىغان دەرسلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ).

مەدرىسەلەردە ئوقۇش مۇددىتى چەكلەنمىگەن. ئوقۇش ئادەتتە 15 ~ 20 يىل داۋام قىلغان. ئىستېداتلىق ئوقۇغۇچىلار بىر مەدرىسەدە مەلۇم مۇددەت ئوقۇغاندىن كېيىن ئۆزى تاللىغان پەن بويىچە بىلىم ئاشۇرۇش ئۈچۈن، باشقا شەھەرلەردىكى ئاتاقلىق مۇدەررىسلەرنىڭ ئالدىغا بېرىپ بىلىمىنى ئاشۇرۇپ، ئۇلاردىن پەتىۋا ئالغان (ئىلمىي ئۇنۋان ئالغان). ئادەتتىكى تالىپلار مەدرىسەدە 15 ~ 20 يىل تۇرسىمۇ تۇزۇك بىلىم ئىگىلىيەلمەي، قۇرۇق ئىبارە يادلاپ «موللا» بولۇپ قايتقان.

مەدرىسەلەردە ئوقۇتقۇچىلار مۇئەللىم، مۇئەددىپ (ئەدەپ - قائىدە ئۆگەتكۈچى)، مۇدەررىس، شەيخ ۋە ئىمام دېگەندەك دەرىجىلەرگە بۆلۈنگەن.

قەشقەر مەدرىسەلىرىدە ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇدەررىسلەر:

قەشقەر مەدرىسەلىرى دەسلەپ قۇرۇلغان چاغلاردا مۇدەررىس بولغان ئالىملار ئەنە شۇ سامانىيلار دەۋرىدە بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە باغدادتا يېتىشكەن ئالىملار ئىدى. بۇلاردىن ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغانلىرى تۆۋەندىكىلەر:

ئەبۇ نەسىر سامانىي (ۋاپات بولغان ۋاقتى ھىجرىيە 350-يىلى) سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئىسلامىيەتكە دەۋەت قىلغان بۇ ئالىم ھەققىدىكى تەزكىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ كىشى قەشقەر ئا-

تۇشتا دەسلەپ مەدرىسە تەشكىل قىلغان ۋە 7 مىڭ كىشىنى مۇ-سۇلمان قىلىپ، 70 كىشىنى ئوقۇتۇپ كامالەتكە يەتكۈزگەن (بۇلار ئاساسەن خانزادىلەر ۋە دۆلەت ئەربابلىرىدىن ئىبارەت بولغان)؛ 50 تىن ئارتۇق ئالىم تەربىيەلەپ چىققان.(15) ئەبۇ نەسىر سامانىي تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئىسلام تەرغىباتى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئۆز يۇرتىدىكى چاغدىلا تۈركىي تىلىنى پۈختا ئۆگەنگەن. شۇڭا ئۇ-نىڭ دىن تارقىتىش ۋە مۇدەررىسلىك پائالىيىتى ناھايىتى ئوڭۇش-لۇق بولغان.

ئوبۇلھەسەن سەيىد ھاتەم ۋە سەيىد جالالىدىن غابدادى ــ بۇ ئىككى ئالىم مىلادىيە 950 ـ يىلى قەشقەرگە كېلىپ سۇلتان بۇغراخاننى ئىسلام دىنىغا ئۈندەشكە قاتناشقان. كېيىن ئاساسەن ساجىيە مەدرىسەسىدە ئىلاھىيەت ئىلمىدىن دەرس ئۆتۈپ نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرگەن.

ھۈسەيىن ئىبىن خەلەف قەشقەرى مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئۇستازىم» دەپ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغان «شەيخ ئىمام زاھىد ھۈسەيىن ئىبىن خەلەف كاشغەرى» ھەمىدىيە مەدرىسەسىدە ئۇزۇن مۇددەت مۇدەررىسلىك قىلغان. جامال قارىشى بۇ ئادەمنى ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئىلاھىيەت ئالىمى ۋە مۇسەننىفى (يازغۇچىسى) دەپ تەسۋىرلەيدۇ ۋە ئۇنىڭ قۇرئان تەپسىرلەپ، ھە-دىس شەرھلەپ يازغان ئەسەرلىرى زور ھۆرمەت قازانغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ. تاجۇلئىسلام سەمئانىمۇ ئۆزىنىڭ «كىتابۇلئەن-ساپ» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ئادەمگە يۇقىرى باھا بەرگەن. بۇ زات ناھايىتى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپ 1093 ـ يىلى 120 يېشىدا ۋاپات بولغان. قاراخانىيلارنىڭ بىر قانچە خاقانلىرى بۇ زاتنى «دۇئاگۇيە-مىز» دەپ ھۆرمەت قىلغان.

مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدىكى تەزكىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، مەھمۇد كاشغەرىي دەسلەپكى تەلىمنى ئوپالدىكى دىنىي مەكتەپتە ئالغاندىن كېيىن، يۇقىرى مەلۇماتنى ئەنە شۇ ھۈسەيىن ئىبىن خە-

لەف قەشقەرىدىن ئالغان. مەھمۇد كاشغەرىدەك ئەرەب، پارس، تۈرك تىللىرى بويىچە ناھايىتى چوڭقۇر مەلۇماتقا ئىگە بىر ئالىمنى يېتىشتۈرگەنلىكىگە قارىغاندا، ھۇسەيىن ئىبن خەلەف كاشغەرىي ئۆز دەۋرىنىڭ ھەممە پەنلىرىدىن، بولۇپمۇ ئەرەب تىلشۇناسلىق ئىلمىدىن چوڭقۇر مەلۇمات ئىگىسى بولغان ئىستېداتلىق مۇدەررىس ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ.

جامالىدىن قەشقەرى ــ X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەر «ساجىيە» مەدرىسەسىدە يېتىشىپ چىققان بۇ ئالىم بولۇپمۇ تېبابەت ساھەسىدە ئۆز دەۋرىدە بەك زور ئابرۇي قازانغان. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ تېبابەت ئىلمىنى داۋاملاشتۇرغۇچى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تېبابەتچىلىرىنىڭ ئۇتۇقلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىپ (ئۇنىڭ «چوپى چىنى رىسالىسى» بۇنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ)، ئۇيغۇر ئىسلام تېبابەتچىلىكى قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تېبابىتى ئۇتۇقلىرى بىلەن بېيىتىپ، تېبابەت ساھەسىدە ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيەگە كۆتۈرۈلگەن. ئىمادىددىن قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان «شەرھى ئەلقانۇن» دېگەن داڭلىق ئەسەر قاراخانىيلار تەرىپىدىن دۆلەتنىڭ ساقلىقنى ساقلاش دەستۇرى قىلىپ بېكىتىلگەن.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىمادىددىن قەشقەرى ئەبۇبەكرى مۇھەممەت رازىنىڭ «دائىرەتۈلمەئارىف تىببىيە»، «كىتابۇششاھىد»، «كىتابۇلھاۋى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى، ئىبن سىنانىڭ «ھېكمەتۈلئەلا»، فارابىنىڭ «ئىھسائۇلئۇلۇم» دېگەنگە ئوخشاش ئەسەرلىرىنى شەرھلەپ ئەسەرلەر يېزىپ، ھەرقايسى جايلاردىن قەشقەرگە كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان شاگىرتلىرى ئارقىلىق پۈتۈن شەرق ئەللىرىگە تونۇشتۇرۇشتا بەك چوڭ رول ئوينىغان.

ئىمادىددىن قەشقەرى ساجىيە مەدرىسەسى يېنىدا تەسىس قىلىنغان دۆلەت شىپاخانىسىدا تېبابەت ساھەسىدە، بولۇپمۇ جەررالھ-لىق (خرۇرگىيە) ساھەسىدە ئەمەلىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ۋە

تېۋىپلارنى يېتىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تېبابەت ئىلمى ۋە تېببىي ماتېرىيالىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالغان.

ئابدۇغاپپار بىننى ھۇسەيىن قەشقەرى ــ (تۇغۇلغان ۋاقتى مەلۇم ئەمەس، ۋاپات بولغان يىلى ھىجرىيە 476 ـ يىلى ئۆز دەۋرىدىنىڭ ئاتاقلىق مۇدەررىسى ۋە تارىخچىسى.

ئابدۇغاپپار بىننى ھۇسەيىن قەشقەرى قەشقەر مەدرىسىلىرىدە يېتىشىپ، شۇ مەدرىسىلەردە بىر تەرەپتىن دەرس بېرىپ، يەنە بىر تەرەپتىن «قەشقەر تارىخى»، «ئۇستازلارنىڭ توپلانغان جايى» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى ئۆز دەۋرىدە ناھايىتى زور ئابرۇي قازانغان. ئەپسۇسكى، قاراخانىيلار تارىخىدىن ئېنىقمەلۇمات بەرگۈچى بىردىنبىر ئاساسىي مەنبە بولغان بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. بۇ ئەسەرنىڭ بىرمۇنچە ئۈزۈندىلىرى جامال قارىشىنىڭ ئەسەرلىرى ئارقىلىق بىزگە مەلۇم.

مۇھەممەد بىننى رەشىد بىننى ئەلى قەشقەرى ــ (تۇغۇلغان ۋاقتى مەلۇم ئەمەس، 1083ـ يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان) XI ئەسىردە ئۆتكەن بۇ ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى ۋە تېبابەتچىسى ئىمادىدىن قەشقەرىنىڭ مەشھۇر شاگىرتلىرىدىن بولۇپ، ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر ئەچىلىرىنىڭ ئۆزۈن مۇددەتلىك تەجرىبىلىرى ئارقىلىق توپلانغان ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ۋە مەدەنلەردىن ياسالغان تۈرلۈك دورىلارنى يەكۈنلەپ، ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا زور ھەسسە قوشقان

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنى نۇقتا قىلىپ ئوپالدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش دوكلاتى*

مەملىكىتىمىزنىڭ 11 - ئەسىردىكى مەشھۇر ئالىمى — مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ۋە ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈرلۈك كۆزقاراش ۋە پەرەزلەر يەنىلا كەڭ جامائەتچىلىكنى تولۇق قانائەتلەندۈرەلمەي كەلمەكتە. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ۋە ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا تېخىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىش مەقسىتىدە، بىز ئالىمنىڭ «دىۋان» دا ئۆز يۇرتى توغرۇلۇق بەرگەن مەلۇماتلىرى ئاساسىدا قەشقەرنىڭ ئوپال رايونىدا 1982 - يىلى 18 - ۋە 19 - دېكابىر كۈنلىرى نۇقتىلىق ھالدا بۇ ھەقتىكى رېئالىيەتلەر، نەق تارىخىي يادىكارلىقلار بويىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. بۇ 2 كۈنلۈك تەكشۈرۈشتە، گەرچە بۇ مۇنەۋۋەر ئالىمنىڭ ئىزلىرىنى ئىزدەشتە كىچىككەن بولساقمۇ، لېكىن خەلقىمىزنىڭ مۇشۇنچە ئۇزاق جەريانىدىمۇ ئۆز ئىچىدىن چىققان بۇ ئۇلۇغ ئالىمنى ئۇنتۇمىغانلىقىنى ھېس قىلدۇق. بىز سۆزلەشكەن كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنى ئەزەلدىن «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى دەپ ئاتاپ كېلىۋاتقان ئاددىي خەلق، بىر قىسمى ساۋاتسىز، بىر قىسمى كونىچە ئوقۇغان كىشىلەر. ئۇلار بىزگە ئۆزلىرىنىڭ ئاڭلىغانلىرىنى، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى بايان

* مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى: «ھەزرىتى موللام» مازىرىنى نۇقتا قىلىپ ئوپالدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1983 - يىلى 1 - سان.

قىلىپ بېرىشتى. بىز بۇ ماتېرىياللارنى دەسلەپكى قەدەمدە رەتلەپ چىقتۇق. بۇنىڭ ئىچىدە سۇنئىي ھالدا قوشۇلغان ياكى ئېلىۋېتىلگەن، شۇنىڭدەك تەسۋىرلەش يۇزىسىدىن مۇبالىغە قىلىنغان ھېچقانداق ئەھۋال يوق. پەقەت بەزى ئەپسانىۋى يېپىنچىلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلدۇق.

تۆۋەندە ئۆزىمىز ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن، بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرىمىزنى بايان قىلىمىز.

1

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» يازما نۇسخا 44 ـ بەت 1 ـ، 2 ـ قۇرلاردا «ازغ» (aziq) سۆزىنى ۋە «دىۋان» يازما نۇسخا 49 ـ بەت 7 ـ قۇردا «ابل» (abil) سۆزىنى «مېنىڭ يۈرتۇمنىڭ نامى» دېگەن *ئىبارە بىلەن تەرىپلىگەن. بۇنىڭدىن باشقا* قەشقەر ئەتراپىدىكى يېزىلارنىڭ ھەممىسىنى «قەشقەر ئەتراپىدىكى بىر يېزا» دېگەن ئىبارە بىلەن تەرىپلىگەن. مانا بۇ، ئالىمنىڭ ئۆز يۇرتىنىڭ قەشقەر ئوپالىنىڭ «ئازىخ» يېزىسى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بەرگەن ئېنىق مەلۇماتى. ئالىمنىڭ ئۆز يۇرتى توغرۇلۇق بېرىلگەن بۇ مەلۇماتقا نىسبەتەن گەرچە بەزى مۇجۇمەل قاراشلار، ھەتتا بەزى بۇرىمىلاشلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلبىدە ئۆزىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى ھەققىدە ئەسرلەر بويى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مۇھەببەت ۋە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان چىنلىققا ئۇيغۇن رىۋايەتلەر بىلەن تەستىقلىنىۋاتقان بۇ تارىخىي ھەقىقەتنى يالغانغا ياكى يوققا چىقىرالمايدۇ. گەرچە ئەسرلەر ئۆزىنىڭ رەھىمسىزلىكىنى كۆرسىتىپ، نۇرغۇن-لىغان نەرسىلەرنى يوقاتقان، نۇرغۇن نەرسىلەر، ۋەقەلىكلەر ئۇنتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن مەشھۇر ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئوپال ئازىخ كەنتىدە تۇغۇلغانلىقى ھەققىدىكى پاكىتلار ۋە ئۇنىڭ ھا-

ياتىغا ئائىت بەزى مۇھىم ۋەقەلىكلەر ھازىرمۇ ئالتۇندەك پارلاپ تۇرىدۇ.

2

ئوپال ــ قەشقەرنىڭ 45 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدىغان رايون، ھازىر قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسىگە قارايدۇ. ئۇ پامىرنىڭ شەرقىي ئېتىكىگە جايلاشقان، ھاۋاسى ساپ، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل بىر جاي. خۇددى يىللارنىڭ ھەرقانداق گۈزەل-لەرگىمۇ رەھىم قىلمايلا، ئۇلارنى قېرىتىپ سەت قىلىۋەتكىنىدەك، كىلىماتنىڭ ئۆزگىرىشى ئەسرلەر داۋامىدا ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ يارىتىلىش-شىدىكى ھۆسن ــ جامالىنى ئاساسەن ساقلاپ كېلىۋېتىپتۇ. شۇڭا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قەشقەر خان تۇرىدىغان شەھەر، قەشقەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، خاقان ئافراسىياپ مۇشۇ يەردە تۇر-غان»[1] دېگەن بايانلىرى ھېچقانداق مۇبالىغە ئەمەس. بۇنىڭ ئىچىدە ئوپالمۇ بار، ئەلۋەتتە.

ھازىرقى ئوپالدا «خان بېغى» ياكى «سۇلتانباغ» دېگەن جاي ۋە ئۇنىڭدا «تەكىيەگاھ ــ خانلارنىڭ چەت ئەل ئەلچىلىرىنى كۈتىدىغان مەخسۇس مېھمانخانىسى» دېگەن جاي ئىسىملىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، شۇنىڭدەك «قاراخان پاشا مازىرى»، «ھەزرىتى پاشايىم ما-زىرى» ۋە قاراخانىيلارنىڭ خان ئەۋلادلىرىدىن بولغان «سوپ تېكىن ‹سەبوك تېگىن› مازىرى»، «ئوپ تېكىن ‹ئالىپ تېگىن› مازىرى»، «قىلىچ بۇغراخان مازىرى» قاتارلىق مازارلارنىڭ بولۇشى، ئومۇمەن ئوپالنىڭ قاراخانىيلار جەمەتىگە تەۋە كىشىلەرنىڭ باغۇبوستانلىرى ۋە زىيارەتگاھلىرى جايلاشقان يەر بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ــ توم، 447 ــ بەت، يازما نۇسخا 173 ــ بەت.

«ئازىخ» كەنتى ئوپالنىڭ غەربىي شىمالىغا ـ «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەخمىنەن 300 ~ 400 مېتىرچە جەنۇبىدىكى «ئازىخ دارىسى» دېگەن ئېقىننىڭ ئاغزى (كېيىنكى چاغلاردىكى ئىسمى سۆسەر ئاغزى)غا جايلاشقان. «ئازىخ» كەنتىدىن 90 ياشلىق داۋۇت زۇنۇننىڭ دادىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئېيتىپ بېرىشىچە، كەنتنىڭ ئەسلىي ئىسمى «ئازىخ كەنتى» بولۇپ، بۇرۇن سۆسەر ئاغزىدىن بىر قېتىم سەل كېلىپ، سۇ بېسىپ كېتىپ، قۇم سالغانلىقتىن «قۇمباغ» دەپمۇ ئاتالغان.

سۆسەر ئاغزىنىڭ سۈيى ھازىر ئازىيىپ كەتكەن، پەقەت ئۇنىڭ تۇتقان ئورنىدىن بىر زامانلاردا چوڭ ئېقىن بولغانلىقىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن. سۆسەر ئاغزىغا ئىچكىرىلەپ 400 مېتىرچە كىرگەندە، ئوڭ تەرەپتە (ئېقىننىڭ شىمالىي لېۋىدە) «نوروز بۇلاق» دېگەن بۇلاق بار. «نوروز بۇلاق» نىڭ قارشى تەرىپى (ئېقىننىڭ جەنۇبىي لېۋى) بۇرۇن «ئازىخ تىكەن دارىسى (ئېقىنى)» دېيىلىدىكەن، ھازىر «ئاق تىكەن دارىسى» دېيىلىدىغان بوپتۇ. بۇ يەردىكى «ئازىخ تىكەن» بىلەن «ئاق تىكەن» ـــ ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىدە ئوخشاش بىرلا نەرسە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇششاق، قىزىل مېۋىسى بولىدىكەن، بۇ مېۋىنى ئېيىق يەيدىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئالمىنىڭ يۇرتى بولغان «ئازىخ» كەنتىنىڭ ئىسمى «ئازىخ تىكەن دارىسى ـــ ئېيىق تىكەن ئېقىنى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش خاتا بولمىسا كېرەك.

3

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسى 1956 ـ يىلى يوقلىمىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ تەزكىرە ئوپال تەۋەسىدە ئۆمەر دامولللام، قۇناخۇن خەلپىتىم قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ تالىپلىرى ئارىسىدا كۆپ قېتىم ئوقۇلغاچقا، قۇلاقتىن ـ قۇلاققا ئاڭلىنىپ، خەلقتە ياد بولۇپ كەتكەن. مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىزنى ئۇنىڭ

ئاساسىي مەزمۇنى بىلەن تەمىنلىدى.

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرىدىن بىز سۆزلەشكەن باۋۇدۇن قارى، ئوسمان قارى ۋە مۇھەممەت رېھىم شەيخلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى دېيىشىدۇ. باۋۇدۇن قارىنىڭ بوۋىسى تۇردى ھاجىم شەيخ تەرىپىدىن يېزىلغان «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» دىن مەلۇم بولۇشچە، بۇ دەۋردە خان جەمەتىنىڭ مازارلىرىغا خان تەرىپىدىن مەخسۇس شەيخ، جارۇپكەش (قەبرە سۈپۈرگۈچى) تەينىلىنىپ، بۇلار شۇ مازارنىڭ ۋەخپىلىرى بىلەن تەمىنلىنىپ تۇرغان، مۇنداق شەيخلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قالغان.

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىقىمۇ خۇددى شۇنداق. بۇ مازارنىڭ شەيخلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى «موللام بېغى» دەپ ئاتىلىدىغان كىچىك كەنتنىڭ ھەممە يېرى بۇ ئەۋلادقا مىراس ۋە «ئەۋلادى ۋەخف» ــ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالىدىغان ۋەخپە قىلىپ بېرىلگەن. 1947 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى باشقىلار تەرىپىدىن بىر مەزگىل تارتىۋېلىنغان شەيخلىقنى «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىغا قايتىدىن ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ئوپال مەھكىمەئى شەرئىيە تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمنامە بۇنىڭ دەلىلى. شۇنىڭدەك، باۋۇدۇن قارىنىڭ 7 ئاتىسىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىسمى ئاخىرىغا «شەيخ» سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ ئېيتىلىشىمۇ بۇلارنىڭ شۇ مىراس قالغان شەيخلىقنى داۋاملاشتۇرغۇچىلار ۋە ئەۋلادى ۋەخپىدىن بەھرىمەن بولۇپ كەلگۈچىلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

«ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ھەممىسلا «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ئەسلىي ئىسمى ــ مەۋلانا شەمسىددىن مەھمۇدىيە ئىبنى ھۈسەيىن دەيدۇ. مەۋلانا ئالىملىقىغا قارىتىلغان. شەمسىددىن ھۆرمەتلەش نۇقتىسىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان، مەھمۇدىيە مەزكۇر شەخسنىڭ ئۆز ئىسمى ۋە ئەخلاقلىقىغا قارىتىلغان، ھۈسەيىن

دادىسىنىڭ ئىسمى دەپ تەرىپلىشىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانلىرىغا «شەمسىد ـ دۆلەتنىڭ قۇياشى» دەپ نام بېرىلگەنلىكى بۇ يەردىكى «شەمسىددىن ـ دىننىڭ قۇياشى» دېگەن نام بىلەن سېلىشتۇرۇلسا، دەۋرىگە نىسبەتەن مەشھۇر ئالىم مەھمۇد كاشغەرىيگە بۇ ئۇنۋاننىڭ بېرىلىشىنىڭ تەبىئىلىكى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

«ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ: «موللام ئالىم كىشىكەن، تۆت ئەتراپقا ئىلىمنى شۇ تاراتقانىكەن؛ ئەرەب، پارس، تۈركى، رومانى... قاتارلىق 8 ~ 9 تىلنى بىلىدىكەن؛ ئىراق، ئىران تەرەپلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان، مۇدەررىس بولغانىكەن؛ ئەڭ ئاخىردا مەن يۈرتۇمغا قايتىسام، دەپ مۇشۇ يەرگە كېلىپ، مۇشۇ مازارنىڭ يېنىدىكى مەدرىسە (ھازىر بۇ مەدرىسەنىڭ تاملىرىنىڭ ئىزناسىلا قاپتۇ) دە مۇدەررىس بولغانىكەن؛ كېلىپ 8 يىلدىن كېيىن 97 يېشىدا ۋاپات بوپتۇ؛ ئىلىم بىلەن شۇغۇللانغان كىشى بولغاچقا، ئۇلۇغلاپ «ھەزرەت» دېيىلىدىكەن.» دېگەن رىۋايەتلىرى، ئومۇمەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ھاياتىغا نىسبەتەن مەنتىقىي جەھەتتىن ئۇيغۇن كېلىدىغان رىۋايەتلەر ھېسابلىنىدۇ.

4

«ھەزرىتى موللام تەزكىرىسى» دە گەرچە بەزى دىنىي ۋە ئەپسانىۋى تەركىبلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرى رېئاللىققا ئۇيغۇن دەپ قارايمىز. يەنى، بىز بۇ تەزكىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك جايلىرىدىن ئالىمنىڭ ئاتىسى، ئانىسى، ئۆزىنىڭ قايسى يول بىلەن سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ھازىرغىچە ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولمىغان ماتېرىياللارغا ئىگە بولدۇق. مەسىلەن، ئالىمنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىننىڭ بارسغان ھاكىمى بولغانلىقى (بۇ ئەھۋال بىزگە «دىۋان» دىن مەلۇم) تەزكىرىدە «ئەمىرى شەب» بولغان دېگەن مەزمۇن بىلەن مەلۇم. شۇنىڭدەك،

ئالىمنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە (ھازىر ئۇنىڭ مازىرى بۇبى رابىيە خېنىكەم) ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەقىللىق، ئوقۇمۇشلۇق قىز ئىكەنلىكى، تەزكىرىدە ھۇسەيىننىڭ شىكاردىن قايتىپ، بۇنى رابىيەنىڭ دادىسى خوجا سەيپىدىن بىلەن ئوي چولپان (بۇ مەھەللە ھازىرمۇ شۇنداق ئاتىلىدۇ) دىكى باغدا ئانار ئۈزۈپ يۈرگىنىدە، ئۇنىڭغا كۆزى چۈشكەنلىكى ۋە ئادەمنى كىرگۈزۈپ سۇ سوراتقاندا، بۇبى رابىيەنىڭ سۇ ئورنىغا ئانار سىقىپ بەرگەنلىكى، شۇ چاغدا ھۇسەيىننىڭ خەلقىقە ئانار سىلىقى سىلىپ، سۇ ئورنىغا ئانار ئىچىمەك بولىدىكەن، دېگەن ناتوغرا پىكرى بۇبى رابىيەگە ئايان بولۇپ، بۇ ھەقتە ھۇسەينگە تەنبىھ بەرگەنلىكى، ئاخىردا ھۇسەيىن ئوردىغا بېرىپ بۇبى رابىيەگە كىشى قويغاندا، بۇبى رابىيەنىڭ ھۇسەينگە: «نېمە ئىلىم ۋە ھۇنەر بىلىدىكەن؟» دەپ شەرت قويغانلىقى ۋە ھۇسەيىننىڭ بۇبى رابىيەگە ئۆيلىنىش ئۇچۇن ئىلىم - ھۇنەر ئۆگەنگەنلىكى قاتارلىق ۋەقەلىكلەر بىلەن بېرىلگەن.

بۇبى رابىيە ھۇسەيىن بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن ھەم ئۇنىڭ دۆلەت ئىشىنى تاشلاپ قويۇۋاتقانلىقىنى «بېشىڭىزدىكى تەۋەڭ سەلىيان بولۇپ، نان ئۆڭتۇرۇلۇپ كېتەي دەۋاتىدۇ» دېگەن ئىشارە بىلەن بىلدۈرىدۇ ۋە ھۇسەينگە ئىلىم - ھۇنەر ئۆگىنىش، خەلقنىڭ دەردى - ئەھۋالىغا يېتىش توغرىسىدا تەربىيە بېرىدۇ.

ھۇسەيىن خەلقنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۇن پۇقراچە ياسىنىپ، شەھەرنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، يامان ئادەملەرنىڭ دامىغا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە ئۇ يەردىن ئۆزى ئۆگەنگەن ھۇنەر تۈپەيلىدىن قۇتۇلۇپ چىقىدۇ.

بۇلار تۇرمۇش قۇرۇپ بىر يىلدىن كېيىن مەھمۇد تۇغۇلىدۇ. بۇبى رابىيە زېرەك، ئوقۇمۇشلۇق ئايال بولغاچقا، ھۇسەيىنمۇ ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ئاچچىق ساۋاقلار ئارقىلىق ئىلىم - ھۇنەرنىڭ قەدرىگە يەتكەچكە، بالىسى مەھمۇدنى كىچىكىدىن ئىلىم - ھۇنەرگە ھەۋەسكار قىلىپ تەربىيەلەيدۇ. مەھمۇد كىچىكىدە ئۆيدە، كېـ

يىن قەشقەردە ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ كاشغەرىي[1] قاتارلىق دەۋر-نىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرىدىن ئىلىم ئالىدۇ.

نېمىس تارىخچىسى پىرىتاك ئېيتقانىدەك، مىلادىيە 1058 - يىللىرى ئوردىدا قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەندە، بەختكە يارىشا ئامان قالغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قايسى يول بىلەن سىرتقا چىققانلىقى ھازىرغىچە روشەنلەشمىگەن مەسىلە ئىدى. بۇ رىۋايەتلەردە ئۇنى «مۇق يولى» (پامىردىكى «مۇغ قەلئەسى» ئارقىلىق ئۆتىدىغان يول. مۇغ ــ پارسچە «مۇرغ - قۇش» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان بولۇپ، «قۇش يولى» دېگەن بولىدۇ) بىلەن كەتتى، دېيىلگەن. بۇ پامىرنىڭ ئادەتتە كىشىلەر ئىنتايىن ئاز ماڭىدىغان، قۇشلارلا ئۆتەلەيدىغان ئۆتكىلى بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن كىشىلەرگە قەشقەردە ئالاھىدە پالانى مۇق، پۇستانى مۇق دەپ لەقەم بېرىلىدىكەن (بۇ يول ئوپال-نىڭ يېنىدىن ئۆتىدۇ.) ئوپال خەلقىنىڭ 1000 يىل مابەينىدە بۇ «مۇق يولى» نى ئەستىن چىقارماي كېلىشى ــ ئالىمنىڭ بۇ قىر-غىنچىلىقتىن قۇتۇلۇشىدا ئاساسلىق ئامىلىنىڭ شۇ يولدىن ماڭغان بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇنى تەستىقلايدىغان يەنە بىر رىۋايەت شۇكى، مەھمۇد كاشغە-رىي كەتكەندىن كېيىن، بۇبى رابىيە ئۇزاق كۈتىدۇ، بالىسى ئۇزۇن يىللارغىچە كەلمىگەندىن كېيىن، شۇ «مۇق يولى» غا قاراپ بالا-سىنى ئىزدەپ ماڭىدۇ، ئاخىرى بالىسىنىڭ يولىدا ۋاپات بولىدۇ (بۇبى رابىيەنىڭ مازىرى ھازىرقى ئوپالنىڭ غەربىي جەنۇب تەرە-پىدە، پامىرغا ئۆتىدىغان چوڭ يول بويىدىكى «كۆۋرۈك بېشى» دې-گەن يەردە).

---

① شەيخ ئىمام زايىد ھۇسەيىن بىن خەلەپ كاشغەرىي ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 456 - بەتكە قارالسۇن، بۇ زاتنىڭ مازىرى قەشقەر شەھىرىگە يېقىن قازىرىق دېگەن جايدا دېيىلمۇاتىدۇ.

5

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شەيخىلەرنىڭ رىۋايىتىچە مەھمۇد كاشغەرىي ئىراق، ئىران تەرەپلەردە ئۇزۇن يىللار ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە مۇدەررىسلىك قىلغان، ئەسەرلەر يازغان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئوپالغا قايتىپ كېلىپ، 8 يىل مۇدەررىسلىك قىلغان. ئاخىرىمىنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: «موللام ھەر نورۇز ئېيىدا ئۆز تالىپلىرى بىلەن ‹نورۇز بۇلاق› قا چىقىپ، نورۇزلۇق غەزەللەر يېزىپ بۇلاقتا تاشلىشىپ، سەيلى قىلىشىدىكەن، تالىپلارنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىملىرىمۇ شۇ يەردە ئۆتكۈزۈلىدىكەن». شۇنىڭدىن بۇيانقى ئاز كەم 1000 يىل داۋامىدا (تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە) قەشقەر ۋە يەكەن ئەتراپىدىكى ئۆلۈمالار «ھەزرىتى موللام» نى «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ تونۇشقان ۋە ئۆزلىرى يېتىشتۇرگەن تالىپلارغا ئوقۇش پۈتكۈزۈش ئۇنۋانى بېرىش مۇراسىمىنى مۇشۇ يەرگە كېلىپ «نورۇز بۇلاق» تا ئۆتكۈزۈپ، «ھەزرىتى موللام» غا دۇئا - تەكبىر قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئىجازەت ئېلىش ئادەت بولۇپ قالغان. شۇنداق قىلىمىسا، ئۇ تالىپنىڭ ئىلمى ئالغا باسمايدۇ، دەپ قارىلىدىكەن.

6

بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان» دا ئۆز يۇرتى توغرۇلۇق بەرگەن بايانلىرىغا، «ھەزرىتى موللام» شەيخىلرىنىڭ مازارىنىڭ ئىسمى «مەۋلانا شەمسىددىن مەھمۇد بىن ھۈسەيىن» دەپ بەرگەن ئاغزاكى مەلۇماتى، تەزكىرىدە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن بىن بىلەن ئانىسى بۇبى رابىيە ھەقىقىدىكى ۋەقەلىكىلەر؛ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «مۇق يولى» دىن چىقىپ كېتىپ، دۇنيانى سىياھەت قىلغانلىقى، كېيىن ئۆز يۇرتى ئوپالغا قايتقانلىقى ۋە 97 يېشىدا ۋاپات بولغانلىقى؛ بۇبى رابىيەنىڭ بالىسىنىڭ يولىغا قاراپ، شۇ

يولدا بالىسىنى ئىزدەپ كېتىۋېتىپ ۋاپات بولغانلىقى ۋە بۇ مازار-نىڭ ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغانلىقى قاتارلىق ھەممىلا ئا-دەمنىڭ ئاغزىدىن ئوخشاش چىقىدىغان، چىنلىققا ئۇيغۇن بولغان رىۋايەتلەرگە ئاساسەن مەھمۇد كاشغەرىي ياشانغىنىدا ئۆز ۋەتىنىگە قايتقان ۋە يۇرتى ئوپالدا ۋاپات بولغان دەپ قارىدۇق ھەم «ھەزرىتى موللام» مازىرى ئەملىيەتتە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىسى دېگەن خۇلاسىگە كەلدۇق.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادې-مىيەسى تىل تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىن: ئىبراھىم مۇتئى

مىرسۇلتان ئوسمانوف

بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشكە بىللە قاتناشقانلار:

قەشقەر مەدەنىي يادىكارلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش ـ باشقۇ-رۇش ئورنىدىن: مۇھەممەد زۇنۇن سىدىق

مۇھەممەد ئىمىن سايىت

قەشقەر مىللىي تېببابەتچىلىك كەسپىي بۆلۈمىدىن:

ئابدىرىشىت سابىت

قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن:

ئىسمايىل ئىبراھىم

1982 ـ يىلى، 30 ـ دېكابىر، قەشقەر

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھى توغرىسىدىكى تارىخىي ھۆججەتلەر*

ئابدۇرېھىم سابىت

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11- ئەسىردىكى بۈيۈك، مۇتەپەككۇر شائىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھى قەشقەر شەھىرىدىكى ئەسكى-سار قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان «پاينار»[1] يېزا تە-ۋەسىدىكى «ئالتۇنلۇق»[2]تا ئىكەنلىكى تارىختىن بۇيان ھەممىگە ئا-يان. بۇ قىل سىغمايدىغان ئەملىي پاكىت. ئەمما، يېقىنقى يىللار-دىن بۇيان بەزى كىشىلەر: «بۇ قەبرىگاھ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەمەس، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھىمىنىڭ ئىدى»، «يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلادىساغۇنلۇق بولغاندىن كېيىن، قەبرىگاھىمۇ بىلادىساغۇندا بولۇشى كېرەك.» دېگەن دەۋالاردا بولۇپ، جامائەتچە-لىك ئارىسىدا بەزى مۇجمەل قاراشلارنى شەكىللەندۈرۈپ قويدى.

قايتا ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەبرە-گاھىغا ئۇل قويۇشتىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يا-دىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، باشقۇرۇش ئورنى ئۇچ ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلىپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھىنىڭ

---

* ئابدۇرېھىم سابىت: «يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھى توغرىسىدىكى تارىخى ھۆججەتلەر»، «بۇلاق»، 1992- يىل 2- سان.

① ئەسلىي «پايى ئاب» («سۇنىڭ ئاخىرى») دېگەن سۆز بولۇپ، كىشىلەرنىڭ بۇ پارسچە سۆزگە ئېغىزى كەلمىگەنلىكتىن، ئۇلار يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «پاينار» قا ئۆزگەرتىۋالغان.

② ئىلگىرى بۇ جايىنىڭ ئىسمى «ئات بازىرى» بولۇپ، موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە «ئالتۇنلۇق» قا ئۆزگەرتىلگەن، چۈنكى، موڭغۇللار جەسەتنى «ئالتۇن» دەپ ئاتىغانلىقتىن، بۇ جايدىكى پادىشاھلار قەبرىستانلىقىغا «ئالتۇنلۇق» دەپ نام بەرگەن.

ئورنىغا دائىر بىرمۇنچە پاكىتلارنى توپلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدىكى مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنى ئەۋەتىپ، پاكىتلارنى دەللىلەش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى. ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلەر پاكىتنى تەكشۈرۈش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق تېپىلغان ھۆججەتلەرنىڭ ھەقىقىيلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

ھازىر قولىمىزدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھىجرىيە 410 -يىلى (مىلادىيە 1019 ــ1020 - يىللىرى) بىلادساغۇندا تۇغۇلۇپ، ھىجرىيە 478 - يىلى (مىلادىيە 1085 ــ 1086 - يىللىرى) قەشقەردە ۋاپات بولغانلىقى، جەستىنىڭ دەسلەپ قەشقەر شەھىرىنى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا كېسىپ ئۆتىدىغان تۇمەن دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى دۆلەتباغ يېزىسىغا قاراشلىق «بارىگاھ» دېگەن جايغا دەپنە قىلىنغانلىقى، ھىجرىيە 514 - يىلى (مىلادىيە 1120 ــ1121 - يىللىرى) ئۇ جايدىن ھازىرقى «ئالتۇنلۇق» قا يۆتكەپ دەپنە قىلىنغانلىقى توغرىسىدا خىلى كۆپ پاكىتلار ساقلانماقتا. مەن ھازىرچە بۇ پاكىتلاردىن 19 - ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان ئىككى پارچە ھۆججەتنى جامائەتچىلىككە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

بىرىنچى ھۆججەت «بەھرۇل - ئەنساب» («نەسەپ دەرياسى») ناملىق ئەسەر بولۇپ، بۇنى 19 - ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى تۇزگەن، بىراق، سەبۇرنىڭ ئۆمرى «بەھرۇل - ئەنساب» نى ئاخىرلاشتۇرۇشقا يار بەرمىگەنلىكتىن، شاگىرتى قازى مۇھەممەد سايىم سوفىئاللا يارىغا ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشنى تاپشۇرغان ھەمدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋاپات بولغان يىللىرىنى، قەبرىگاھ ئورنىنى شۇ ئەسىرگە كىرگۈزۈپ قويۇشنى ۋەسىيەت قىلغان. قازى مۇھەممەد سايىم سوفىئاللايارى ئۇستازى سەبۇرنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن «بەھرۇل - ئەنساب» نىڭ ئاخىرىسىنىڭ سول بۇرجىكىگە: «ئەز ھەزرەتى يۈسۈپ

خاس هاجىپ دەرسىنە چەھارسەد ھەفتاد ھەشت ھىجرىيە ۋەفات شۇدە. قەبرى شىمالىي كۇچنە ھىسار زەمىنى فايى ئاب مەدفۇن شۇدەست. سوڭرە يۈسۈپ قادىرخان، يۈسۈپ قىدىرخان مەزكۇر دو - تەن قەبرى يۈسۈپ خاس هاجىپ راپەيۋەند دەفن شۇدەست، ئامىن. مىن شەيخى دۇئاگۇي مۇھەممەد سائىم سۇفى ئاللايارى سۇبھۇ شام، بەلكى ئەلەدداۋام مەزارى مەزكۇر سېھتەن بۇزۇرۇكۋار رۇھى پۇرفۇ - تۇھ دۇئايى قۇرئان مىكۇنەم»،[1] دەپ يېزىپ، يۈسۈپ خاس هاجىپ - نىڭ ۋاپاتىنىڭ ھىجرىيە 478 - يىلى ئىكەنلىكىنى، قەبرىگاھىنىڭ شىمالىي كوھنە ھىساردىكى «فايى ئاب»تا ئىكەنلىكىنى، بۇ قەبرە - گاھتا يەنە يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىمىنىڭ ۋە يۈسۈپ قە - دىرخان ئىسىملىك شاھزادىنىڭ مازىرىنىڭ بارلىقىنىمۇ ئىزاھلە - غان. تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، يۈسۈپ قەدىرخان مىلادىيە 1040 - يىللىرى غەربىي قاراخانىيلار زېمىنىدىن شەرقىي قاراخا - نىيلار زېمىنىغا قېچىپ كەلگەن يۈسۈپ ئىبنى ئەلى ئىسىملىك شاھزادە ئىكەن. قازى مۇھەممەد سايىم سوفى ئاللايارى «بەھرۇل - ئەنساب»نىڭ ئاخىرقى بېتىنىڭ تۆۋەنكى ئوڭ بۇرجىكىگە: «ئەز ھەزرەتى ساھىب قەلەم ئۇستازىم موللا مىر ھۇسەين سەبۇرى ۋە مەزكۇر «بەھرۇل - ئەنساب»نىڭ تەمامىغە يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ قەبرى شەرىپلىرى شىمالىي كۇھنە ھىساردۇر. مەزافئى فايى ئابتا مەدفۇن ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلىپ، يېزىپ تاماملاشنى پەقىرگە تەۋسىيە قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇستازىم مەرھۇم موللا مىر ھۇسەين سەبۇرىنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ دەپنىگا - ھىنى بۇ «بەھرۇل - ئەنساب»قا كىرگۈزۈپ، جەمائە مۇسۇلمان،

① تەرجىمىسى: «يۈسۈپ خاس هاجىپ ھىجرىيە (470 - مىلادىيە) 1086 — 1085 - يىلى ۋاپات بولغان. قەبرى شىمالىي كونا ھىسا (ئەسكىھسار) دىكى «پاينار» دېگەن جايدا كېيىنچە يۈسۈپ قادىرخان، يۈسۈپ قىدىرخاندىن ئىبارەت ئىككى كىشىنىڭ جەسىتىمۇ يۈسۈپ خاس هاجىپ بىلەر بىر قەبرىگە دەپنە قىلىنغان. مەن دۇئاگۇي شەيخ مۇھەممەد سايىم سوفى ئاللا يارى كېچە-كۈندۈز، بەلكى ھەمىشە مەزكۇر مازاردىكى ئۇچ تەن بۇزرۇكۋارنىڭ مۇقەددەس روھلىرىغا قۇرئان ئوقۇپ، دۇئا قىلىمەن.»

ئەۋلادى تۇرك خەلقلەرنغە يادىكار قىلدىم. قازى مۇھەممەد سايىم سۇفى ئاللا يارى» دەپ يېزىپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتىنى، قەبرىگاھىنىڭ ئورنىنى، كىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، نېمە سەۋەبتىن بۇ «بەھرۇل ـ ئەنساب»قا كىرگۈزۈپ قويغانلىقىنى ئەسكەرتكەن ھەمدە ئۆزىنىڭ قازىلىق مۇھۇرىنى باسقان.

ئۇزۇنلۇقى 20.8 مېتىر، كەڭلىكى 26 سانتىمېتىر كېلىدىغان بۇ «بەھرۇل ـ ئەنساب»نى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە قوغان يېزىسىنىڭ ئاياقچىلا كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق ئۆلىما ۋە شائىر ئابدۇرېھىم ھاجىم (1897 ــ 1845 ـ يىللار) ساقلاپ كەلگەن. ئابدۇرېھىم ھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن بۇ «بەھرۇل ـ ئەنساب» مەرىپەت سۆيەر ئوغلى مۇھەممەت ئىمىن قارىمغا مىراس قالغان. 1965 ـ يىللاردا بۇ «بەھرۇل ـ ئەنساب» مۇھەممەت ئىمىن قارىمنىڭ قولىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا ياشىغان تارىخچى ئالىم، تالانتلىق شائىر ئىمىر ھەسەن قارى ھاجىم (1900 ــ 1985 ـ يىللار) نىڭ قولىغا ئۆتكەن. مەھرۇم ئىمىر ھەسەن قازى ھاجىم 1985 ـ يىلى بۇ «بەھرۇل ـ ئەنساب» نى ئاۋۇال قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، باشقۇرۇش ئورنىغا، كېيىن شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىگە تەقدىم قىلغان. بۇ «بەھرۇل ـ ئەنساب» ھازىر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ماتېرىيال بۆلۈمىدە ساقلانماقتا.

ئىككىنچى ھۆججەت «قەلەمىي قۇرئان»[1] بولۇپ، خوتەندىن تېپىلغان. بۇ قۇرئاننى خوتەنلىك بىر يارى بۇرادەر ئىمىر ھەسەن قازى ھاجىمغا ھەدىيە قىلغان. ئىمىر ھەسەن قازى ھاجىم بۇ قۇر-

① «قەلەمىي قۇرئان» ــكىتابنى تىزىمغا ئېلىش جەريانىدا قويۇلغان ئىسىم بولۇپ، ئەسلىي قۇرئاندا بۇ ئىسىم مەۋجۇت ئەمەس. قۇرئان قولدا، قومۇش قەلەمدە خەتنىڭ يېپىك قەغەزگە خۇشخەت قىلىپ يېزىلغانلىقتىن، تىزىمغا ئالغۇچىلار شۇنداق دەپ نام قويغان بولسا كېرەك.

ئاننى 1984 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى-نى مۇھاپىزەت قىلىش، باشقۇرۇش ئورنىغا تەقدىم قىلغان.

قۇرئان 726 بەت بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 34 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 6 سانتىمېتىر، ھەر بېتىدە 13 قۇردىن خەت بار. قۇرئاننىڭ تاش مۇقاۋىسى بىلەن باشتىكى ئىككى بېتى يوقالغان. قۇرئاننى ساقلىغۇچى تاش مۇقاۋىسىنى ھازىرقى زامان رەختىنى ئىشلىتىپ قاتتىق قەغەز بىلەن مۇقاۋىلاپ قويغاندىن باشقا، ئىچ بېتىگە: «قۇرئاننى بىتەرەت قولغا ئالساق گۇناھكار بولىمىز» دېگەن خەتنى ۋە يوقالغان ئىككى بەت ئورنىغا: «سۇرە فاتىھە» بىلەن «سۇرە ئەلىف، لام، مىم» نى خۇشخەت قىلىپ يېزىپ، تولۇقلاپ قويغان. قۇرئاننىڭ ئاخىرىدا يەنە ئەسلىي كۆچۈرگۈچى كاتىپ تەرىپىدىن يېزىپ قويۇلغان «ئەللاھۇمە ئەنفەئنا» دېگەن دۇئا بار.

بۇ قۇرئان ئەسلىدە 1830 - يىلىدىن 1848 - يىلىغىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەشقەرگە ھېكمىبەگلىككە ئەۋەتىلگەن زوھۇرىددىن ھېكمىنىڭ دىۋانىدىكى كىتاب بولۇپ، بۇ كىتابنى زوھۇرىددىن ھېكمىبەگ يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىغا چىقىپ، ئون بىر كۈن ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ، ئىستىغپار ئېيتىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ تاشقىرىقى شەھەر سېپىلىنى سوقسا خەيرلىك بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى خۇش خەۋەر بېشارىتىنى ئېلىپ كەلگەن شۇ زامانىنىڭ مەشھۇر مۆتىۋەر ئۆلىمالىرىدىن نېمەتۇللا كاشغەرىي[1] غە تەقدىم قىلغان. زوھۇرىددىن ھېكمىبەگ نېمەتۇللا كاشغەرىينى بۇ ئىشقا ئۆزى بۇيرىغان. بۇ ھەدىيەدىن ئىنتايىن سۆيۈنۈپ كەتكەن

① نېمەتۇللا كاشغەرى 19 - ئەسىردە قەشقەردە ئۆتكەن مەشھۇر مەرىپەتچىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ 1846 - يىلى ۋاپات بولغان. ئاپاق خوجام مازىرىغا باردىغان كونا يولدىكى ھارۋا توختايدىغان جاي نېمەتۇللا كاشغەرىنىڭ نامى بىلەن «نەمتىم» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ جايدىن 50 قەدەم يۇقىرىدا بۇ كىشىنىڭ رەڭلىك كاھىشلىق چوڭ گۈمبەز ئىچىگە ئېلىنغان قەبرىسى بار ئىدى، بۇ قەبرە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا چېقىۋېتىلگەن.

نېمەتۇللا كاشغەرىي بۇ ئىشنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە قۇرئاننىڭ 723 ـ بېتىنىڭ ھاشىيەسىگە (چەت چۆرىسىدىكى بىكار جايغا) تۆۋەندىكىلەرنى يېزىپ قويغان: «بۇ سۈرەتنى ۋاقىمئە تەھرىر ئولدۇرۇكتىم، ھەزرەتى ۋاڭ زوھۇرىدىن ھاكىم ئالىيلىرى فەقىر دەرۋىش كەمتەرنى كاشغەر قەلئەسىنىڭ تەئمىراتى ئۈچۈن نەھس ـ سەئىد لىككە بىر ئىستىخارە رۇئياغە تەكلىپ قىلغانلىقىدىن، مەن ھەزرەتى پادىشاھ ساھىب قەلەم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازار قەبرى مۇنەۋەررۇكلەرنگە چىقىپ، ئون بىر كۈن ئېتىكاپ ئىستىغپار قىلدىم. كاشغەر قەلئەسىنىڭ تەئمىراتىنىڭ سەئدنەھسلىكىگە ئىستىغپار رۇئيا بېشارەت بولدى ۋە قەلئەنىڭ تەئمىراتىنىڭ ياخشى ئاقىبەتىگە رۇخسەت بولدى. بۇ رۇئيانى ھەزرەتى ھاكىم ئالىيلارىغە بەيان قىلدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەزرەتى ھاكىم دىۋانە شاھانەدىن بۇ كەلام شەرىفنى فەقىرغا ھەدىيە، ئىنئام قىلدى، رەھمەت، فەقىر ساھىب دۇئا نېمەتۇللا كاشغەرىي مۇھۇرۇمنى باستىم. 1253 ـ ھىجرى»

تامغا (مۇھۇر) ھىجرىيە 1238 ـ يىلى (مىلادىيە 1823 ـــ 1822 ـ يىللىرى) ئويۇلغان. تامغىدىكى خەت «نېمەتۇللا بىن سەيدىددىن» دۇر.

مانا بۇ ئىككى پارچە ھۆججەت يالغۇز يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ ئورنىنى، ۋاپات بولغان ۋاقتىنى ئىسپاتلايدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال.

ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىناكارلىقى*

ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرى (XIئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن XIIئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمغىچە) دە ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، يەنى دىنىي ئېتقاد يېڭىلاندى. دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرى ئىلگىرىكىدىن كۆپ يۈكسەلدى. مانا شۇنداق ئوبيېكتىپ شارائىتتا تۇرالغۇ ئاممىۋى قۇرۇلۇشلار، شۇنداقلا قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرى جايلاش-قان ئوردا - قەسىرلەر، بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە زامان ۋە ما-كانغا خاس ئۇسلۇب بىلەن تەرەققىي قىلىپ پۈتكۈل سۇلالە شەھەر-لىرىدە ئۆزگىچە «شەھەر مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلدى. تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلاردىن بىلىشىمىزچە، ئەينى دەۋرلەردە تامچىلىق، كاھىشچىلىق قىلغان بولۇپ، شەھەرلەر خىشتىن ۋە گۈللۈك خىشلاردىن ياسالغان، كاھىش بىلەن پىزەلگەن ئوردا - خا-نىغا، مەدرىسە، مەسچىت، ساراي ، رەستە ۋە رەتلىك كوچىلاردىن تەركىب تاپقاندى. دېرىزىلەرگە ئەينەك قويۇپ ئۆي ئىچىنىڭ يو-رۇقلۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىناكارلىق ئىشلىرىدا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر يېڭىلىق ئىدى .

---

* ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىناكارلىقى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى تەتقىقاتى»، 1994 - يىلى 4 - سان.

تۇرالغۇ

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەرگە خاس يۆتكەپ يۈرۈشكە ئەپلىك، قۇرۇلمىسى ئاددىي ۋە كىچىك ئۆيلىرى خىش ۋە كېسەك سوقما تاملىرى تۈز ۋە ئەگمە تورۇسلۇق ئۆيلەرگە ئورۇن بوشىتىپ، ئۇلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرمۇشىغا ماسلاشتۇرۇلغانىدى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ خاتىرىلىشىچە، ئەينى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى ھويلا - باغ، كۆكتاتلىق، گۈللۈك، قوتان، دەرۋازا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپاتتى. ئۆيلەرنىڭ ئالدى كۈن پېتىشقا قارايدىغان بولۇپ، ھەممىلا ئائىلىنىڭ «قاپقا» (دەرۋازا) سى بولاتتى. قوي ۋە باشقا ھايۋانلارنى سولاش ئۈچۈن سوقما تام ۋە چۈشەك - بادرىلاردىن ياسالغان قوتانلار بار ئىدى. ھويلىدا يەنە ئۈستى يېپىلىپ ئاستىغا سۇپا چىقىرىلغان «سۈكە» دەپ ئاتىلىدىغان قوشۇمچە ئىمارەت ۋە بالىخانا قاتارلىقلارمۇ بولۇپ ئۇلار كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ياسالغانىدى. ئۆينىڭ ئىچكى قىسمىمۇ مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بىر تەرىپىگە مەخسۇس «ئوچاقلىق يەر»، بىر تەرىپىگە «كۆتۈرمە سۇپا» چىقىرىلىپ سۇپا ئۈستىگە كىگىز - گىلەم سېلىنغان، تامنى ئويۇش ئارقىلىق «مەرەپ، لىمتاق» ياسىلىپ، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە ۋە باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرى قويىدىغان تەكچە - مېھرابلىق ئۆيلەر ئايرىم ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۆيلەرنىڭ يورۇتۇش ئەسلىھەلىرى ئاساسەن «تۆشۈك» ۋە پەنجىرە - روجەكلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلغان كېيىنكى دەۋرلەردە بولسا ئەينەكلىك دېرىزىلەر مەيدانغا كەلدى.

بۇ دەۋردە يەنە ئاھالىلەرنىڭ ئىشىك ئالدى ۋە كوچىلارنى پاكىز تۇتۇشى، يوللارنىڭ ئۆتكەن - كەچكەنلەرنىڭ مېڭىشىغا توسقۇن

بولمىغۇدەك دەرىجىدە ئازادە بولۇشى دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ۋە بۇ ئىشلارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئەمەلدار - «مۇھتەسسىپ» لەر تەيىنلەنگەنىدى .

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۇرالغۇلارنىڭ ئۆزگىلەرنى ئەگمىلىك (گۈمبەزسىمان) يېپىشى - ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەكلىماكانىنى چۆرىدىگەن بوستانلىقلارنىڭ قۇرغاق، يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق ھاۋا كىلىماتىدىن مۇداپىئەلىنىش مەقسىتىدە ئىجاد قىلغان ئۇنۇملۇك ۋاستىلىرىدىن بىرى بولغان بولسا، تەكچە - مەرەپلەر ئىسلامىيەتنىڭ بۇرۇنقى بۇددىزم ئەقىدىسىگە ئاساسەن بۇت قويۇش مەقسىتىدە تامالارنى ئويۇپ ياسىغان ئۆي ئىچىنى سەرەمجانلاشتۇرۇش ۋاسىتىلىرىدىن بىرى ئىدى .

جامائەت (ئاممىۋى) قۇرۇلۇشلىرى

قاراخانىيلار تارىخىدىكى ئەڭ دەسلەپكى مەسچىتنى سۇتۇق بۇغراخان قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن، ئارتۇچ دېگەن جايغا سالىدۇرغان. ئۇ مىلادىيە 955- يىلى ۋاپات بولغاندىمۇ مۇشۇ مەسچىت يېنىدا دەپنە قىلىنغان، ئىسلام دىنى ئېتىقادىدىكى قاراخانىيلار جامائىتىنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرى ئاساسەن مەسچىتلەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغاچقا، سۇلالىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مەسچىت بىنا قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن.

كۆپلىگەن تارىخىي ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشچە، قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بۇرۇنقى بۇتخانىلارنىڭ ئورنىغا خانىقا ۋە مەكتەپلەر سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى تاكى تاغقا تۇتاشقىچە تۇرار جاي ئىدى. بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقانلار تاغقا چىقىپ مەشھەت يېزىسىدىكى ئالتۇن مۇنارلىق بۇغراخانلار قەبرىستانلىقىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى تاماشا قىلاتتى. ھازىرقى قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ ئورنىدىمۇ «تۇمەن» ناملىق

بىر چوڭ سەيلىگاھ بولۇپ، بۇ جاي دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ سەيلىگاھى ئىدى. شۇنداقلا چەت ئەل ئەلچىلىرى چۈشىدىغان چوڭ ساراي، مەسچىتلەرمۇ مۇشۇ جايدا ئىدى . قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي دەپنە قىلىنغان ھەزرىتى موللام مازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدە «سۇلتانباغ» (خان بېغى)، تەكىيەگاھ (ئەلچىلەرنى كۈتىدىغان مېھمانخانا) ۋە «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەدرىسە بولغان .

قاراخانىيلار دەۋرىدە كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدىغان جايلارنىڭ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ بىرى مەدرىسەلەر ئىدى. ئاتاقلىق مەدرىسە بىنالىرى، مەيلى كىچىكرەك مەدرىسە بىنالىرى بولسۇن ناھايىتى مول نەقىشلەر ۋە بېزەك - كۆرۈنۈشلەر بىلەن پەردازلىناتتى. تام-لىرى پىششىق خىشتىن قويۇرۇلۇپ، گۈمبەزلىرى رەڭلىك كاھىشلار بىلەن بېزىلەتتى. دېرىزىلىرىگە ئەينەك قويۇلاتتى. ئادەتتە چوڭ مەدرىسەلەردە نۇرغۇن تالىپ سىغىدىغان دەرسخانىلار، ئىشخانىلار، ياتاق ئۆيلەر، سەراپ - ھاممام، ئاشخانا ۋە ئاممىۋى ھاجەتخانىلار بولغانىدى. ئەينى دەۋرلەردە باغدادتا نىزامۇ مۇلۇك (1018-1092) تەرىپىدىن «نىزامىيە مەدرىسەسى»، قەشقەردە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەرىپىدىن «ساجىيە مەدرىسەسى» ۋە «ھەمدىيە مەدرىسەسى»، «مەھمۇدىيە مەدرىسەسى» قاتارلىق مەدرىسەلەرمۇ قۇرۇلغان. بۇ مەدرىسەلەر ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئالىم، شائىرلارنىڭ ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مەركەزلىرىگە ئايلانغان. شۇڭا جامال قارىشى شۇ دەۋردىكى قەشقەرنى «ئىسلام دىيارى، ئەزىزلەر يۇرتى، مەشھۇر زاتلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى، ئېسىلزادە ئەمىرلەرنىڭ ماكانى، ئۇلۇغ ئالىملار تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شەھەر» دەپ يازغان .

قاراخانىيلار دەۋرىدە شەرق، غەرب سودىگەرلىرى يىپەك يولىنى بويلاپ بۇ سۇلالىنىڭ شەھەر - بازارلىرىدىن ئۆتكەچكە، قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى شەھەرلەردە چوڭ - چوڭ سودا كارۋانلىرى چۈ-

شىدىغان سارايلار ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىدىغان زور كۆلەملىك رەستىلەر ياسالغانىدى. تامغاچ ئىبراھىمخان دەۋرىدە بىنا قىلىنغان «سەمەرقەند ساربىيى»، «ئاق كۆتەل ساربىيى»، «تۇرغان مەلىكە ساربىيى»، «بۇخارا ساربىيى»، «جاپپار ساربىيى» قاتارلىق ساراي - رەستىلەر بۇلارنىڭ پەقەت بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت.

شەھەر قۇرۇلۇشى

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىسلام غازاتچىلىرى بىلەن بۇددىستلار ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق جەڭلەر سەۋەبىدىن ۋەيران بولغان بەزى شەھەرلەر تاشلىنىپ قېلىپ خارابلىككە ئايلانغان بولسىمۇ، بىر قىسىم شەھەرلەر يەنىلا ئىسلام دىنى تەرەققىياتىنى رونىق تاپقۇزۇش ئۈچۈن، مەسچىت قاتارلىق دىنىي قۇرۇلۇشلار كۆپلەپ سېلىنغان، بۇ دەۋردە شەھەر قۇرۇلۇشى ئىسلام دىنى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ماس هالدا تەرەققىي قىلغان. سۇلالە تەۋەسىدە قەدىمىي ۋە يېڭى شەھەرلەردىن ئوردۇكەنت (قەشقەر)، بالاساغۇن، ياركەنت (يەكەن)، ئودۇن (خوتەن)، ئاقسۇ قاتارلىق چوڭ شەھەرلەر بار ئىدى. قەشقەر بىلەن بالاساغۇن شەھىرىنىڭ دائىرىسى ناهايىتى چوڭ ئىدى. يازما مەنبەلەرگە قارىغاندا، قاراخانىيلار دەۋرىدە شەھەرلەر ئوردۇ (ئوردا)، كەنت ۋە بالىق دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان بولۇپ، بۇ نامىلار بىلەن ئاتالغان شەھەرلەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، تارىخىي جەھەتتىكى ئورنى ئوخشاش بولمىغان. يەنى ئوردۇ (ئوردا) دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرلەر مەخسۇس خانلار تۇرىدىغان پايتەخت شەھەرگە قارىتىلغانىدى. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ هەقتە «ئوردۇ، خان شەھىرى، بۇنىڭدىن ئېلىپ خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەرى ئوردۇ كەنت دېيىلىدۇ» دەپ يازغان. بۇ دەۋردە قاراخانىيلارنىڭ شىمالىي پايتەختى بولغان بالاساغۇن شەھىرىمۇ «قۇز شىمال ئوردۇ» دەپ ئاتالغان.

كەنت ـ ئۇيغۇرلارغا سوغداقلاردىن كىرگەن ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇيغۇرلار قەدىمدە بۇ سۆزنى شەھەر مەنىسىدە قوللانغان. ئوغۇزلار بولسا «يېزا» دېگەن مەنىدە قوللىناتتى، مەھمۇد كاشغەرىي «كەنت» نى «كەنت ـ شەھەر. شۇنىڭدىن ئېلىپ قەشقەر ئوردۇ كەنت دېيىلىدۇ. بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەزكەز دېگەنلىك بولىدۇ» ئىزاھلايدۇ. قاراخانىيلار زامانىسىدا شەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىق ۋە باغلارنىڭ «كەنت كۆكى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى؛ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «بۇ شەھەر (ئوردۇكەنت) نىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغاڭلىقتىن، ئافراسىياب شۇ يەردە تۇرغان» دەپ قەيت قىلىشى ۋە ئۆزكەنت (ئۇزكەنت)، چىمكەنت، ياركەنت دېگەن قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت يەر ناملىرىنىڭ مەنىسىدىن قارىغاندا، كەنت ـ مەنزىرىسى گۈزەل، تەبىئىي ئورمان بىلەن قاپلانغان ھاۋالىق شەھەرلەرگە قارىتىلغان بولۇشى مۇمكىن.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلگىرىكى زامانلارغا ئوخشاشلا شەھەرلەر سېپىل بىلەن قورشىلىپ، دېھقان، چارۋىچى ۋە چەت ئەللىك ئەلچى سودىگەرلەر بىلەن بولغان ئالاقە ئىشلىرى شەھەر دەرۋازىلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان. ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولۇشچە، قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت چوڭ شەھەرلەر تۆت دەرۋازا بار.

«تۇركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشچە، شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن شەھەر سېپىلى ئۈستىگە نۆكەك ياسىلىدىغانلىقى، بۇنداق سېپىللارنىڭ «نۆكەكلىك تام» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، «تام» سۆزى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا سېپىل، قەلئە ۋە تام مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى، بۇ نۆكەكلەرنىڭ شەھەر سىرتىدىكى تاغ ياكى دۆڭلۈكلەرگە ياسالغان «قارغۇي» ياكى «قارىغۇ» دەپ ئاتىلىدىغان قۇرۇلۇشلار بىلەن ئوت يېقىش ياكى ئىس قويۇش ئۈسۈلى ئارقىلىق خەۋەرلىشىدىغانلىقى مەلۇم.

ئاپاق خوجا مازىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا*

مۇھەممەد سالىھ

قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا شەھەردىن 4 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايدا ئاپاق خوجا دەپ ئاتالغان ھېدايىتۇللا خوجىنىڭ يېشىل گۈمبەزلىك، سەلتەنەتلىك مازىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ مازار ئۇيغۇرچىدا ئاپاق خوجا مازىرى، ھەزرىتى مازىرى دەپ ئاتالسا، خەنزۇچىدا شياڭفېي (ئىپارخان) قەبرىسى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر.

بۇ مازار شىنجاڭ تارىخىدا نۇرغۇن سىياسىي ۋەقەلەرنىڭ، دىنىي ھەربىكەتلەرنىڭ باش سەۋەبچىسى بولغان ۋە مەخدۇم ئەزەم (خوجا ئەھمەت كاسانى) ئەۋلادى دەپ ئاتالغان خوجىلارنىڭ قەبرىگاھى بولۇش سۈپىتى بىلەن 300 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت مابەينىدە كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى جەلپ قىلىپ كەلمەكتە. ئاپاق خوجا مازىرى ئىلگىرىكى چاغلاردا يىلىغا يۇز مىڭلىغان يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان كاتتا زىيارەتگاھى بولۇپ كەلگەن بولسا، ئەمدى ئېلىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن بولۇپ يىلىغا ئون مىڭلىغان ئادەم زىيارەت ۋە ئېكسكۇرسىيە قىلىپ كېتىدىغان مۇھىم مەدەنىي يادىكارلىق ۋە ئۇيغۇر بىناكارلىق، نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ ئۈلگىسى سۈپىتىدە مۇھاپىزەت قىلىنماقتا. ئاپاق خوجا مازىرى مەيلى ئۆزىنىڭ مازار پەرەسلىكتىكى دىنىي ئورنى جەھەتـ

---

* مۇھەممەد سالىھ «ئاپاق خوجا مازىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1985 - يىلى 3 - سان.

تىن بولسۇن، مەيلى نەپس سەنئەتلىك گۈزەل قۇرۇلۇشى جەھەتتىن بولسۇن، ئېلىمىز بويىچە ئەڭ ئاتاقلىق مازار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ داڭدار مازارلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مازارنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا مۇنداق چوڭ شۆھرەت قازىنىشى ۋە زور تەسىرگە ئىگە بولۇشى ئۇنىڭ ئاپاق خوجىغا مەنسۇپ بولغانلىقى ۋە ئاپاق خوجىنىڭ تارىخىتىكى ئىجتىمائىي ئورنى ۋە دىنىي نوپۇزى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئاپاق خوجىنىڭ تەسىرى ۋە نوپۇزىنىڭ مۇنداق يۇقىرى بولۇشى ئۇنىڭ تارىختا ئوينىغان رولى ۋە مەشھۇر تارىخىي شەخس بولغانلىقىدىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ ئەينى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ئەڭ بازار تاپقان خوجىلىق ۋە ئىشانلىقتىن ئىبارەت ئىككى ئەڭگۈشتەرگە ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىدى. بۇ مازار ئاپاق خوجا نامى بىلەن شۆھرەت قازانغان بولسىمۇ، دەسلەپتە ئاپاق خوجىنىڭ ئاتىسى مۇھەممەت يۈسۈپ خوجىدىن باشلىنىدۇ.

مۇھەممەت يۈسۈپ خوجا بولسا مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى (مۇھەممەت ئىمىن) ئىشان كالانىنىڭ ئوغلى ئىدى. سەمەرقەنتنىڭ دەھبىد دېگەن يېرىدە مەخدۇم ئەزەم بىلەن ئىشان كالان ئۇچۇن مۇرىتلىرى تەرىپىدىن مازار تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سوپى مۇخلىسلىرى ئۇچۇن بۇ مازار مەنىۋى يۆلەنچۈك ۋە روھىي تىرەك بولغانىدى. مۇھەممەت يۈسۈپ خوجا ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ دەھبىد تىكى مازىرىنىڭ خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ نوپۇزىنى تىكلەشتە، كېشىلەرنى خوجىلارغا بېقىندۇرۇشتا قانچىلىك زور رول ئوينىغانلىقىنى سەمەرقەنتتىكى ۋاقتىدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنىدى. يۈسۈپ خوجا شىنجاڭغا قەدەم باسقاندىن كېيىن، تەسىرىنى كېڭەيتىش بىلەن ئۆز تەرىقىتىنىڭ بۇ دىيارلاردا راۋاج تاپىدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ دەھبىدتىكى مازىرىنى ئۇلۇغ قىلىپ، قەشقەردە ئۆزى ئۇچۇن مازار تىكلىمەكچى بولدى. ئۇ

نىڭ بۇنداق قارارغا كېلىشىگە يۇقىرىقى سەۋەبتىن تاشقىرى، يەنە بىر سەۋەب، ئۇنىڭ رەقىبى بولغان خوجا ئىسھاق ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن يەكەندە مازار بەرپا قىلغانلىقى ئىدى.

ئىشان كالان بىلەن ئىسھاق خوجا ئەۋلادلىرى شىنجاڭ رايونىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۆزئارا جىددىي رىقابەتلىشىشكە ۋە بىر - بىرىگە سۇيىقەست ئىشلىتىشكە كىرىشتى. بىر ئامال قىلىپ قارشى تەرەپنى بېسىپ چۈشۈشكە، قارشى تەرەپنىڭ ئابرۇيىنى چۈشۈرۈپ ئۆزىنىڭ ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ھەرىكەتلەندى. ئۇلارنىڭ كۈرىشى بەزىدە مازارنى دەۋر قىلدى، نەتىجىدە مازار ياساش ۋە مازار پەرەسلىك ئەۋج ئېلىپ كەتتى. مانا مۇشۇنداق شارائىت ئاستىدا، ھەزرەت مازىرى مەيدانغا كەلدى، مۇھەممەت يۈسۈپ خوجا ئۆلۈش ئالدىدا ئۆزى ئۈچۈن كەلگۈسىدە تىكلەنگۈسى مازارنىڭ ئورنىنى بەلگىلەپ بەردى، مازارنىڭ ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىنى ھەم ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئۇ مۇنداق ۋەسىيەت قىلدى: «جانابى رەسۇلىللا ۋە پۇتۇن خوجىلار، يار مۇھەممەت باي بىزگە نەزىر قىلىپ بەرگەن يەرنى بىزنىڭ دەپنە قىلىنىدىغان يېرىمىز قىلىپ بەلگىلىدى. بىزنىڭ پاك قەبرىمىز شۇ يەردە بولىدۇ. يار مۇھەممەت بۇرۇن نەزىر قىلىپ بەرگەن يەر ئەتراپىدىن يەنە 10 پەرسەخ (بىر پەرسەخ 6 كىلومېتىر ئەتراپىدا) يەرنى قوشۇپ بەردى. مۇرتلىرىمدىن مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغانلار قىيامەت كۈنى مېنىڭ مۇخلىسلىرىم قاتارىدا ئورۇن ئېلىپ، مەھشەرگاھقا ھازىر بولغۇسى.»[1]

مۇھەممەت يۈسۈپ خوجىنىڭ يار مۇھەممەت باي ئىسىملىك بىر سوپىسى ئۇنىڭغا بۇ زېمىننى نەزىر قىلىپ بېرىشۇەتكەنىدى. مۇھەممەت يۈسۈپ خوجا (تۆۋەندە قىسقارتىپ يۈسۈپ خوجا دەيمىز) نىڭ يۇقىرىقى ۋەسىيىتى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇنداق بىرقانچە مۇھىم نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ:① يۈسۈپ خوجىنىڭ ھەزرەتتە دەپنە قىلىنىشىنى پەيغەمبەر ۋە خوجىلار بەلگىلەپ بەردى دېگەن گەپ بۇ قەبرە ئاددىي قەبرە ئەمەس، مازار قىلىپ

تىكلىنىشكە تېگىشلىك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ②بىزنىڭ پاك قەبرىمىز دېگەن سۆز بىلەن ئۆزىنىڭ ئەۋلىيا ئىكەنلىكىنى نامايان قىلماقچى بولىدۇ. ③ پاك قەبرە دەپ ئاتىغان قەبرىسى جايلاشقان ماكانلا ئەمەس، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى 10 پەرسەخ كېلىدىغان جاينىڭ-مۇ مۇقەددەس زېمىن ھېسابلىنىدىغانلىقى ۋە بۇ جايلارغا دەپنە قى-لىنغان ئادەملەرنىڭ قىيامەت كۈنى يۈسۈپ خوجىنىڭ شاپائىتىگە ئېرىشىدىغانلىقى ئىما قىلىنىدۇ. دېمەك، يۈسۈپ خوجا ھايات ۋاقتىدىلا ئۆز قەبرىسىنىڭ كىشىلەر كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغان مازار بولۇپ قېلىشى توغرىسىدا ئالدىنئالا جامائەت پىكرى ھا-زىرلاشقا كىرىشكەن. يۈسۈپ خوجا ھىجرىيەنىڭ 1060 ـ يىلى (مىلادىيە 1650 ـ يىلى) يەكەندە رەقىبلىرى تەرىپىدىن زەھەر بې-رىلىپ يېگىسارنىڭ تۈيۈق دېگەن يېرىدە قازا تاپتى. ئاپاق خوجا ئا-تىسىنىڭ جەسىتىنى ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، يار مۇھەممەت باي نەزىر قىلىپ بەرگەن يەرگە دەپنە قىلى-دى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەر ھەزرەت، يۈسۈپ خوجا مازىرى بولسا ھەزرەت مازىرى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. چۈنكى يۈسۈپ خوجىنىڭ مۇرىتلىرى ئۇنى كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاش يۈزىسىدىن «ھەزرەت مازار پادىشاھىم» دەپ ئاتىغانىدى.

ئاپاق خوجا ئاتىسىنى دەپنە قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە گۈمبەز ياساپ، كىشىلەر تاۋاپ قىلىدىغان زىيارەتگاھقا ئايلاندۇرىدى. مانا بۇ ئاپاق خوجا مازىرىدىكى دەسلەپكى قەبرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە مازارنىڭ تۈنجى قېتىم ياسلىشى بولۇپ ھې-سابلىنىدۇ. مازار ئۇستىدە مۇنداق ئىككى رىۋايەت بار: بىر خىل رىۋايەتتە، يۈسۈپ خوجا دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن قەبرىسى كى-چىك دائىرە ئىچىگە ئېلىپ قويۇلغان، ئۇستىگە گۈمبەز ياسالغان ئەمەس، دېيىلىدۇ؛ يەنە بىر خىل رىۋايەتتە، يۈسۈپ خوجا قەبرىسى تۈنجى قېتىم قاتۇرۇلغان چاغدىلا ئۇستىگە گۈمبەز ياسالغان، دې-يىلىدۇ. بىزنىڭچە، مۇشۇ ئىككىنچى رىۋايەت ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

بۇنى مۇنداق بىرقانچە جەھەتتىن دەلىللەشكە بولىدۇ:

1. يۇسۇپ خوجىنىڭ ۋەسىيىتىدە ئۆزىنىڭ قەبرىسىنى پاك دەپ سۇپەتلىشىدىن ۋە ئەتراپقا دەپنە قىلىنغانلارنىڭ قىيامەت كۈنى ئۆزىنىڭ شاپائىتىگە ئېرىشىدىغانلىقىنى ئىما قىلىپ كۆرسىتىشىدىن يۇسۇپ خوجىنىڭ ئۆزىنى ئەۋلىيا دېمەكچى بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇ زامانلاردا «ئەۋلىيا» دەپ قارالغان كىشىلەرنىڭ قەبرىسىگە گۈمبەز قاتۇرۇلۇشى تۇرغان گەپ ئىدى.

2. يۇسۇپ خوجا ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭ بويىچە ناھايىتى كۆپ مۇرىتى بار چوڭ ئىشان ئىدى، ئۇنىڭ مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىدا بار ئىدى. ھەتتا يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللا خانمۇ يۇسۇپ خوجىغا قول بېرىپ مۇرىت بولغانىدى. مازار پەرەسلىك ئەۋج ئالغان شۇ دەۋرنىڭ شارائىتىدا، مۇنداق يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە چوڭ ئىشان، ئۇنىڭ ئۇستىگە سەئىد بولۇپ تونۇلغان شەخس ئۇچۇن گۈمبەزلىك مازار تىكلەنمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.[2]

3. ئاپاق خوجىنىڭ: «ئىسھاق ۋەلىنىڭ تەرەپدارلىرى بولغان لۇكچەكلەر گۇرۇھى قەشقەرنى خالىي تاپتى. دادام مازار پادىشاھىنىڭ قەبرىسىدىكى قۇرۇلۇشقا ئوت قويۇپ قاچتى»[3] دېگەن سۆزدىن ئوت قويۇۋېتىلگەن مازارنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئاپاق خوجا ئاتىسىنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە بىنا قىلغان دەسلەپكى گۈمبەز قۇرۇلۇشى دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. ھىجرىيەنىڭ 1104 ـ يىلى (مىلادىيە 1692 ـ يىلى) ئاپاق خوجىنىڭ ئوغلى خوجا يەھيا ئاتىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە مازارنى ناھايىتى ھەشەمەتلىك قىلىپ ياساتتى. بۇ چاغدا خوجا يەھيا ئاپاق خوجا تەرىپىدىن قويۇلغان قەشقەرنىڭ ھاكىمى ئىدى. 6 ئاي مۇددەتتە تۇرغۇزۇلغان بۇ مازارنىڭ گۈمبىزى ناھايىتى ئېگىز ياسالغانلىقتىن، يۇقىرى قىسمىنى تۇرغۇزۇش قىيىن بولۇپ قايتا ـ قايتا تۇجۇپلەپ ئىشلەش نەتىجىسىدە ئاران تۇرغۇزۇلغان. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مازارنىڭ

بۇ قېتىمقى قۇرۇلۇشىدا گۈمبەز[4] خانىقاسىغا دەرۋازا بېكىتىلگەن بولۇپ، ئادەتتە ئۇ قۇلۇپلاقلىق تۇراتتى. قەبرە گۈمبەزنىڭ ئىچىگە ئېلىنىپ پىششىق كېسەكتىن ياسالغانىدى.

ئاپاق خوجىنىڭ بۇ قېتىم مازارنى مۇنداق ھەشەمەتلىك ياساش-تىكى مەقسىتى مازارنىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ زورايتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ شان ـ شۆھرىتىنى نامايان قىلماقچى ئىدى.

بۇ، مازارنىڭ 2 ـ قېتىملىق ياسىلىشى ھېسابلىنىدۇ. مازارنىڭ بۇ قېتىمقى ياسىلىشى ھىجرىيەنىڭ 1104 ـ يىلى (مىلادىيە 1692 ـ يىلى) دەپ مۇقىملاشتۇرۇشتىكى ئاساسىمىز شۇكى، بەزى تەزكىرىلەردە ئاپاق خوجىنىڭ «ساھىب قىران» دەپ ئاتالغان ئوغلى ھەسەن خوجا بولسا ئاپاق خوجا ئۆلگەن ۋاقتىدا 5 ياشتا ئىدى دېيىلىدۇ ۋە مازار ياسالغان ۋاقتىدا ھەسەن خوجىنىڭ 4 ياشتا ئىكەنلىكى ئېيتىلىدۇ. مۇنداق بولغاندا، مازار 1104 ـ يىلى (مىلادىيە 1692 ـ يىلى) ياسالغان بولىدۇ. ھىجرىيەنىڭ 1105 ـ يىلى (مىلادىيە 1693 ـ يىلى) ئاپاق خوجا يەكەندە رەقىبلىرى تەرىپىدىن زەھەر بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جەسىتى قەشقەرگە يۆتكەپ كېلىنىپ، ئاتىسى يۈسۈپ خوجىنىڭ يېنىدا دەپنە قىلىنىدى، بۇنىڭ بىلەن ھەزرەت مازارنىڭ ئىناۋىتى تېخىمۇ يۇقىرى ئۆسۈپ، تەسىرى كېڭىيىپ، ئاپاق خوجا مازىرى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشقا باشلىدى. ئاپاق خوجىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ بۇ مازارغا قويۇلۇشى بىلەن بۇ يەردىكى قەبرىلەرنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىپ بارىدۇ. مازارنىڭ 3 ـ قېتىملىق قۇرۇلۇشىغا كەلسەك، بۇ ھەقتىكى رىۋايەتلەر ۋە تارىخىي ماتېرىياللار بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىغانلىقتىن، بۇنىڭدا خېلى مۇجمەللىك مەۋجۇت. بۇ مۇجمەللىك، ئاساسەن مازارنى ياسىغان ئادەمنىڭ كىملىكى ئۈستىدە كۆرۈلىدۇ. بىراق، ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ كۆل بويىدىكى دەرۋازا پەشتىقى ئۈستىدىكى مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان پارسچە شېئىر ئارقىلىق يۇقىرىدىكى مۇجمەللىكنى بىرقەدەر ئېنىقلاشقا بولىدۇ. ئاغزاكى

رىۋايەتلەردە، مازارنىڭ بۇ قېتىمقى قۇرۇلۇشى ئىپارخاننىڭ ئاكىسى تۇردى خوجىنىڭ ئايالى سۇدەيشياڭ تەرىپىدىن ياسالغان. ئۇ چىەنلۇڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئىپارخان بىلەن تۇردىنىڭ جەسىتىنى 6 ئاي يول مېڭىپ بېيجىڭدىن قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، ئاپاق خوجا مازىرىدا قويغان ۋە چىەنلۇڭنىڭ بەرگەن مەبلىغى بىلەن مازارنى ھەشەمەتلىك ياساتقان، نۇرغۇن يەر ۋە تۇگمەنلەرنى مازارغا ئاتاپ ۋەخپە قىلغان دېيىلىدۇ ھەمدە يەرلىك ئاھالىنىڭ سۇدەيشىياڭنى «دىلشادە خېنىم» دەپ ئاتىغانلىقى ئېيتىلىدۇ. پەشتاقتا يېزىلغان شېئىرىدىكى:

شىنەۋ بانىئى ئىن تەمىرى پورکار
بىدانىش ھايى خۇد ۋاقىف بىئەسرار.
زىمالى مولکەت ئىن دەھرى ئازاد
مەلىكە نامى پاکى ئوسىت دىلشاد.

بۇ چوڭ قۇرۇلۇشنى سالدۇرغۇچى كىشى ھەممە سىرلاردىن خەۋەردار، ئەقىل - پاراسەتلىك، زامانىنىڭ مال - مۇلۇكلىرىگە باغلىنىپ قالمىغان شەخس ئىدى، ئۆزى مەلىكە بولۇپ، ئىسمى دىلشاد ئىدى دېگەن مىسرالاردىن ياساتقۇچى ئايالىنىڭ خانلىق خانىدانغا مەنسۇپ دىلشاد ئىكەنلىكى ئېنىق مەلۇم بولىدۇ.

تارىخە شى تەبئى سەلما
زىھىجرەت ھەرپى ئەز ئەجرەن ئەزما

ئەبجەد ھېسابى بويىچە ھىجرەت يىلىنى ھېسابلاپ كۆرسەك، ئەجرەن ئەزما (چوڭ ساۋاب بولسۇن) دېگەن سۆزدىن مازارنىڭ قۇرۇلۇش تارىخى چىقىدۇ، دېگەن مىسرالار مازارنىڭ ھىجرىيە 1226 -

يىلى (مىلادىيە 1811 ـ يىلى) دىلشاد ئىسىملىك ئايال تەرىپىدىن قايتا ياسىتىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شاراپەت ھەمدە مۇ ئۇگۇشت ھەر ھال
شۇدە ھەم ئەزسە ئادەت مەھرەمى ئال.

(دىلشادقا ھەمىشە ئۇغلۇق ھەمدەم ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ سائادەت-مەنلىكىدىن پەيغەمبەر ئەۋلادىغا جۇپت بولغانىدى) دېگەن مىسرالاردىن دىلشادنىڭ پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ تونۇلغان خوجىلار-دىن بىرىنىڭ ئايالى ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

بىئىستىدادى ئەززۇلماتى رەستە
چونان ئابى ھايات ئەزچەشمە روستە.

(خۇددى ئابى ھايات ئۆزىنىڭ بۇلىقىدىن ئېتىلىپ چىققانىدەك، دىلشاد ئۆزىنىڭ ئىستېداتى بىلەن گۈمراھلىقنىڭ قاراڭغۇلۇقىدىن قۇتۇلۇپ چىققانىدى) دېگەن مىسرالاردىن دىلشادنىڭ ئەسلىدە مازجۇ ياكى خەنزۇ مىللىتىدىن بولۇپ، كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى بىلىنىدۇ.

بەيايەد ھەمچوخود ئەز شەرقى چىنى
بەدىن دەرگاھ بەرايى خوشەچىنى

(دىلشاد بېيجىڭنىڭ شەرقىي تەرىپىدىن بۇ ئۇلۇغ دەرگاھقا ساۋاب ئىزدەپ كەلگەنىدى) دېگەن مىسرالارنى دىلشادنىڭ بېيجىڭ-دىن قەشقەرگە ئاپاق خوجا مازىرىنى ياسىتىش ئۈچۈن ئالاھىدە كەلگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تۇغرا كېلىدۇكى، رىۋايەت بىلەن شېئىردا بايان قىلىنغان مەزمۇن كۆپ جەھەتتىن ئوخشـ-

شىپ كېتىدۇ. دىلشاد دېگەن سۆزنىڭ سۈدەيشياڭ قەشقەرگە كەل-گەندىن كېيىن يەرلىك خەلق تەرىپىدىن قوبۇلغان ئۇيغۇرچە ئىسىم ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا بايان قىلغانىدۇق. لېكىن ئاغزاكى رىۋايەتتە، سۈدەيشياڭ چېنلۇڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئىپارخان بەلەن تۇردى خوجىنىڭ جەسىتىنى ئېچكىرىدىن قەشقەرگە يۆتكەپ كېلىپ «ھەزرەت مازىرى»غا قويغان دېيىلسە، پەشتاق ئۇستىدىكى شېئىرىدا پەقەت چىننىڭ شەرقىدىن كەلگەن دىلشاد ئىسىملىك مەل-لىكنىڭ پەشتاق، مەسچىت ۋە قەبرىلەرنى ياساتقانلىقى ئېيتىلى-دۇ. شېئىر بىلەن رىۋايەتنى بىر - بىرىگە تەتبىقلاپ كۆرگەندە، مازارنىڭ بۇ قېتىمقى ياسالغان ۋاقتى جەھەتتە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا زور ئوخشىماسلىق بار، شېئىردا قەبرىنىڭ ياسالغان ۋاقتى ھىجرىيە 1226 - يىلى دەپ يېزىلغان. بۇ، جىياچىڭ خانىنىڭ تەختىكى ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. ئاغزاكى رىۋايەتتە سۈدەيشياڭنى چېنلۇڭ خان ئەۋەتتى دېيىلىدۇ. مازار جىياچىڭ خانىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياسالغانلىقتىن، ئۇنى چېنلۇڭ خان ياساتتى، دېگەن سۆزنىڭ ئا-ساسسىز ئىكەنلىكى ئېنىق.

يولداش جى داچۇن سابىق «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» ژۇرنە-لىدا ئېلان قىلغان ئىپارخان قەبرىسى توغرىسىدىكى ماقالىسىدە، ئىپارخان توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغان. بۇ مەسىلىگە ئائىت خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسەن تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئى-پارخان بىلەن تۇردى خوجىنىڭ جەسىتىنى سۈدەيشياڭنىڭ ئېچ-كىرىدىن قەشقەرگە يۆتكەپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەت ئىنكار قىلىنغان. بۇنداق قاراش مازارنىڭ جىياچىڭ خان دەۋرىدە ياسالغانلىقى ۋە كىمنىڭ ياسىغانلىقى توغرىسىدا خەنزۇچە مەنبە-لەردە بىرنەرسە دېيىلمىگەنلىكتىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك. دۇرۇس، يۇقىرىدىكى شېئىردا دىلشادنىڭ ئېچكىرىدىن بىرەرسى-نىڭ جەسىتىنى يۆتكەپ چىقىپ «ھەزرەت مازىرى» غا دەپنە قىلى-غانلىقى تىلغا ئېلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئېچكىرىدىن

چىقىپ مەخسۇس پەشتاق، مەسچىت ۋە قەبرىلەرنى ياساتقانلىقى ئېنىق ئېيتىلغان. دىلشاد ئىچكىرىدىن چىقىپ بۇ مازارنى ياسىتىشقا تۇرتكە بولغان نەرسە نېمە؟ ئۇنىڭغا كەتكەن راسخوت قەيەردىن كەلگەن؟ مانا بۇ سوئاللارغا ئەينى زامانلاردا چىققان خانىدانلىقنىڭ يۇرگۈزگەن دىنىي سىياسىتىدىن جاۋاب تېپىشقا بولىدۇ.

مەلۇمكى، گېزى كەلگەندە دىننى ۋاسىتە قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بىر خىل سىياسىتى بولۇپ كەلدى. ئۇلار مۇشۇ سىياسەتكە ئاساسەن، بۇددىستلارنىڭ، لامىلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش مەقسىتىدە، ئاھالىسى لاما دىنىغا ۋە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان جايلاردا نۇرغۇن بۇتخانىلارنى بەرپا قىلدى، بۇتلارنى ياساتتى. چېيەنلۇڭ خانىنىڭ دەۋرىدە پەقەت شېيەنجۇڭنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا سېلىنغان بۇتخانىلارنىڭ سانى 13 تىن ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى غەرىزى جىياچىڭ خانىنىڭ مۇنۇ شېئىرىدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

魔鬼征战，能仁宏誓，但群生奠，嘉庆
嘉庆《御制水月庵诗》《承德府志》卷十九

چىڭ خانىدانلىقى مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادى بولغان خوجىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئوبدان چۈشىنەتتى. شۇڭا ئۇ، خوجىلارغا قارىتا: پاراكەندىچىلىك سالغانلارنى قاتتىق جازالاش، بويسۇنۇپ تىنچ يۈرگەنلەرگە ئەمەل ـ مەنسەپ بېرىش بىلەن ئۇلارنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى قوللۇق سىياسەت قوللانغانىدى. ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ مەيلى كىشىلەر نەزىرىدە بولسۇن، مەيلى خوجىلار نەزىرىدە بولسۇن، يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىدى. چېيەنلۇڭ خانىنىڭ 1760 ـ يىلى چۈشۈرگەن يارلىقىدا: «توپىلاڭچى خوجا جاھانلارنىڭ

ئاتا - بوۋىسى يۈرت سوراپ كەلگەن، ئۇلار گۈناھسىز، ھازىر ئۇيغۇر يۈرتى پۈتۈنلەي تىنجىدى. ئۇلارغا دۆلەتنىڭ خەيرىخاھلىقىنى تونۇتۇش ئۈچۈن، قەشقەردىكى بۇرۇنقى خوجىلارنىڭ بارلىق كونا قەبرىلىرىگە قاراشقا ئادەم قويۇلسۇن، دەل - دەرەخلەرنى كېسىشكە، بېزەپ قىلىشقا يول قويۇلمىسۇن، بۇزۇلغانلىرى قائىدە - نىزام بويىچە رېمونت قىلىنسۇن، ئىگىدارچىلىق قىلىشقا ئەھلىدار قويۇلسۇن» دېيىلگەن. چېيەنلۇڭ خانىنىڭ بۇ يارلىقى شۇنى ئېنىق كۆرسىتىدۇكى، چىڭ خاندانلىقى «خوجىلار قەبرىگاھى» دەپ ئاتالغان ئاپاق خوجا مازىرىنى ياخشى ئاسراپ مۇھاپىزەت قىلىش ئارقىلىق، مازارنى تاۋاپ قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ۋە خوجىلارنىڭ كۆڭلىنى ئالماقچى بولغان. چېيەنلۇڭ خانىنىڭ يۇقىرىقى يارلىقىنىڭ ئىجراسى ۋە شۇ يارلىققا ئاساسەن «خوجىلار قەبرىگاھى» غا قىلىنغان قۇرۇلۇش ئۇستىدە بىرەر ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە بولمىغانلىقتىمىز ئۈچۈن، بۇ توغرىدا بىر نەرسە دېيىش تەس، شۇنداقتىمۇ يارلىقتىكى «قەبرىلەرنىڭ بۇزۇلغان جايلىرى رېمونت قىلىنسۇن» دېگەن سۆزنى سۆدەيشياڭ توغرىسىدىكى رىۋايەت بىلەن مۇناسىۋەتسىز، دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چېيەنلۇڭنىڭ يارلىقى، پەشتاق ئۇستىدىكى شېئىر ۋە ئاغزاكى رىۋايەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلغاندا، شۇبھىسىزكى، چىڭ خانىدانلىقى دەۋرىدە ئۇنىڭ بەزى ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن مازار قايتا ياسالغان ۋە رېمونت قىلىنغان دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ. مازارنىڭ شېئىردىكى ياسالغان يىلىدىن قارىغاندا، سۆدەيشياڭنى قەشقەرگە چېيەنلۇڭ خان ئەمەس، جياچىڭ خان ئەۋەتكەن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئىپار - خان توغرىسىدىكى ھېكايە چېيەنلۇڭ خانىغا باغلانغانلىقتىن، ئاغزاكى رىۋايەتتە سۆدەيشياڭنى قەشقەرگە ئەۋەتكەنمۇ چېيەنلۇڭ خان دېيىشىپ قالغان بولسا كېرەك. يارلىقتىكى قەبرىلەرگە قاراشقا ئادەم قويۇلسۇن، ئىگىدارچىلىق قىلىشقا ئەھلىدار قويۇلسۇن، دېگەن سۆزلەر ئاغزاكى رىۋايەتتىكى سۆدەيشياڭ مازارنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن

نۇرغۇن يەر ـ زېمىنلارنى، تۇگمەنلەرنى مازارغا ۋەخپە قىلدۇرغان، كۆللەرنى قازدۇرۇپ، باغلارنى ياسىتىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مازاردا ئىستىقامەت قىلىپ تۇرغان، دېگەن سۆزلەرگە ئۇيغۇن كېـ-لىدۇ. يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنى قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، جيا-چىڭ خان (سورىغان ۋاقتى مىلادىيە 1796 ــ 1820 ـ يىللار) سۇ-دەيشياڭنى ئەۋەتىپ، مازارنىڭ بۇ قېتىمقى قۇرۇلۇشىنى ياساتقان. سۇدەيشياڭ بولسا مازارنى باشقۇرىدىغان ۋە مازار ئەتراپىدىكى خو-جىلارنى نازارەت قىلىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەزرەتتە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 2 ـ خانى بولغان ئابدۇرېشىت خانىنىڭ پىر ـ ئۇستازى بولۇپ تونۇلغان چوڭ ئىشان خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋارنىڭ يەكەندىكى مازىرى-مۇ جياچىڭ خان دەۋرىدە 1222 ـ ھىجرىيە (مىلادىيە 1807 ـ يە-لى) ياسالغان، بۇنى يەكەنىنىڭ شۇ زامانىدىكى ھۆكۈمرانى يۇنۇس ۋاڭ ياساتقان. خۇددى ئاپاق خوجا مازىرىنى سۇدەيشياڭ ئارقىلىق جياچىڭ خانىنىڭ ياساتقىنىغا ئوخشاش، يەكەندىكى خوجا مۇھەممەت شېرىپ مازىرىنىمۇ يۇنۇس ۋاڭ ئارقىلىق جياچىڭ خان ياساتقان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق مازارلارنى خانىنىڭ نامىدىن ياساتـ-قاندىن كۆرە، خان تەرىپىدىن قويۇلغان ئەمەلدارلار نامىدىن ياسا-تىش، مەلۇم جەھەتلەردىن خانغا پايدىلىق بولسا كېرەك. شېئىردا ئېيتىلغان دىلشاد ــ ئىپارخانىنىڭ ئۆزى، دەپ ئىزاھلىغۇچىلار بولسىمۇ، مۇنداق قاراش شېئىردىكى مەزمۇننىڭ ئۆزىگە ۋە ئىپار-خانىنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدىكى دەلىل ـ ئىسپاتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدىلىكتىن، ھېچقانداق ئاساسقا ئىگە ئەمەس. بەزى رىۋايەت-لەردە سۇدەيشياڭ مازارنى ياساتقاندا گۈمبەزلىك قىلىپ ياساتماي، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ قۇرۇلۇش تەقلىدى بولغان خۇيزۇلارنىڭ مەسچىتى شەكلىدە ياساتقان، ئاپاق خوجا ۋاقتىدا ياسالغان مازار قۇرۇلۇشىنى سۇدەيشياڭ ئېچىپ، ئۇستىنى ئوچۇق شىپاڭ قىلىپ ياساتقان دېگۈچىلەرمۇ بار.

ھىجرىيە 1293 - يىلغا كەلگەندە، دىلشاد بىنا قىلدۇرغان مازارنىڭ بۇ شەكلى ياقۇبېگ تەرىپىدىن چاقتۇرۇلۇپ، قايتىدىن ھازىرقى شەكلىدە ياسىتىلغان.

كۆل بېشىدىكى پارسچە شېئىر بار پەشتاق چېقىلمايلا ساقلىنىپ قالغان، مازار گۈمبىزى ئۇستى يۇمىلاق، ئاستى چاسا ياسالغان بولۇپ، بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە مودا بولۇپ قالغان بىر خىل مىللىي شەكىلدۇر. مازار دەرۋازىسى ئۇستىدىكى خەتكە كۆز تاشلايدىغان بولساق، ئۇنىڭدىن مازارنىڭ ھىجرىيە 1293 - يىلى (مىلادىيە 1876 - يىلى) ياقۇبېگ تەرىپىدىن سېلىنغانلىقىنى بىلىمىز. بۇ خەت پارسچە شېئىردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنى ئەينى زاماندا قەشقەرنىڭ مەھكىمە شەرئىيەدە قازى كالان بولۇپ تۇرغان ئاخۇنى سەييىر ئەكمەلخان ياقۇبېگنىڭ ئەمرى بويىچە يازغان، دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ. چۈنكى شېئىرنىڭ ئاخىرىدا ئاپتورنىڭ ئىسمى ئېيتىلمىغان جايدا ئەكمەل سۆزى تىلغا ئېلىنغان. بۇ شېئىر 16 مىسرا بولۇپ، ھەر مىسراسىدىن ئەبجەد ھېسابىدا مازارنىڭ ياسالغان يىلى چىقىدۇ. بۇ شېئىردىكى:

ئاپىرىن مەرھەمەت ئان ئولۇغ جاناپ،

(ئالىيجاناب پادىشاھنىڭ قىلغان ئىلتىپاتىغا ئاپىرىن) دېگەن مىسرادىن مازارنى ياقۇبېگنىڭ ياساتقانلىقى چىقىدۇ.

يوسۇف مىسرى شىيەم يەئقۇپ كەنئان ھىكەم.

(ئەخلاق ۋە پەزىلەتتە مىسرلىق يۈسۈپ پەيغەمبەرگە، ئىلمى ھېكمەتتە كەنئانلىق يەئقۇپ پەيغەمبەرگە ئوخشايدۇ) دېگەن مىسرا بىلەن باشلانغانلىقى، بۇ مازارنىڭ شەكىللىنىشتە ئاپاق خوجىنىڭ ئاتىسى يۈسۈپ خوجىنىڭ قەبرىسىدىن باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بۇ شېئىردا يەنە: بىناھايى سەفارەشكى ئىرەم (مازارنىڭ چىرايلىق قۇرۇلۇشىدىن ئىرەمنۇ رەشكى قىلىدۇ) دېگەن سۆز بىلەن مازارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى مەدھىيەلىنىپ، ئۇنىڭ كۆركەملىگى

كى قەدىمكى زاماندىن قالغان قىسسەلەردە تەمسىل قىلىپ ئېيتىـ-لىدىغان مەشھۇر ئىرەم شەھىرىگە ئوخشىتىلسا، «جۇش زەررى ھە-رىمۇ ئوسە فاباچۇن ھەرەم» (بۇ گۈمبەزنىڭ ئەتراپىدا ھەرەمگە ئوخشاش پاكلىق قاياپ تۇرىدۇ) دېگەن مىسرادا مازارغا چوقۇنۇش تەرغىب قىلىنىپ، ئۇ مۇسۇلمانلار ھەج قىلىدىغان جاي ــ ھەرەمـ-گە ئوخشىتىلىدۇ. قەبرىلەر جايلاشقان چوڭ گۈمبەزدىن ئون نەچچە مېتىر يىراقلىقتا چاغراق كەلگەن بۇ بىر كۆك گۈمبەز بولۇپ، رىۋايەتلەردە ئۇنى ئاپاق خوجا ئۆزى ھايات ۋاقتىدا بىنا قىلدۇرغان دېيىلىدۇ. بۇ گۈمبەزنىڭ خانىقاسى مەسچىت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشـ-كى ئۈستىگە يېزىلغان پارسچە شېئىردا مازارغا چوقۇنۇشتىن ئىـ-بارەت يوقىرىقى مەزمۇن تېخىمۇ مۇبالىغىلەشتۇرۇلىدۇ.

شۇنى ئېنىق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھەرقايسى دەۋرلەردە مازار-نىڭ بىنالىرى ئۈستىگە يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرە خەتلەردە مازار كۆككە كۆتۈرۈپ ماختالغان ۋە مازار پەرەسلىك كەڭ تەرغىب قى-لىنغان، مازارنى ياساتقۇچىلارغا ئالاھىدە مەدھىيەلەر ئوقۇلغان. مازار خانىقاسىنىڭ ئىچىدە ئەسلىدە 72 قەبرە بار ئىدى، 1947 ـ يىلدىكى يەر تەۋرەشتە گۈمبەز كۆمتۇرۇلۇپ چۈشۈپ، قەبرىلەرنى يانجىپ تاشلىغان. ئازادلىقتىن كېيىن، 1956 ـ يىلى گۈمبەز قاي-تا ياسىلىپ، ياقۇپبەگ ياساتقان شەكلى بويىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈل-گەن. ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە، يانجىلىپ كەتكەنلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقتىن، قىسقارتىلىپ ياسالغان، قەبرىلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس.

خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنـ-لىكىگە ۋە جىنسىغا قاراپ پەرقلەندۈرۈلگەن. يۇسۇپ خوجا بىلەن ئاپاق خوجا قەبرىسى ئۈستىگە ئۇلارنى ھۆرمەتلەش ۋە سۈرلۈك كۆرسىتىش يۈزىسىدىن، قىممەتلىك رەختلەردىن ئىشلەنگەن مەخـ-سۇس يوپۇقلار يېپىلغان، بىر قىسىم قەبرىلەردە قەبرە ئىگىسىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن يېزىلغان پارسچە خەتلەر بار. 56 ـ يىلى

گۈمبەز ۋە قەبرىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە، خەتلەر چېلەڭگۈش بولۇپ كەتكەنلىكتىن، بىر - بىرىگە جىپسىلاشتۇرۇپ ئوقۇش قىيىن. شۇنىڭدەك بەزى قەبرىلەرنىڭ خەتلىرى باشقا قەبرىلەرگە ئالمىشىپ كەتكەنلىرىمۇ بار. مازار خانىقاسى دەرۋازىسىدىن كىرگەندە، ئۇدۇلدىكى قەبرە ئۇستىگە ھەل بىلەن چىرايلىق يېزىلغان 4 مىسرا پارسچە شېئىر كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ ئەسلىدە ئاپاق خوجا قەبرىسىگە يېزىلغان شېئىر بولسىمۇ، كاپىش خوجا قەبرىسىگە ئالمىشىپ قالغان. بۇ شېئىرنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا ئاپاق خوجىنىڭ ۋاپات بولغان يىلى كۆرسىتىلگەن. شېئىرنىڭ تېكىستى مۇنداق:

بەمەشۇقى بەدو ئەندەر جىھان تاق،
مەقامى ئاشىقىرا ھەم شورۇ جويىت
بەگوشى دىل رەسەد ئەزھاتىغى غەيب
كى تارىخى ۋە فاتەشرا خودا گوفت.

(ئاپاق خوجا جاھاندا يېگانە مەشۇق بولۇشى بىلەنلا قالماي، ئاشىقلىق ماقامىغا يەتكەنىدى، يەنى كىشىلەر ئاپاق خوجىغا ئاشىق ئىدى، ئاپاق خوجا ئاللاغا ئاشىق ئىدى، دىلىنىڭ قۇلىقىغا غايىبتىن شۇنداق ئاۋاز كەلدىكى، ئۇنىڭ ۋاپات بولغان تارىخى «خودا گوفت» (خۇدا دېدى) دېگەن سۆزدىن بىلىنىدۇ). خۇدا گوفت دېگەن سۆزنىڭ ھەرپلىرىنى ئەبجەد ھېسابى بويىچە رەقەمگە سۇندۇرغاندا، ئۇنىڭدىن ھىجرىيەنىڭ 1105 - يىلى چىقىدۇ. شۇنىڭدەك ئاپاق خوجىنى ئاللاغا ئاشىق ئىدى دېيىش بىلەن ئۇنىڭ تەسەۋۋۇپ پائالىيەتلىرى مەدھىيەلەنسە، ئاپاق خوجا كىشىلەرنىڭ مەشۇقى ئىدى دېيىش بىلەن ئۇنىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى نوپۇزى تەشۋىق قىلىنىدۇ. كىچىك گۈمبەزنىڭ ياسالغان ۋاقتى ئۇستىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇنى تۇنجى قېتىم ئاپاق خوجا ياساتقان، دېگەن رىۋايەت مۇقىملاش-

تۇرۇلغان تەقدىردە، ئاپاق خوجا مازىرىغا تەۋە بىنالار ئىچىدە بۇ گۈمبەز ئەڭ قەدىمكى بىنا بولۇپ قالىدۇ. گەپ - سۆزلەرگە قارىغاندا، گۈمبەزنىڭ يېنىدىكى مەسچىت ئىشىكىنىڭ بىر قانىتىدا مازارنىڭ ۋە ئاپپاق خوجىنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى تونۇشتۇرىدىغان نەقىش بىلەن يېزىلغان خەتلەر بولغان. لېكىن تەخمىنەن مۇندىن 150 يىل بۇرۇن مازارنىڭ شۇ چاغدىكى شەيخى بۇ ئىشىكنى سەيياھ قىياپىتىگە كىرىۋالغان بىر چەت ئەللىك ئاسار ئەتىقە ئوغرىسىغا 150 سەر تەڭگىگە سېتىپ يىگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا سەپلەنگەن ئىشىكنىڭ قانىتىدىكى نەقىشنىڭ سۈپىتىنىڭ تۆۋەنلىكى يەنە بىر قاناتتىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغانلىقى بۇ رېۋايەتنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. يۇقىرىدا ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ تارىخىي ئۆتمۈشى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇم. بۇ، مۇشۇ جەھەتتىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشىمىزدىنلا ئىبارەت.

ئىزاھاتلار:

① سىرۇالمۇخلىس تەزكىرىسىدىن ئېلىندى.

② «سىرۇالمۇخلىس تەزكىرىسى»

③ «مەخدۇم ئەزەم تەزكىرىسى»

④ «ئاپاق خوجا تەزكىرىسى»

出 版 人：唐 辉
阿迪力·穆罕默德
策　　划：阿迪力·穆罕默德
责任编辑：塔依尔·居马洪
责任校对：阿丽亚·买买提
封面设计：吾布力哈斯木·艾买提
海米旦·塞达里木
制　　版：阿依努沙·吾布力

新疆文物考古研究丛书（第一辑）
新疆伊斯兰建筑文化及其考古调查研究(维吾尔文)
艾山·阿布都热依木　著

新 疆 人 民 出 版 总 社
新 疆 科 学 技 术 出 版 社 出 版 发 行
(乌鲁木齐市延安路255号　邮政编码：830049)
新疆新华书店经销　新疆新华印刷厂印刷
880mm×1230mm　32开本　10印张
2015年6月第1版　2015年6月第1次印刷

ISBN 978-7-5466-3177-6（民文）定价:32.00元

مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچىلەر: ئۇيغۇلقاسىم ئەمەت
خەمدە سەئىدئالىم

شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق-ئارخېئولوگىيە تەتقىقات مەجمۇئەسى
(بېرىنجى تۈركۈم)

ISBN 978-7-5466-3177-6

9 787546 631776

定价：32.00元